

**«Գլոբալ մարտահրավերներ և սպառնալիքներ.
Ննարավո՞ր են արդյոք միասնական ջանքեր
Նայասրանի և Թուրքիայի միջև»**

Միջազգային կոնֆերանս
Մայիսի 20, 2008թ.
Երևան, Նայասրան

**“Global Challenges and Threats: Are Joint Efforts
between Armenia and Turkey Possible?”**

International Conference
20 May, 2008
Yerevan, Armenia

Երևան
Անպարես
2008

ՀՏԴ 06 : 327
 ՊՄԴ 66.4
 Գ 638

Գլոբալ մարտահրավերներ և սպառնալիքներ. Ննարավո՞ր են արդյոք
 Գ 638 միասնական ջանքեր Նայասպանի և Թուրքիայի միջև: Միջազգային
 կոնֆերանս, մայիսի 20, 2008թ (Երևան, Նայասպան). – Եր., Անպա-
 րես, 2008,- 160 էջ

ՊՄԴ 66.4

	<p>Այս հրատարակությունը սրելով է Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի շնորհիվ, Ամերիկայի ժողովրդի նվիրավորության միջոցով, ԱՄՆ Միջազգային Զարգացման գործակալության (USAID) աջակցությամբ: Մույն հրատարակության բովանդակության համար պատասխանատու է Գլոբալիզացիայի և փարաձաշքանային համագործակցության վերլուծական կենտրոնը: Այստեղ արտահայտված տեսակետները պարտադիր չէ, որ համընկնեն Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի, ԱՄՆ Միջազգային Զարգացման գործակալության կամ ԱՄՆ կառավարության տեսակետներին:</p>	
--	---	---

	<p>This publication is made possible by the support of the Eurasia Partnership Foundation and the American People through the United States Agency for International Development (USAID). The contents of this publication are the sole responsibility of Analytical Centre on Globalization and Regional Cooperation and do not necessarily reflect the views of Eurasia Partnership Foundation, USAID or the United States Government.</p>	
--	--	---

Գլոբալիզացիայի և փարաձաշքանային համագործակցության վերլուծական կենտրոն
 Analytical Center of Globalization and Regional Cooperation

ISBN 978-9939-51-094-1

Քույրերի և եղբայրների օգնություն

Նախաբան. Ստեփան Գրիգորյան	4
Բացման խոսք. Ստիվեն Բենքս, Վազգեն Կարապետյան	6-8
Դավիթ Նովհաննիսյան . Ինչու չեն կարգավորվում հայ-թուրքական հարաբերությունները	9
Ջեմ Տոկեր . Առավել կարևոր է մեր ժողովուրդների ազատությունն ու բարեկեցությունը	19
Արմեն Աշոտյան . Ընդունենք իրար այնպիսին, ինչպիսին որ կանք	24
Քննարկում գեկույցների շուրջ	29
Դիրա Նիգար Գոկսել . Թուրքիայում անցկացված հարցազրույցների և հարցումների վերլուծություն	39
Ստեփան Գրիգորյան . Նայաստանում անցկացված հարցազրույցների և հարցումների վերլուծություն	46
Քննարկում գեկույցների շուրջ	65
Ալեքսանդր Իսկանդարյան . Անգիտության վերաձևաչափում	68
Արդա Բաթու . Նիմնական սկզբունքները՝ հաշտեցման հասնելու համար.....	74
Քննարկում գեկույցների շուրջ	78

Նախարան

Սույն գրքում գերեզված են 2008թ. մայիսի 20-ին րեդի ունեցած՝ «Գյուրալ մարտահրավերներ և սպառնալիքներ. հնարավոր են արդյոք միասնական ջանքեր Նայաստանի և Թուրքիայի միջև» թեմայով միջազգային կոնֆերանսի նյութերը (զեկույցները և քննարկման արդյունքները): Կոնֆերանսը կազմակերպվել էր Գյուրալիզացիայի և փարաձաշրջանային համագործակցության վերլուծական կենտրոնի կողմից՝ «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամի օժանդակությամբ:

Կոնֆերանսին մասնակցել են ավելի քան հարյուր քսան մասնակիցներ՝ այդ թվում կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների և վերլուծական կենտրոնների, երիտասարդական և ուսանողական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, քաղաքագետներ, փնտեսագետներ, Նայաստանի առաջափար ԲՈՒՏ-երի ուսանողներ, ՆԱԱԳ-ի գործերի նախարարության, ինչպես նաև Նայաստանում հավաքարմագրված միջազգային կազմակերպությունների և դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ներկայացուցիչներ (ԵԱՏԿ, ԵԽ, Ֆ. Էբերտի անվան հիմնադրամ, USAID, Մեծ Բրիտանիայի, Լիտվայի, Լեհաստանի և Ղազախստանի դեսպաններ, ԱՄՆ-ի, Ռումինիայի, Ուկրաինայի և Սիրիայի դիվանագետներ): Թուրքիայից կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցել են Դիբա Նիզար Գոկսելը (վերլուծարան, Եվրոպական Կայունության Նախաձեռնություն, Turkish Policy Quarterly ամսագրի խմբագիր), Ջեմ Տոկերը (Թուրքիայի Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցության նախագահ) և Արդա Բաթուն («Արի» շարժման խորհրդի անդամ, Եդիպեհեհ Նամալստանի դոկտոր, Սթամբուլ): Կոնֆերանսն ակտիվորեն լուսարանվել է թե՛ հայկական, թե՛ արտասահմանյան ԶԼՄ-ների կողմից:

Այս կոնֆերանսը մաս է կազմում «Նայաստանի և Թուրքիայի վերլուծարանների և հասարակական գործիչների համագործակցությունը՝ որպես միավորող գործոն հայ-թուրքական հարաբերություններում» նախագծի, որն իրականացվում է Գյուրալիզացիայի և փարաձաշրջանային համագործակցության վերլուծական կենտրոնի կողմից՝ «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամի և USAID-ի օժանդակությամբ: Նախագծի գլխավոր նպատակը Նայաստանի և Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության կառույցների միջև երկկողմանի համագործակցության զարգացումն ու ընդլայնումն է, ինչպես նաև փորձագետների և գիտնականների միջև փոխադարձ վստահության ամրապնդումը: Նախագիծը իրականացվում է այն համոզմունքով, որ հասարակական գործիչների, վերլուծական կենտրոնների դեկավարների, քաղաքագետների, գիտնականների և երիտասարդության համագործակցությունը թույլ կտա թուլացնել մեր հասարակություններում գոյություն ունեցող ավանդական պարկերացումները և «թշնամու կերպարը»:

Այս առումով նաև խիստ կարևոր է, որպեսզի համագործակցությունը զարգանա նախ և առաջ այն ոլորտներում, որոնք կարող են մեզ միավորել՝ գյուղատնտեսական արտադրանքների և սպառնալիքների նկատմամբ վերաբերմունք, առևտուր, գիտական և մշակութային համագործակցություն, փառաձայնության շահեր՝ այդ թվում եվրոպական ինֆրագրանցման գործընթացներ, Սև ծովյան փառաձայնություն համագործակցություն և այլն:

Նախագծի շրջանակներում հարցումներ են անցկացվել Նայաստանում և Թուրքիայում՝ կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և անկախ փորձագետների հետ՝ հայթոյրական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ: Անցկացված հարցումների արդյունքները մասամբ հրատարակվել են «Առավոտ» օրաթերթում, ինչպես նաև Turkish Policy Quarterly վերլուծական հանդեսում և Turkish Daily News օրաթերթում:

Շնորհակալություն ենք հայտնում մեր թուրք գործընկեր, ճանաչված միջազգային փորձագետ Դիրա Նիզար Գոկսելին՝ մեր նախագծերի բարեհաջող իրականացմանը նպաստած արդյունավետ համագործակցության համար:

Ամփոփելով՝ կցանկանայի խորին երախտագիտությունս հայտնել «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամին՝ համագործակցության և մեր միջոցառումների անցկացմանը լիակատար աջակցություն ցուցաբերելու համար:

Սրեփան Գրիգորյան՝ Գյուրալիզացիայի և փառաձայնության համագործակցության վերլուծական կենտրոնի վարչության նախագահ

Բացման խոսք

Շնորհակալություն այս կարևոր կոնֆերանսին մասնակցելու հրավերի համար: Կոնֆերանսի կազմակերպիչ «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամը ԱՄՆ-ի կառավարության հիմնական գործընկերներից է այսպեղ՝ Նայասպանում, միջպերական համագործակցությանն օժանդակելու գործում: Նայ-թուրքական երկխոսության և համագործակցության ծրագիրը, որը «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամի կողմից իրականացվում է սկսած 2006թ.՝ ԱՄՆ-ի կառավարության ֆինանսավորմամբ, նպատակաուղղված է հայերի և թուրքերի միջև անմիջական կապեր հաստատելուն՝ ոչ կառավարական կազմակերպությունների, քաղաքական ինքնակառավարման մարմինների և գործարարների միջև համագործակցություն հաստատելու և զարգացնելու միջոցով: Այս կոնֆերանսը մեկն է այն ջանքերից, որ գործադրվում են վերոնշյալ ծրագրի շրջանակներում՝ ավելի արդյունավետ փորձառաջընթացային ինֆրագրամանը նպաստելու համար: Դա, մեր համոզմամբ, խիստ կարևոր է և պետք է նպաստի փորձառաջընթացային կայունությանը, փոփոխական համագործակցությանը և երկու երկրների զարգացմանը: Բհարկե, Միացյալ Նահանգների կառավարությունը ջանում է նաև մերձեցնել Նայասպանն ու Թուրքիան՝ Երևանում և Անկարայում գործադրվող ակտիվ դիվանագիտական գործունեության միջոցով: Սակայն հասարակական կազմակերպությունների, քաղաքացիական հասարակության կառույցների և լրատվամիջոցների միջև կապեր հաստատելուն ուղղված գործողությունները նույնպես կարող են նպաստել պաշտոնական դիվանագիտության ընթացքին: Ցանկանում եմ շնորհակալություն հայտնել Թուրքիայից ժամանած մեր հարգարժան հյուրերին, որոնցից երկուսն առաջին անգամ են այցելում Նայասպան: Կցանկանայի փորձել խոսել թուրքերեն, սակայն մոտո գրի առնված չէ. բարի գալուստ և շնորհակալություն այսպեղ գալու համար՝ մի շարք կարևոր խնդիրներ քննարկելու նպատակով: ԱՄՆ-ը հպարտանում է այս կոնֆերանսով, և մենք ակնկալում ենք, որ ձեր համատ ջանքերը կհանգեցնեն հեփազա առաջընթացին: Խորապես շնորհակալ եմ:

Սրիվեն Բենքս¹՝ *Քաղաքական և փոփոխական բաժնի վարիչ,
ԱՄՆ դեսպանարանում*

Բացման խոսք

Ողջունում եմ բոլորին այսօրվա միջոցառման կապակցությամբ: Շնորհակալություն, որ ժամանակ եք գտել և մասնակցում եք: Կուզենայի մի քանի խոսքով ներկայացնել «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամի հայ-թուրքական ծրագիրը և ընդհանրապես փարաձաշքջանային ծրագրերը: Նայ-թուրքական երկխոսության նախաձեռնությունը «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամը սկսել է 2005թ. վերջերից: Ծրագիրը սկիզբ է առել երկու հեղափոխություններով: Առաջին հեղափոխությունը անց է կացվել «Մարդկային զարգացման միջազգային կենտրոնի» կողմից: Ներազոտության ընթացքում ուսումնասիրվել են վերջին 10-12 փարիների ընթացքում Նայասպանի և Թուրքիայի միջև տեղի ունեցած բոլոր փեսակի հասարակական կամ քաղաքական կոնֆլիկտները, համագործակցության դեպքերը, և այդ հեղափոխության արդյունքում լույս է փնտռվել գիրք, որը ներկայացնում է այդ աշխատանքը: Մյուս հեղափոխությունը անց է կացվել Նայակական միջազգային փնտրանական հեղափոխությունների խմբի կողմից: Այդ աշխատանքը ուսումնասիրել է հայ-թուրքական սահմանի բացման հետ կապված՝ փնտրանական հնարավոր հետևանքները, և փնտրանական իշխանությունների հնարավոր պատասխանները՝ բացվող այդ հնարավորության վերաբերյալ: Ներազոտության արդյունքում նույնպես փնտրանվել են նյութեր: Անցած փարի՝ 2007թ. ամռանը, «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամը հայտարարեց դրամաշնորհային մրցույթ՝ աշակցելու հայ-թուրքական երկկողմանի ծրագրերի իրականացմանը: Մրցույթի արդյունքում ֆինանսավորվեցին 6 դրամաշնորհային ծրագրեր, որոնց մեծ մասը այժմ ընթացքում են: Այսօրվա կոնֆերանսը իրականացվում է այդ ծրագրերից մեկի շրջանակում: Առաջին կոնֆերանսը փնտրան դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում անցկացվեց 2007թ. նոյեմբերին: Նոյեմբերից մինչև հիմա ընկած ժամանակահատվածում՝ մինչև ապրիլ-մայիս ամիսները, ծրագրի շրջանակներում անցկացվեցին հարցումներ Նայասպանի և Թուրքիայի քաղաքական և հասարակական գործիչների միջև: Զեկույցը այդ հարցումների արդյունքների վերաբերյալ կներկայացվի այս կոնֆերանսում Մրեփան Գրիգորյանի և Նիգար Գոկսելի կողմից: Մեր կողմից ֆինանսավորված մնացած դրամաշնորհային ծրագրերի օրինակներից՝ կարող եմ նշել, որ այս փարվա հունիս ամսվա կեսերին «Կոմիտասի» անվան պետական քառյակը համերգային ծրագրով այցելելու է Մրամբուլ: Մի քանի օր անց Մրամբուլի թուրքական «Բոսֆորուս» քառյակը նույնպես համերգային ծրագրով այցելելու է Երևան: Այդ 6 դրամաշնորհային ծրագրերի շրջանակներում, օրինակ, կա նաև երիտասարդական համագործակցության ծրագիր, որի շրջանակներում երիտասարդական կազմակերպությունները Նայասպանում և Թուրքիայում սրեղծել են ինտերնետային «on line» ֆորում, որը

ակտիվորեն գործում է, և երկու ամիսը մեկ լույս է տեսնում հայ-թուրքական երիտասարդական ինտերնետային ամսագիր: Մի այլ օրինակ. Երևանի մամուլի ակումբը իր թուրք գործընկերների հետ իրականացնում է ծրագիր, որի շրջանակներում համագործակցում են մի խումբ հայ և թուրք լրագրողներ: Ծրագրի արդյունքում նրանք համապեղ պետք է հանդես գան հայ-թուրքական թեմային վերաբերող մի քանի հոդվածներով, որոնք պետք է տպագրվեն Նայաստանի և Թուրքիայի ճանաչված թերթերում և ամսագրերում: Մենք ունենք նաև այլ պլաններ: Շուտով կֆինանսավորվեն մի քանի դրամաշնորհային հայ-թուրքական ծրագրեր, այդ թվում նաև ծրագիր, որը նախատեսում է Նայաստանի և Թուրքիայի միջև մշակութային փոխանակում: «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամը նաև ունի տարածաշրջանային մի այլ մեծ նախաձեռնություն, որը սկիզբ է առել 1998թ.: Դա Նայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան համագործակցության ծրագիրն է, որի շրջանակներում այս տարիների ընթացքում ֆինանսավորվել են բազմաթիվ դրամաշնորհային ծրագրեր տարբեր ոլորտներում՝ սկսած շրջակա միջավայրի պաշտպանությունից և ավարտած փնտրության կամ հանրային քաղաքականության ուսումնասիրություններով տարբեր ոլորտներում: Կրկին ողջունում եմ այսօրվա կոնֆերանսի բոլոր մասնակիցներին, հուսով եմ, որ այն կհաջողվի, և մենք կլսենք հետաքրքիր գեկույցներ և բանավեճեր:

Վազգեն Կարապետյան՝ *Տարածաշրջանային ծրագրերի համակարգող, Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ*

Ինչու չեն կարգավորվում հայ-թուրքական հարաբերությունները

1991թ. Նայաստանի կողմից անկախության հռչակումից հետո, ժառանգություն թողած ցեղասպանության խնդրին ավելացավ ևս մեկը: Այն կարելի է ձևակերպել որպես հայ-թուրքական հակասությունների ակտուալացում, որոնք առանցքային դեր են խաղում ինչպես ներքաղաքացային հարաբերություններում, այնպես էլ փոքրամասնախմբային անվտանգության համակարգի հայեցակարգի առաջնադասման փնտրանքում: Այսպիսով, Թուրքիայի կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը խիստ առանձնահատուկ նշանակություն է ունենում:

Նայաստանի և Թուրքիայի միջև միջպլեբական հարաբերությունները մինչ օրս կարգավորված չեն: Ելնելով իրենց արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից՝ թուրք քաղաքական գործիչներն ու դիվանագետներն Նայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու, սահմանը բացելու, երկկողմանի հարաբերությունները կարգավորող փաստաթղթեր ստորագրելու առաջարկների նկատմամբ իրենց խիստ բացասական վերաբերմունքը հիմնավորել են երեք հիմնական պատճառներով.

ա. 1914-1923թթ. հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանն ուղղված Նայաստանի Հանրապետության քաղաքականությունը,

բ. Թուրքիայի Հանրապետության նկատմամբ փոքրամասնախմբային պահանջների առկայությունը,

գ. հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը:

Միանգամից նշենք, որ վերջին պատճառի օգտագործումը՝ որպես փաստարկ, սկսվեց 1998թ. ի վեր: Բացի այդ, երրորդ կողմի հետ հարաբերությունները լուրջ հիմք չեն երկկողմանի հարաբերությունների կարգավորման համար՝ չնայած Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերի փնտրանքում ադրբեջանական գործընդհանուր ոչ թե պարզապես կարևոր է դարձել, այլև, որոշ իրավիճակներում, գերակա: Պետք է նշել, որ Թուրքիան դիվանագիտական հարաբերություններ ունի մի շարք պետությունների հետ, որոնց հետ առկա են բազմաթիվ լուրջ, մինչ օրս չլուծված խնդիրներ, այդ թվում՝ փոքրամասնախմբային (Նունաստան, Սիրիա, Կիպրոս, Իրան և այլն):

Այնուամենայնիվ, անդրադառնանք առաջին երկու փաստարկներին:

Թվում է, որ Նայաստանի առաջին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության ճանաչման խնդրի առումով բավական զուսպ էր և հարևան երկրի դե-

կավարներին հնարավորություն էր ընձեռել քաղաքական պրագմատիզմ ցուցաբերելու, այն է՝ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նորանկախ հանրապետության հետ, բացել սահմանները, ակտիվորեն զարգացնել առևտրաարտնական հարաբերությունները: Այդպիսով, Թուրքիան իր ներկայությունը կհաստատեր մեր երկրում՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով, ինչպիսիք են քաղաքական ազդեցությունը, մշակութային և քաղաքակրթական ներթափանցում և այլն:

Նայաստանի երկրորդ նախագահն առավել կոշտ դիրք էր զբաղեցրել ցեղասպանության խնդրի առնչությամբ, դրա միջազգային ճանաչումն առանձնացնելով՝ որպես Նայաստանի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը: Միաժամանակ Ռ. Քոչարյանն աննախադեպ քայլի դիմեց. հայտնի թուրք լրագրող Մեհմեթ Ալի Բիրանդին տված բացառիկ հարցազրույցում նա հայտարարեց, որ Նայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ չունի Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության հետևանքով առաջացած տարածքային կամ որևէ այլ պահանջներ: Ենթադրվում էր, որ այդ հայտարարությամբ ի չիք կդառնային Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական վերնախավի անհանգստությունն ու կասկածները՝ իրենց պետության տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հայերի հնարավոր ուրնձգությունների վերաբերյալ:

Վերը նշվածից կարելի է կատարել միակ տրամաբանական եզրակացությունը. Թուրքիան Նայաստանին չի համարում որպես մի պետություն, որի հետ հարաբերություններն անհրաժեշտ է կարգավորել և քայլ առ քայլ բարելավել՝ ստեղծելով անվտանգության ընդհանուր համակարգ, համագործակցելով սահմանամերձ գոտում, միասին մասնակցելով տարածաշրջանային խնդիրների լուծմանը և այլն:

Բնականաբար, կարելի է ենթադրել, որ Թուրքիան Նայաստանին չի համարում որպես մի պետություն, որի հետ հարաբերություններն անհրաժեշտ է կարգավորել, քանի որ Նայաստանը չի համապատասխանում Թուրքիայի կողմից կարևորվող որոշ սպասումների կամ չափանիշների: Ուրեմն, Նայաստանի հետ հարաբերությունները կարող են կարգավորվել միայն այն ժամանակ, երբ կավարտվեն որոշ գործընթացներ, որոնց արդյունքում տեղի կունենան փոփոխություններ, որոնց հետևանքով էլ մեր երկիրն առավել ընդունելի կդառնա Անկարայի համար: Ի՞նչ գործընթացներ են դրանք և ինչպիսի՞ փոփոխություններ պետք է տեղի ունենան:

1992թ. հոկտեմբերին Անկարայում կայացած թյուրքալեզու երկրների առաջին զագաթաժողովում Թուրքիայի նախագահ Թուրդութ Օզալը 21-րդ դարը հռչակեց «թյուրքերի դար, եթե սխալներ չկատարվեն»:¹ Անցած դարի 90-ականներին այդպիսի արտահայտություններ ու հայտարարություններ բավական հաճախ էին հնչում: Այս առումով, հարկանշական է

¹ Турция между Европой и Азией, Մոսկվա, 2001, էջ 427:

Թուրքիայի հաջորդ նախագահ Սուլեյման Դեմիրելի նկատարումը, որ թուրք լինելով՝ անհնար է հրաժարվել պանթուրքիզմից: Դեռևս վարչապետ եղած ժամանակ, այցելելով Ուզբեկստան, նա հայտարարեց. «Եթե ապագայում սրեղծվի թուրքական պետությունների միություն, դրա դեմ ոչ ոք չի լինի, սակայն այսօրվա դրությամբ դա իրավասական չէ»:² Թուրքիայի բարձրագույն ղեկավարների վերոնշյալ հայտարարությունները հստակորեն վկայում են, որ երկրի իշխանական օղակների քաղաքական գինանոցում առկա են նեոպանթուրքիստական գաղափարախոսության լուրջ բաղադրիչներ՝ որքան էլ դրանք թաքցվեն արևմտյան քաղաքական փրմինների ակտիվ օգտագործման միջոցով:

Նմանաբիպ ձևակերպումները լավ արձագանք էին ունենում Արևմուտքում, որի քաղաքական առաջնորդները ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ակտիվորեն գովազդում էին Թուրքիան՝ որպես օրինակ, որին պետք է հետևելին նախկին խորհրդային մահմեդական հանրապետությունները. նրանց փեսանկյունից, Թուրքիան մահմեդականներով բնակեցված աշխարհիկ ժողովրդավարական երկիր էր:

Արևմտյան քաղաքական մտքի նման ուղղվածությունը, որը հստականշական էր «սատր պատերազմի» ավարտից հետո եղած ժամանակաշրջանի համար, համընկել էր Անկարայի վարած քաղաքականության հետ և նպաստել է նրան, որ Թուրքիան մրցակցության մեջ մտնելու Ռուսաստանի հետ և փորձեր վերափոխել նախկին խորհրդային թուրքալեզու հանրապետությունները: Դա, ի վերջո, պետք է հանգեցնել «թուրքական պետությունների միության» սրեղծմանը, նաև այլ նեոպանթուրքիստական ծրագրերի իրականացմանը:

Այս անգամ ևս այդ նախագծերի իրականացմանը խոչընդոտում էր Նայաստանը: Սա վերաբերում է, մասնավորապես, Թուրքիայի ռազմավարական նպատակին՝ Ռուսաստանի կազմում գտնվող Պովոլոյեյի և Նյուսիսային Կովկասի թուրքալեզու հանրապետությունների հետ մշտական անվտանգ ցամաքային կապ հաստատելուն: Այդպիսի կապը համարվում էր անհրաժեշտ միջոց՝ թուլացած Ռուսաստանի փարածքում դեգինրեգրացիոն գործընթացներին նպաստելու և նրա հետ արդյունավետ մրցակցություն ապահովելու համար: Այդ ծրագրի իրականացման համար լուրջ խոչընդոտ էր հանդիսանում Նայաստանի գոյությունը՝ որպես Ռուսաստանի դաշնակից պետություն:

Սակայն թուրքական քաղաքական շրջանակները, գիտակցելով, որ 20-րդ դարի վերջում «հայկական հարցը» պետք է լուծել այլ միջոցներով, քան դարասկզբում, հավանաբար եզրակացրել էին, որ խնդիրը կարող է լուծվել ոչ թե Նայաստանն ընդհանրապես ոչնչացնելու միջոցով, այլ Թուրքիային կամ Ադրբեյջանին միավորելով նրա փարածքի մի մասը, որով

² «Նյուրիկթ», 12.04.1992թ.

կանցներ այդքան ցանկալի ցամաքային «թյուրքական» մայրուղին: Իսկ դրա համար Անկարային անհրաժեշտ էր մտնել դարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված բանակցային գործընթացի մեջ, ինչը թուրքական դիվանագիտությանը լավ հնարավորություններ կրնձեռեր՝ դրված նպատակներին հասնելու համար: Բացի այդ, Նայաստանի հետ հարաբերությունները պետք է չկարգավորված մնային՝ երկու երկրների միջև հարաբերություններում լարվածության բարձր մակարդակ պահպանելու համար: Դա ծառայում է մի թաթոն նպատակի. Նայաստանի դեմ ուղղված ցանկացած գործողությունների իրավացիությանը քաղաքական հիմնավորում հաղորդելու համար:

Միայն վերոհիշյալ ծրագրերի իրականացումից հետո հնարավոր կդառնար կարգավորել հարաբերությունները Նայաստանի հետ, երբ վերջինս կորցրած կլիներ իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը և հետաքրքրություն չէր ներկայացնի:

Իհարկե, նեոպանթյուրքիստական քաղաքական գաղափարախոսության հետևում հստակ տեսանելի են ժամանակակից Թուրքիայի իրական աշխարհաքաղաքական և տնտեսական շահերը: Միանգամայն ակնհայտ է, որ Անկարան բավարարված չէ կարևորագույն փարամաշրջանային տերության դիրքի կորստով. ԽՍՀՄ-ի հետ ընդհանուր սահման ունեցած ՆԱՏՕ-ի միակ անդամը «սատր պատերազմի» ավարտից հետո կորցրեց նախկին աշխարհաքաղաքական նշանակությունը՝ դառնալով պասիվ դերակատար, որին վերապահված է միայն երկրորդական դերերի կատարումը: Նոր իրավիճակն արագորեն գնահատել է Ն. Զիսինջերը.

Վերջին փարիներին Միացյալ Նահանգներում, իսկ առավել ևս՝ Եվրոպայում, ուժեղացել է Թուրքիային՝ որպես բնական դաշնակից դիտելու և նրան սեփական խնդիրների լուծման համար օգտագործելու տենդենցը՝ դրա դիմաց չվճարելով, արհամարհելով թուրքերի ազգային հպարտությունը և հաշվի չառնելով այն հատուկ պայմանները, որոնցում գտնվում է այդ երկիրը: Տնտեսապես զարգացած ժողովրդավարական պետությունները՝ հատկապես Եվրոպայի պետությունները և Միացյալ Նահանգները, պարտավոր են հիշել, որ խնդրո առարկան իրենց ազգային անվտանգության հիմնական փարթերն են: Ներկապար, այդ հրամայականով պետք է որոշվի նշված պետությունների վերաբերմունքը Թուրքիայի ներքին խնդիրներին:³

³ Г. Киссинджер. Нужна ли Америке внешняя политика. Մոսկվա, 2002, էջ 206:

Բնականաբար, Կոմիտասի համալսարանում Անկարային հետաքրքրում է ենթակառուցվածքներից օգտվելու և դրանց կառավարմանը մասնակցելու հնարավորությունը. ենթակառուցվածքների միավորումը՝ ընդհանուր համաշխարհային համակարգի սրեղծմամբ գլոբալիզացիայի ժամանակաշրջանում կարևորագույն խնդիր է հանդիսանում: Սա նշանակում է, որ Թուրքիան իրեն վերապահում է խոշոր փարաձառյուղների՝ Մեծ Մերձավոր Արևելքի և միավորված Եվրոպայի հարման կերպում միացող մայրուղիների, կոմունիկացիաների, խողովակաշարերի, ֆինանսական ենթակառուցվածքների հիմնական կարգավորողներից մեկի դերը: Նենց դրա համար է Թուրքիային անհրաժեշտ ամրապնդել իր ազդեցությունը Սև և Կասպից ծովերի շրջակայքում և հարկապես Նարավային Կովկասում, որպես նաև սուր մրցակցություն է ծավալել Ռուսաստանի հետ:

Միացյալ Նահանգների կողմից Թուրքիային վերապահված դերին անդրադարձել է Զ. Բժեզինսկին.

Թուրքիայի Էվոյուցիան և կողմնորոշումը, ենթադրաբար, որոշիչ դեր են խաղում կովկասյան պետությունների ապագայի համար: Եթե Թուրքիան նպատակաուղղված կերպով անցնի դեպի Եվրոպա փանող ճանապարհը, իսկ Եվրոպան իր դռները չհիսկի նրա առջև, կովկասյան պետությունները նույնպես կհայտնվեն եվրոպական ուղեծրում. դա նրանց համար խիստ ցանկալի հեռանկար է: Մակայն եթե Թուրքիայի եվրոպականացումը արտաքին կամ ներքին պարճառներով⁴ փրկավալի, Վրաստանն ու Նայաստանն այլ ելք չեն ունենա, քան Ռուսաստանի շահերին հարմարվելը:⁵

⁴ Անդրադառնալով հնարավոր ներքին պարճառներին, Զ. Բժեզինսկին նշել է. «Թուրքիան՝ հերկայսերական պետություն, որը դեռևս գտնվում է ընթացություն կարարելու գործընթացում, ուզում են փանել միաժամանակ երեք ճանապարհներով: Մողերնիզացիայի ջարագովները ցանկանում են այն դարձնել եվրոպական պետություն և հերկարար, ուղղված են դեպի Արևմուտք: Իսլամիստները ձգտում են դեպի Մերձավոր Արևելք, այսինքն, ուղղված են դեպի Նարավ: Պարստությանը ներշնչվող ազգայնականները նոր առաքելություն են նախադեսում Կասպից ծովի շրջակայքի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդների համար՝ Թուրքիայի գերակայության փակ գտնվող փարաձառյուղում, այսինքն, ուղղված են դեպի Արևելք: Այդ հեռանկարներից յուրաքանչյուրը պարվում է փարբեր ռազմավարական առանցքների շուրջ և, քեմալական հեղափոխությունից հետո առաջին անգամ, այդ դիրբորոշումները կրողների միջև բախումը որոշակի անվարահության է հանգեցնում՝ Թուրքիայի փարաձառյուղային դերի առումով: (3. Бжезинский. Великая шахматная доска. Մոսկվա, 1999, էջ 161):

⁵ Նույնը, էջ 179-180:

Անկարայի կողմից առկա ռեսուրսների հետ դժվարությամբ համապեղելի խնդիրներ լուծելու փորձերը հասցեցրել են լուրջ ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական խնդիրների: Բացի այդ, ակնհայտ է, որ թուրքական վերլուծական ծառայությունները գերազնահատել են Թուրքիայի գրավչությունը՝ նախկին խորհրդային հանրապետությունների համար, նաև էթնիկական և լեզվական ընդհանրությունների նշանակությունը: Նորանկախ թուրքալեզու պետությունների համար օրինակ ծառայելու գործառույթը, որով հիմնավորվում էր Թուրքիայի նոր դերակարգումը՝ փառաձայնջանում, իրականություն չդարձավ՝ մի շարք պատճառներով:

Իրադարձություններն այլ կերպ զարգացան: Ղարաբաղյան պատերազմում հայկական զինված ուժերի հաղթանակը և Նայասպանի փառաձայն ռուսական ռազմակայանի տեղադրումը մի կողմից, միաբևեռ աշխարհի ձևավորումը և աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների ընդհանուր փրամաբանությունը մյուս կողմից, հասցեցրել են նրան, որ անցած դարի 90-ական թվականներին ընդունված գործողությունների նեոպանթյուրքիստական ծրագրերն այլևս իրագործելի չեն համարվում, ինչը թուրքական հասարակությունում առաջացրել է բազմաթիվ խնդիրներ արժեքային համակարգի առումով:

Տարբեր աշխարհաքաղաքական ուժերի առջև ծառայած խնդիրների առաջնահերթության որոշման առումով՝ առկա ընկալումների հիմնարար փոփոխության արդյունքում առաջացել է մի իրավիճակ, որում ԱՄՆ-ի համար օրակարգային է դարձել հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման խնդիրը. դա իրականում կօգներ Նարավային Կովկասում ձևավորել «միաբարբ քաղաքական դաշտ» (ըստ ԱՄՆ-ի պաշտպանության փոխնախարար Փ. Վուլֆովիցի ձևակերպման), եթե վերանա թուրքական վերանգր, այլևս անհրաժեշտ չի լինի Նայասպանում ռուսական ռազմակայանի պահպանումը: Բացի այդ, եթե ղարաբաղյան հիմնախնդրի նկատմամբ թուրքական քաղաքականությունն առավել հավասարակշռված, չեզոք բնույթ ունենա, էականորեն կավելանա այդ հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու հավանականությունը:

Մյուս կողմից, 2001թ. սեպտեմբերի 11-ից հետո, ԱՄՆ-ը ստացավ Կենտրոնական Ասիայի պետություններում գործառնավորումներ տեղաբաշխելու հնարավորություն, ինչը մասնավորապես նշանակում է, որ ամերիկացիները, Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականությունը գնահատելով որպես թուրքամետ (ոչ թե ամերիկամետ, ինչպես դա նախատեսված էր), որոշել են այդ փառաձայնում իրենց քաղաքականությունն իրագործել ուղղակիորեն, այլ ոչ թե միջնորդավորված կերպով:

Վերջապես, երկարաժամկետ ճգնաժամից դուրս եկած Ռուսաստանը ճշգրտեց իր դիրքորոշումը Եվրամիության և ԱՄՆ-ի նկատմամբ, ինչի արդյունքում ստացավ Նյուսիսային Կովկասում, մասնավորապես Չեչենիայում, ազատորեն գործելու հնարավորություն:

Պետք է նշել, որ ռուս-թուրքական հարաբերությունների խորացման փենդենցը՝ «Երկնագույն հոսք» գազափարի կառուցումը, ապրանքաշրջանառության աճը մինչև 25 մլրդ. դոլար, համափրկել է ներգերիկ նախագծերը, արտաքին քաղաքականության և անվտանգության համար պատասխանատու փարբեր գերատեսչությունների միջև համագործակցությունը և այլն, օբյեկտիվորեն նպատակաուղղված է Միացյալ Նահանգների, որոշ չափով նաև ԵՄ երկրների ու Չինաստանի հետ փարաձայնությունների խորացմանը:

Որպեսզի իրավիճակը Նարավային Կովկասում լինի կանխատեսելի և վերահսկելի՝ ինչն անհրաժեշտ է ենթակառուցվածքների անխափան գործելու համար, ամերիկյան փեսանկյունից պետք է թուլացնել հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա լարվածությունը և բացել երկու երկրների միջև սահմանը: Այդ նպատակին հասնելու համար ԱՄՆ-ը զգալի ջանքեր է գործադրում, որոնք սակայն մինչ օրս հաջողությամբ չեն պատկվել:

Բանն այն է, որ մերթոարանական փեսանկյունից այսփրկ կիրառվում է նույն մոտեցումը, ինչպես մերձավորարևելյան (արար-խրայելական, պաղեստանա-խրայելական) հակամարտության դեպքում: Խնդիրը դիփարկվում է որպես փարաձքային, ինչի հետևանքով կարգավորման համար գործի են դրվում այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են փարաձքային վեճերի կարգավորման համար: Նակամարտող կողմերի վրա ճնշում է բանեցվում: Գերտերությունները՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ը ու ԵՄ-ն, փրտեսական ու ֆինանսական օժանդակություն են ցուցաբերում, խոստանալով ավելին՝ փոխգիշումների գնալու և խնդիրը կարգավորելու դեպքում: Փոխգիշումներ պահանջելը և կողմերի նկատմամբ գործադրվող ճնշումը հանգեցնում են նրան, որ հակամարտող կողմերը բավարարված չեն լինում, փորձում են ճնշումներից պաշտպանվելու փարբեր ձևեր գտնել, ձախողում են բանակցությունները և հեռանում՝ բանակցային գործընթացի երաշխավորների գործողություններով գայրացած:

Խնդիրն այն է, որ մերձավորարևելյան ճգնաժամի բնույթով, դրա փարաձքային լինելը երկրորդական է: Դրա հիմնական բնույթն արժեքային-առասպելաբանական է: Նրեաների փեսանկյունից, Իսրայել պետության գոյությունը պայմանավորված է ոչ միայն հրեա ժողովրդի պետականություն ունենալու անհրաժեշտությամբ. այդ առումով նրանք վաղուց ինքնորոշվել են: Խնդիրն ունի շար ավելի կարևոր, սկզբունքային նշանակություն. պետք է վերականգնվի Երուսաղեմի փաճարը, վերականգնումը խորհրդանշելու է Աստծո ընտրյալ ժողովրդի վերադարձը դեպի ավերյաց երկիր, և կվերականգնվի կտրված հոգևոր կապը երկնային Երուսաղեմի հետ:

Մահնդական արարների, մասնավորապես պաղեստինցիների համար, Ալ-Քուդսը (սուրբ քաղաքը՝ Երուսաղեմը) ոչ միայն մի վայր է, որտե-

դից Մոհամեդ մարգարեն համբարձվեց և հանդիպեց Ալլահին, այլև իսլամի հաղթանակի խորհրդանիշ՝ Դար ալ-Իսլամի (իսլամի Կրոն՝ ուղղահավասարներին պարկանող հողեր) երեք կարևորագույն կենտրոններից մեկը:

Այսպիսով, երկու ժողովուրդների, նրանց ազգային առասպելաբանությունների միջև կարևորագույն սկզբունքային փարածայնությունը ոչ թե ապագայի վերաբերյալ պարկերացումներն են (բոլորը ցանկանում են ապրել խաղաղ, արդարության պայմաններում, ու այն, ինչ առաջարկվում է կողմերին՝ խաղաղության հաստատումից հետո նրանց լրիվ բավարարում է), այլ անցյալի ընկալումը: Անցյալի վրա հիմնված արժեքային համակարգերի հակասության հետևանքով առաջացած հակամարտությունը կարող է լուծվել միայն այդ արժեքային համակարգերի մերձեցման միջոցով: Իսկ դա, իր հերթին, հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կողմերը գոնե մտաբերապես նույն դիրքերից են գնահատում իրադարձություններն ու գործընթացները:

Փաստագրական առումով մեծ փարբերությունների առկայության պայմաններում, այնուամենայնիվ, մտաբերապես նույն իրավիճակն է նկատելի հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման խնդրում: Յեղասպանության խնդիրը երկու կողմերի համար էլ ինքնության կարևորագույն բաղադրիչներից է: Նայերի համար, մանավանդ Միլիոթում, այն կապված է «կորուսյալ դրախտի» և «ավերյաց երկրի» մասին առասպելների (իհարկև, առանց հրեական ինքնության համար առանցքային բաղադրիչի՝ «ընտրյալ ժողովուրդ» լինելու), աստվածային արդարության վերականգնման և «Էրզիրը» վերադարձնելու հնարավորության հետ:

Թուրքերի ներկայիս սերնդի համար խնդիրը կապված է «Մեծ թագավորության» անկման առասպելի հետ՝ կրոնական բաղադրիչի առկայությամբ, քանի որ «թագավորությունը» նաև խալիֆայթն է, որը միավորել է «ումման»՝ բոլոր մահմեդականներին: Օսմանյան կայսրության անկումը (որի ծաղկման ժամանակաշրջանն ընկալվում է որպես թուրք ժողովրդի «աստեղային ժամ») հանդիսանում է յուրօրինակ մեկնակետ, որից սկիզբ է առնում երկրի ժամանակակից պատմությունը. հնի վախճանը և նորի ծնունդը դարձած իրադարձությունների նկատմամբ վերաբերմունքը խիստ սկզբունքային է ժամանակակից թուրքերի համար: Յեղասպանությունը, որը հայերի գիտակցությունում հանդիսանում է «Մեծ եղեռն», թուրքերի համար, կախված նրանց վերաբերմունքից, կամ պատմության վերջն է, կամ պատմության սկիզբը:

20-րդ դարի վերջին քառորդի ընթացքում կարարված իրադարձությունները՝ թուրք հասարակության փարբեր խավերում առաջացրել են լուրջ հիասթափություն ժողովրդավարական արժեքների և արևմտամետ կողմնորոշման նկատմամբ:

Վերջին փաստ փարիների ընթացքում կայացած խորհրդարանական ընտրությունները, փարբեր քաղաքական ուժերի կազմավորած կառավա-

րությունները ցույց են տալիս, որ քաղաքական, փնտեսական և սոցիալական առումով ծանր ժամանակաշրջան վերապրող, տարբեր սուր էթնիկական ու կրոնական հակասություններով «հարուստ» Թուրքիան փորձում է պաշտպանական մեխանիզմներ գործադրել: Ամենասարդյունավետ պաշտպանական մեխանիզմները կենսունակ գաղափարախոսական համակարգերն են: Խնդիրը համակարգի ընտրությունն է. խորհրդարանական ընտրություններում հերթականությամբ հաղթել են արևմտամետ ազատականները, ազգայնականները, իսլամիստները, արմատական ազգայնականները ու կրկին իսլամիստները:

Այս իրավիճակը լրացուցիչ բարդություններ է ստեղծում հայ-թուրքական հարաբերությունների ճշգրտման և կարգավորման համար: Նայաստանն ու հայերը շարունակում են ընկալել Թուրքիան որպես անմիջական վտանգի աղբյուր, որն անկեղծ չէր անգամ այն ժամանակ, երբ «բարի կամք» էր ցուցադրում: Փորձեր են կատարվում պատճառներ գտնել ցեղասպանության ճանաչման կամ չճանաչման խնդրում, քանի որ պատմական հիշողությունը հուշում է պայթյալի այնպիսի լուծումների համար, որոնց իրագործումը կբացառի ողբերգության կրկնության հնարավորությունը:

Նենց սրանում է կայանում ցեղասպանության խնդրի նկատմամբ Նայաստանի քաղաքացիների և սփյուռքահայերի մտրեցումների հիմնական տարբերությունը: Մփյուռքի համար առասպելաբանական բաղադրիչն ինքնության կարևորագույն գործոն է և, հայրենիքից հեռու ապրելու պայմաններում՝ էթնոպաշտպանական մեխանիզմների գործողությանը նպաստող գործոն:

Նայաստանի համար ցեղասպանության ճանաչումն առաջին հերթին կապված է ազգային անվտանգության ապահովման խնդրի հետ, քանի որ ցեղասպանության ճանաչումը նշանակում է նաև զոջում: Իսկ զոջումը երաշխիքն է այն բանի, որ նման ողբերգություն այլևս չի կրկնվի: Բազմաթիվ հայերի, հույների, քրդերի, այլ ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների համար դա կնշանակեր, որ Թուրքիան կորցրել է իր ցեղասպան էությունը, որը բնորոշ է բոլոր քայքայվող կայսրություններին, իսկ թուրքական հասարակությունը կայացել է՝ որպես իր գործելակերպով կանխատեսելի հասուն քաղաքացիական հասարակություն:

Նայ-թուրքական հարաբերությունների տեսանկյունից ցեղասպանության ճանաչումը կնշանակեր արժեքային համակարգերի մերձեցում անցյալի մոտ գնահատականների հիման վրա, ինչը տարածաշրջանում համատեղ ապագա կառուցելու համար լավ հիմք կհանդիսանար:

Կովկասյան, նաև ավելի լայն՝ սևծովա-կասպիական անվտանգության համակարգի ձևավորումը մեծապես կապված է վերոնշյալ խնդրի լուծման հետ: Իսկ նման ենթատարածաշրջանային անվտանգության համակարգը բացարձակ անհրաժեշտություն է՝ գլոբալ անվտանգության հա-

մակարգի կառուցման համար: «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» և միացյալ Եվրոպայի ծրագրերի իրականացումը պահանջում է, որ երկրագնդի այս հարվածում ձևավորվի կայուն համակարգ, որպեսզի երկու խոշոր փարածաշրջանների հարման վայրը չդառնա հակամարտությունների և ցնցումների փարածման գոտի, այլ ընդհակառակը՝ արգելափակոց հակամարտությունների և ցնցումների ճանապարհի վրա:

Քանի դեռ թուրքական արտաքին քաղաքականությունը օգտագործում է չկարգավորված հայ-թուրքական հարաբերությունները Նարավային Կովկասում իր ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով, քանի դեռ այդ գործոնի միջոցով այն ամրապնդում է իր դիրքերն Ադրբեջանում և Վրաստանում և հնարավորություն ունի սակարկելու ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և ԵՄ-ի հետ՝ հարաբերությունների կարգավորման հեռանկարը խիստ մշուշոտ է երևում, ինչը խիստ բացասական է անդրադառնում փարածաշրջանի կայունության և անվտանգության վրա:

Արդյո՞ք հնարավոր կլինի իրագործել կովկասյան անվտանգության համակարգի ձևավորման նախագիծ, կգրնվե՞ն արդյոք դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ուղիներ՝ այս բոլոր խնդիրների լուծումն այսօր կախված է հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ձևից: Մահմանի բացումը, որն այդքան շար է քննարկվել վերջին փարիներին, խիստ դրական իրադարձություն կլիներ, սակայն իրականում այն կնշանակեր միայն, որ կողմերը գնում են այդ քայլին՝ իրենց շահերը հերապնդող ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի կամ ԵՄ-ի ճնշման ազդեցությամբ. դա չի կարող գնահատվել որպես առաջին գիտակցված գործողություն՝ ուղղված հարաբերությունների իրական կարգավորմանը:

Առավել կարևոր է մեր ժողովուրդների ազատությունն ու բարեկեցությունը

Տիկնայք և պարոնայք, նախ և առաջ թույլ տվեք շնորհակալություն հայտնել կոնֆերանսի հովանավորներին ու կազմակերպիչներին, որոնց շնորհիվ հնարավորություն ստացա այցելել ձեր հինավուրց երկիրը, որտեղ բնակվում են այսքան հպարտ, հյուրասեր ու բարյացակամ մարդիկ:

Ասածս մի համարեք հաճոյանալու փորձ՝ քաղաքական դրդապատճառներով: Պարզապես մանկությանս օրոք բազմաթիվ ծագումով հայ ընկերներ են ունեցել, անգամ մինչև Ստամբուլում դպրոց գնալս, ու նրանք շարունակում են լինել իմ ընկերները ողջ կյանքում:

Կուզեի նաև շնորհակալություն հայտնել պարոն Գրիգորյանին, որը մեզ հիանալի կերպով հյուրընկալեց՝ Երևան ժամանելու պահից:

Մինչ գեկույցս սկսելը պետք է հարգեմ ընկերոջս՝ հանգուցյալ Նրանյ Դինքի հիշատակը, ով զազանաբար սպանվեց մութ մեկուկես փարի առաջ: Նա մի մարդ էր, որը սիրում էր իր երկիրը՝ Թուրքիան, և իր կյանքը նվիրել էր թուրք և հայ ժողովուրդների միջև թյուրմբռնումներն ու ապարդեղեկարվությունը վերացնելուն:

Պետք է նշեմ, որ ինձ անհանգստացնում է, որ հաճախակի թուրք պաշտոնյաները նշում են, որ Թուրքիայի բնակչության 99,5 փոկոսը մահմեդականներ են: Ստիպված եմ հարց տալ. «Իսկ ո՞ր են մյուսները»: Ո՞ր գնացին հրեաները, հույները, հայերը, նաև ասորիները: Ինչո՞ւ հավաքեցին իրերն ու հեռացան: Ուրեմն, ինչ-որ շատ վատ բան է կատարվել:

Տիկնայք և պարոնայք, ես անկեղծորեն ցանկանում եմ, որ այն փեսակերները, որ ցանկանում են այսօր կիսել ձեզ հետ կնպաստեն մեր ժողովուրդների միջև հեղազա շփումներին ու համագործակցությանը և կօգնեն գտնել հնարավորություններ՝ փոխըմբռնան պակասը հաղթահարելու համար:

Ացանկանալի նաև նշել, որ ես ո՛չ գիտնական եմ, ո՛չ պարմարան, ո՛չ էլ դիվանագետ: Պարզապես նախագահ եմ թուրքական քաղաքական կուսակցության, որը հիմնադրվել է 14 փարի առաջ ու ներկայացված չէ խորհրդարանում՝ ստանալով ընտրողների քվեների մեկ փոկոսից պակաս: Այսպիսով, այսօր պետք է ձեզ հետ կիսվեմ մեր գաղափարներով՝ ազատական-ժողովրդավար փեսանկյունից: Թող դա հստակ լինի:

Տիկնայք և պարոնայք, այն ամբողջ գիտական, հասարակական, քաղաքական աշխատանքը, որ կատարվում է՝ կոնֆերանսները, զանգվածային միջոցառումները, ընտրությունները, աշխարհի ցանկացած մասում ունեն միայն մեկ նպատակ: Այն է՝ մշակել և հասանելի դարձնել այնպիսի

գործընթացներ, որպեսզի մարդիկ ապրեն բարեկեցիկ, առողջ ու ապահով կյանքով:

Քաղաքական գործիչները, ուր էլ լինեն, պետք է իրենք իրենց հարց փան. «Արդյո՞ք մենք հաջորդ սերնդին թողնելու ենք ավելի լավ երկիր, քան այն, որը սրբացել ենք»: «Ավելի լավ երկիր» ասելով՝ ես այժմ նկատի չունեմ շաբաթը մեկ նոր բջջային հեռախոս գնելու հնարավորությունը, կամ 100 հեռուստատեսությունների առկայությունը, կամ էլ ինտերնետը: Ես խոսում եմ այն մասին, որ հաջորդ սերունդը հավատ ունենա ժողովրդավարական արժեքների, հանդուրժողականության, քաղաքացիական իրավունքների ու ազատությունների նկատմամբ, այդ արժեքներն առաջնային համարի և պաշտպանի:

Երբ րեդեկացել էի, որ զեկույցիս թեման պետք է լինի «Նայասփանի և Թուրքիայի փարածաշրջանային և գյուղավայրի շահերը», բնականաբար սկզբից սկսեցի մտածել գյուղավայրի և փարածաշրջանային դերակատարների մասին: Կարծում էի, որ պետք է հաշվի առնեմ ամերիկյան, ռուսական, եվրոպական, իրանյան, նույնիսկ չինական ու հնդկական շահերը: Սակայն հետո հասկացա, որ ինչ կանխարեսումներ էլ անեմ այդ երկրների ու նրանց ռազմավարական շահերի մասին՝ դրանք ընդամենը «գիրակի ենթադրություններ» կլինեն: Անհայտները պարզապես չափազանց շատ էին, որպեսզի դրանց հետ գործ ունենայի:

Տիկնայք և պարոնայք, Նայասփանի և Թուրքիայի շահերը նշանակում են միմիայն հայ և թուրք ժողովուրդների բարեկեցությունը: Այսպիսով, որոշեցի գուշակություններ անելու փոխարեն, թե ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը կամ Չինաստանն ինչ են պլանավորել մեր փարածաշրջանի համար, նայել իրական պարկերին և ուսումնասիրել մեր կառավարությունների գործունեությունը: Ու ահա ինչ եզրակացության եմ եկել. մեզ միավորում է շատ ավելին, քան փակ սահմանը:

ՄԱԿ-ի մարդկային զարգացման ցուցիչը հաշվարկելիս հաշվի են առնվում այնպիսի ցուցանիշներ, ինչպես կյանքի միջին րեզոնանսները, գրագիտությունը, կրթությունը, մեկ շնչին հասնող ՆՆԱ-ի չափը՝ այլ կերպ ասած կյանքի որակը: Եվ ահա մեր երկրների ցուցանիշները. Նայասփանը 83-րդն է, իսկ Թուրքիան՝ 84-րդը: Մա նշանակում է, որ «կյանքի որակ» ապահովելու գործում ութսունից ավելի երկրների կառավարություններ շատ ավելի լավ են աշխատում, քան մեր կառավարությունները:

Նեդիսակավոր, վստահության արժանի «Էկոնոմիստ» հանդեսը հրապարակում է աշխարհի պարտությունների ժողովրդավարության ցուցիչը: Այսպես, մենք նույն խմբում ենք՝ «հիբրիդային» ժողովրդավարությունների թվում: Թուրքիան 88-րդն է, Նայասփանը՝ 110-րդը, Իրաքը՝ 112-րդը: Մեզ հետ նույն խմբում են Սենեգալը, Գանան ու Մադագասկարը: Նույնիսկ այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են Սերբիան՝ Եվրոպայում կամ Բանգլադեշը՝ Ասիայում հայտնվել են ավելի բարձր կարգում՝ որպես «թերի ժո-

դովրդավարություններ»։ Նրանցն առնվազն ժողովրդավարություն է՝ թեկուզ և թերի, իսկ մերը՝ ժողովրդավարության նման մի բան, ինչպես ենթադրում է «հիբրիդ» բառը։

Մեկ այլ կառույց՝ «Թրանսփարենսի ինթերնեշնլը», դիտարկում է կոռուպցիան կառավարման համակարգերում, որոնք փնտրինում են մեր վճարած հարկերը։ Թուրքիան համարվում է 77-րդ առավել կոռումպացված երկիրը, իսկ Նայասպանը՝ 99-րդը։

Իսկ այժմ՝ ամենավար և ամենահեղափոխական ցուցանիշը՝ «Ֆրիդոմ հաուզի» ազատության համաշխարհային ցուցիչը։ Տիկնայք և պարոնայք, սրանք շատ հեղինակավոր կազմակերպություններ են։ Այս գեկույցներն են ուսումնասիրում օտարերկրյա ներդրողները՝ մեր երկրներում մեկ ցենտի ներդրում կատարելու որոշում կայացնելուց առաջ։ Նրանք ունեն խիստ գիտական չափանիշներ ու ձևակերպումներ։

«Ֆրիդոմ հաուզը» ուշադրություն է դարձնում այնպիսի հարցերին, ինչպիսիք են քաղաքական իրավունքները, ժողովների, միավորումների, Կրեդաշարժի, մամուլի, խոսքի ազատությունը, սեփականության իրավունքները, յուրաքանչյուր երկրում սեփականություն ձեռք բերելու կամ վաճառելու ազատությունը։ Այս իրավունքներն ու ազատություններն ազդում են մեր առօրյայի վրա՝ գիտակցում ենք դա, թե ոչ։ Այդ ցուցանիշով Թուրքիան՝ Եվրամիության անդամակցության ենթադրյալ անդամ, գտնվում է «մասամբ ազատ» խմբում՝ զբաղեցնելով 105-րդ տեղը, իսկ Նայասպանը 134-րդ տեղում է և բնորոշվում է «ոչ ազատ»։

Այս դասիվում ներկա են բազմաթիվ երիտասարդներ, ուսանողներ։ Այժմ կցանկանայի նրանց դիմել։ Դուք շուտով կավարտեք ուսումը և աշխատանք եք փնտրելու։ Եթե Նայասպանում գործազրկության չափը մտավորապես նույնն է, ինչքան Թուրքիայում, ձեզ հեշտությամբ չի հաջողվի աշխատանք գտնել։ Եթե անգամ ձեզ բախտ վիճակվի գտնել աշխատանք՝ դուք չեք սպանալու այնքան, որքան կցանկանայիք կամ որքանի արժանի եք։ Գիտե՛ք ինչու։ Միայն այն պատճառով, որ վերը նշածս ոլորտներում մեր երկրներն այդքան վատ են իրենց դրսևորում։

Ազատություններն ու իրավունքները մեզ կառավարությունների կողմից շնորհվող պարգև չեն։ Դրանք բնատուր իրավունքներ են։ Քաղաքական գործիչները մարդկանց չափի գրկեն այդ իրավունքներից։ Մակայն վերը նշված ցուցիչներում մեր երկրների դիրքը վկայում է, որ մեր երկրներում այդ իրավունքները ուրնահարվում են, և դա ազդում է առօրյայի վրա։ Աղքատությունը և թերի զարգացումը ճակատագրի, աշխարհագրական դիրքի կամ մի ուրիշ բանի հետևանք չեն։ Դրանք վատ ներքին քաղաքականության արդյունք են։

Այժմ թույլ տվեք հարցնել՝ վերը նշված ցուցիչները հաշվի առնելով, չե՞ք կարծում, որ մենք ավելի մեծ ընդհանուր խնդիր ունենք, քան փակ սահմանը։ Կարծում եմ, որ թե՛ Թուրքիայի, թե՛ Նայասպանի ժողովուրդները

րը շար են փոփոխում: Իսկ եթե քննարկում ենք մեր երկրների գյուղա ու փա-
րածաշրջանային շահերը, ի՞նչն է առավել կարևոր, քան մեր ժողովուրդնե-
րի ազգափոթյունն ու բարեկեցությունը:

Տիկնայք և պարոնայք, մեր ժողովուրդներն արժանի չեն այսպես ապ-
րելու: Նրանք արժանի են շար ավելի լավին, քանի որ մենք շրջապա-
ված ենք էներգետիկ եկամուտների փրփիտնավոր դուրսերով, որոնք ի-
րենց ճանապարհն են փնտրում, սակայն մեր ժողովուրդներն ապրում են
թշվառության մեջ՝ ամսեկան ասենք 200 դոլարով, մինչդեռ մեր արևմու-
յան հարևանները վայելում են բարեկեցություն:

«Սառը պատերազմի» փարիներին յուրաքանչյուր պետություն գի-
տեր, թե ովքեր էին իր դաշնակիցները և հակառակորդները: Կոմունիզմի
փապալումից հետո նախկին վարչավյան դաշնագրի երկրները հեշտությ-
յամբ ընդունեցին արևմտյան արժեքները ու նորմերը: Այս փարածաշրջա-
նում Վրաստանն ու Ադրբեջանը հսկայական արտահայտվել են իրենց նախա-
պատվությունների մասին՝ առավել քան քաղաքականապես: Ուրեմն, դառ-
նանք Թուրքիային ու Նայաստանին:

Չնայած վերջին փարիներին Թուրքիան ու Միացյալ Նահանգներն
այլևս միակարծիք չեն ընդհանուր թշնամու վերաբերյալ և նրանց երկկող-
մանի հարաբերություններում առկա են վերելքներ ու վայրէջքներ, բայց
այնուամենայնիվ, Թուրքիան ընդհանուր առմամբ մնում է իր ուղու վրա:
Չնայած իսլամական կառավարության առկայությանը, այն շարունակում
է գտնվել արևմտյան ուղու վրա: Սակայն նույն ուղու վրա մնալը ձեզ ոչ մի
փող չի հասցնի՝ եթե առաջ չեք շարժվում:

Թուրքիան պետք է համեմատություն կատարի իր և Իսպանիայի,
Պորտուգալիայի, Նոնաստանի ու Իտալիայի պես երկրների միջև,
որոնք քաղաքական ու փնտրական առումով նույն մակարդակում էին,
ինչպես Թուրքիան 30, նույնիսկ 20 փարի առաջ ու որտեղ են նրանք այժմ:
Իսկ Նայաստանը պետք է համեմատվի եվրոպական նախկին կոմունիս-
տական երկրների հետ: Որտե՞ղ էին այդ երկրները 20 փարի առաջ և որ-
տեղ են հիմա: Իսկ որտե՞ղ է հիմա Նայաստանը:

Ես չգիտեմ, ինչպես են ձեր քաղաքական գործիչները բացատրում ի-
րավիճակը, սակայն ինքս մանկուց լսել եմ այն, ինչ փաստամյակներ շա-
րունակ կրկնում էին բոլոր թուրք քաղաքական գործիչները. «Թուրքիան
շար կարևոր աշխարհաքաղաքական դիրք զբաղեցնող երկիր է՝ երիտա-
սարդ բնակչությամբ ու ահեղի պոպուլենցիայով»: Մերումդներ են փոխվում,
իսկ Թուրքիան շարունակում է ունենալ ահեղի պոպուլենցիալ: Կարծում եմ,
եթե մտածելակերպը չփոխվի, ձեր պոպուլենցիայը ձեզ կնայի, իսկ դուք՝
նրան, ու այդպես փաստամյակներ շարունակ:

Ավելին. մեր և նմանատիպ երկրների կառավարությունները մշտա-
պես փնտրում ու գտնում են արտաքին պրոբլեմներ: Իրական խնդիրներից
ուշադրությունը շեղելու համար նրանք միշտ թշնամիներ են գտնում:

Տիկնայք և պարոնայք, իրականում մեր գլոբալ ու փարաձաշրջանա-
յին ընդհանուր շահերն ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Ադրբեջանի կամ Եվրա-
միության շահերի հետ կապ չունեն: Մեր ընդհանուր շահերը պայմանա-
վորված են այնպիսի արժեքներով, ինչպիսիք են ժողովրդավարությունը,
քաղաքացիական իրավունքները և ազատությունները, հարգանքը մարդու
իրավունքների նկատմամբ, ինչպես նաև օրենքի գերիշխանությունը:

Նշենք, որ աշխարհում որևէ տեղ այդ արժեքները կատարյալ կերպով
չեն գործում: Սակայն մենք պետք է միանանք այդ իրավունքների և ազա-
տությունների հիմնական պաշտպաններին՝ ովքեր էլ նրանք լինեն: Ներ-
կայումս դրանք Եվրամիությունն ու Միացյալ Նահանգներն են: Կուպեն-
հագենյան չափանիշները և Ամերիկայի Մարդու իրավունքների հռչակա-
գիրը երկու ուղեցույցներն են ժամանակակից արժեքների համար:

Թուրքիան պետք է նպաստի ՆԱՏՕ-ի հետ Նայաստանի շփումներին,
ՆԱՏՕ-ի անհատական գործողությունների պլանին, որը ենթադրում է ժո-
ղովրդավարական կառույցների ամրապնդում: Թուրքիան նաև պետք է
համագործակցի Նայաստանի հետ՝ Եվրոպական հարևանության գործո-
ղությունների ծրագրի շրջանակներում: Նայաստանի անդամակցությունը
ԵԱՀԿ-ին հարկապես կարևոր է, քանի որ կովկասյան պետություններն
առայժմ չեն ձևավորել համագործակցության և փարաձաշրջանային հա-
մատեղ նպատակների ընկալում, ինչպիսին ունեն եվրոպացիները:

Տիկնայք և պարոնայք, ես շնորհակալ եմ ձեր համբերաբարության
համար: Ես սպասում եմ այն օրվան, երբ մենք կկարողանանք հանդիպել
ու քննարկումներ անցկացնել ավելի հաճելի թեմաներով՝ առանց եվրո-
պացիների կամ ամերիկացիների ֆինանսավորման: Նուսով եմ, որ մեր
կառավարությունները խիզախություն և բանակցելու պատրաստակա-
նություն կցուցաբերեն՝ մեր միջև եղած փարբերությունները երես առ երես
քննարկելու համար:

Եվ թույլ տվեք եզրափակել՝ մեջբերելով իմ երկու ամենասիրած ա-
սացվածքները, որոնք, համոզված եմ, վերաբերում են նաև հայ-թուրքա-
կան հարաբերություններին. «Եթե սահմանը փակ է մարդկանց ու ապ-
րանքների համար, այն կանցնեն գինվորները» և «նույնիսկ Աստված չի
կարող փոխել անցյալը»:

Ընդունենք իրար այնպիսին, ինչպիսին որ կանք

Ես կփորձեմ ներկայացնել այն ամենը, ինչ կարելի է ասել հայ-թուրքական հարաբերությունների վարածաշրջանային և գլոբալ շահերի համադրման ու հակադրման վերաբերյալ: Մինչ այդ՝ որպես մտերցում պետք է ասեմ հետևյալը. եթե հայերիս և թուրքերիս մոտ դեռ չի սրացվում խոսել, որովհետև մենք տարբեր ենք, դա չի նշանակում, որ եթե մեզ հոմոգենիզացնեն, մեզանից սրանան միատարր՝ ինչ-որ արժեքների վրա խարսխված, երբևէ մեր աշխարհագրական, մենթալիտետային, առանցքային գերակա մաս չկազմող զանգված, հնարավոր չի լինելու սրանալ երկխոսություն: Եթե կան ժողովուրդներ, կան երկրներ, կան կազմակերպություններ, որոնք ուզում են, որ մեր երկխոսությունը կայանա, ապա ամենակարևորը՝ մենք պետք է ընդունենք իրար այնպիսին, ինչպիսին որ կանք և ոչ թե փորձենք սինթեզել: Ես կարծում եմ, որ արժեքային համակարգը չի ներկրվում: Ես չեմ կարծում, որ հայերը և թուրքերը ունեն արբիտրի կարիք, ունեն ինչ որ անհայտ և անհասկանալի կոորդինատների համակարգի կարիք, որտեղ պետք է փեղավորեն իրենց ցանկությունները, շահերը և ապագան: Այդ կոորդինատների կարիքը մեր երկու ժողովուրդների խաղաղությունն ու բարեկեցությունն է ապագայում: Արդյո՞ք մենք կարող ենք հիշել վերջին երեք տարիների ընթացքում մեր երկրների գործելավճի մեջ երեք դեպք, որտեղ երկիրը առաջնորդվել է միայն արժեքով և չի ունեցել արտաքին քաղաքական, դիվանագիտական շահ: Այս խնդիրը վերաբերում է բոլորիս՝ ԱՄՆ-ի նման գերտերությունից մինչև Նայասարանի նման փոքր տերությունը: Կարծում եմ, որ, ի սկզբանե խեղաթյուրելով տերմինաբանությունը և այն մտերցումները, որոնք առաջին հայացքից շատ գեղեցիկ, գրավիչ և քաղցրահունչ են հնչում, մենք միևնույն է չենք լուծելու այդ խնդիրը, որովհետև մենք փորձում ենք նկարագրել այն, ինչ որ իրականում նկարագրվում է իրականությունից դուրս գտնվող երևույթների միջոցով և տերմինաբանությամբ: Մենք այնպիսին ենք, ինչպիսին որ կանք, մենք տարբեր ենք և մեզանից համահարթեցված զանգված սրանալ պետք չէ, մանավանդ, որ հայերը և թուրքերը ապրել են իրար հետ դարեր շարունակ՝ մինչև 19-րդ դարի վերջը, Օսմանյան կայսրությունում առանց լիբերալ՝ գերմայրահեղականացված արժեքի, և մենք կարիք չունենք նոր՝ արհեստաձին արժեքային համակարգերի, որպեսզի կարողանանք իրար հետ լեզու գտնել:

Դիտարկենք Թուրքիայի տեսանկյունից այն գլոբալ և վարածաշրջանային շահերը, որոնք խաչվում են Նայասարանի գլոբալ և վարածաշրջանային շահերի հետ: Խոսելով մեր շահերի ընդհանուր բնութագրի

մասին՝ կարող ենք ասել, որ երկու երկրներն էլ ունեն իրական և հայրա-
րարվող շահեր: Տայրարարվող շահերը համադրվում են, այսինքն՝ վար-
չապետների, արագործնախարարների, նախագահների միջև նամակագ-
րությունը, բարի ցանկությունների և դիվանագիտական ձևակերպումների
շրջանակը թույլ է տալիս համադրել այդ հայրարարվող շահերը, իսկ
իրական շահերը բախվում են: Տայաստանի և Թուրքիայի հարաբերու-
թյունները անհամաչափ են, ասիմետրիկ են, որովհետև, ցավոք, Թուրքիան
ուղղակի պետք է Տայաստանին՝ որպես կայուն զարգացող և բարյացա-
կամ հարևան, իսկ Թուրքիային Տայաստանը կարծես թե ներկա աշխար-
հաքաղաքական իրավիճակում պետք է, որովհետև դրա մասին խոսում են
ավելի գերհզոր պետությունները՝ ԵՄ, ԱՄՆ: Այսինքն՝ մենք ինքներս ենք
Տայաստանից շահագրգռված, իսկ Թուրքիային երբեմն պարտադրում են
այդ հարաբերությունները: Սա ասիմետրիկ հարաբերությունների փարա-
պետակ է: Մեր հարաբերություններում կան նաև այլ շահագրգիռ կողմեր,
այսինքն՝ հայ-թուրքական հարաբերությունները լույ Տայաստանի և Թուր-
քիայի ժողովուրդների հարաբերությունների խնդիրը չէ: Եթե այդպես լի-
ներ, գուցե վաղուց, շատ հեշտ և շատ ավելի արագ կլուծվեր այդ կնճիռը,
քան թե հիմա, երբ այդ հարաբերությունների վրա փորձում են ձեռքեր
փաթագնել փարբեր փետակի քաղաքական վերլուծարաններ և գերպե-
րություններ: Մեր երկու պետությունները ունեն ներքին խնդիրներ: Սա էլ է
ընդհանրություն: Տայաստանը ունի բազմաթիվ ներքին խնդիրներ, խոսքը
գնում է նաև պետականությանը վրանգավոր մարտահրավերներ ներող
խնդիրների մասին: Թուրքիան նույնպես ունի իր ներքին՝ պետականու-
թյանը, անվտանգությանը սպառնացող վրանգ՝ մարտահրավերներ հան-
դիսացող խնդիրներ: Ներքին անկայունության և ներքին լուրջ մարտա-
րավերներ ունենալու խնդիրը մեր հարաբերությունները դարձնում են էլ ա-
վելի դժվարին: Օրինակ՝ դարաբաղյան խնդիրը Տայաստանի համար և
քրդական խնդիրը՝ Թուրքիայի, թույլ չեն տալիս մեզ, որպեսզի մենք
միայն արտաքին ճամբարում կարողանանք խոսել և այդպես համադրենք
մեր շահերը: Եթե շատ հակիրճ խոսենք գլոբալ և փարաձաշրջանային շա-
հերի մասին, ապա Տայաստանի դեպքում ես բանաձևեցի հետևյալը. ԼՂՏ
միջազգային ճանաչում, բաց կոմունիկացիաներ, փարաձաշրջանային
համագործակցություն, հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչում,
խաղաղություն և կայունություն փարաձաշրջանում: Թուրքիայի պարա-
գայում հայրարարվող շահերի մեջ է ԵՄ անդամակցությունը, ենթակա-
ռուցվածքային հանգույցը, ռեզիդնալ գերպերության կարգավիճակի
ձգվելու գերխնդիրը, երկրի ամբողջականությունը և թուրքական միասնա-
կանությունը: Սա մեր շահերի օրակարգն է և սկնհայտ է, որ այստեղ ա-
ռաջնային շահերի անհամարելիություն կա, որովհետև թուրքական
միասնականության շահի պարճառով, Թուրքիան չի կարող հանդուրժել
Տայաստանի հետ հարաբերությունները՝ ունենալով Լեռնային Ղարաբա-

դի խնդիր: Ունենալով փարածքային ամբողջականության կորստի ուրվականը՝ Թուրքիան բնականաբար ամեն կերպ պայքարում է հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ: Նայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը իր հերթին օգտագործվում է փարբեր տերությունների կողմից՝ Թուրքիայի անդամակցությունը ԵՄ-ը դանդաղեցնելու, փորպեղավորելու համար: Այսինքն՝ կան բնականոն հակադրվող, կան երրորդ կողմերի ձեռքերով հակադրվող փարածքային շահեր, որոնք այս պահի դրությամբ թույլ չեն փայխ մեզ ավելի լավատեսորեն նայել դեպի ապագան: Ո՛վ ունի ազդեցություն հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա: Եվ ինչպիսի՞ն է այն: Յավոք, մեր հարաբերությունները “in vitro” պայմաններում չեն և էքսպերիմենտալ լաբորատորիայի օրինաչափություններին չեն ենթարկվում: Մենք իրար հեղ աշխատում, շփվում, ապրում ենք “in vivo” պայմաններում, և բնականաբար արտաքին միջավայրը մեծ ազդեցություն է ունենում այդ հարաբերությունների վրա: Ես դասակարգեցի պետությունները և կազմակերպությունները դրական ազդեցությունից մինչև բացասականը: Ինչ ենք սրանում այդ դեպքում: Շահագրգռվածության առումով ամենադրական ազդեցությունն հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա ներգործում է ԱՄՆ-ը: Երկու բառով նշեմ, թե ինչու է ԱՄՆ-ին հեփաբբրում հայ-թուրքական հարաբերությունների նորմալ մակարդակը: Զանի դեռ կա թուրքական կողմի վրանգը, Նայաստանի համար կարևոր է ռուսական բանակի գործոնը: Ակնհայտ է, որ մեր թիվ մեկ մարտահրավերը Թուրքիան է, և այնքան ժամանակ, որքան Նայաստանի համար չլինի անվտանգության երաշխիք, ռուսական բանակի գործոնը կարևոր կլինի: Եվ այդքան ժամանակ ԱՄՆ-ը ստիպված կլինի հանդուրժել այդ ամենը: Ուստի ԱՄՆ-ը շահագրգռված է, որպեսզի հայ-թուրքական սահմանի լարվածության գրադիենտը իջնի, և ապագայում, երբ Թուրքիան չհանդիսանա վտանգ Նայաստանի համար, խնդիր կրարձացվի նաև ռուսական բանակի պիտանելիության մասին: Երկրորդ շահագրգիռ կազմակերպությունը ԵՄ-ն է: ԵՄ անդամ երկրների մի մասը ամերիկյան քաղաքականության ֆորվապետում են գտնվում, և մի շարք խնդիրներ ԱՄՆ-ն լուծում է հենց այդ երկրների միջոցով, բայց նաև այսպես կոչված կոնտրինենտալ Եվրոպայի քաղականությունը նույնպես ունի դրական ազդեցություն հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա, գոնե այն իմաստով, որ ԵՄ-Թուրքիա բանակցությունների սերիալում հայկական սյուժեն երբեմն ծագում է, և այդ սյուժետով երբեմն գնում են որոշակի զարգացումներ: Պարբերաբար մենք տեսնում ենք, որ մշակութային արժեքների պահպանության, օրենսդրության որոշակի բարեփոխումների հարցերում ԵՄ-ը հասնում է նպատակներին. թեթևացնում է ճնշումը Թուրքիայում բնակվող այլազգիների, այդ թվում նաև այլակրոն մարդկաց՝ հայերի և այլ փոքրամասնությունների իրավունքների վրա: Ովքեր են խանդով նայում այդ հարաբերություններին: Նախ և առաջ Իրանը, որը գուցե և այդքան շահագրգռված չէ հայ-

թուրքական հարաբերությունների լավացման մեջ, և կարծես թե իրանական դիվանագիտության մեջ այնքան անհեռանկարային է համարվում հայ-թուրքական հարաբերությունների հնարավոր բարելավումը, որ այս ուղղությամբ հարուկ ջանքեր կամ փորձեր կարող են լինել: Շատ խանդով է վերաբերվում և վերաբերվելու է Վրաստանը, որովհետև, օգտվելով ներկայիս իրավիճակից, ամենակարճաժամկետ քաղաքական և փոփոխական դիվիդենդները ստանում է հենց Վրաստանը՝ որպես երկու թուրքական պետությունների միջև միջանցք, շեշտենք գոնև այդ գործոնը, մնացածի մասին չխոսենք: Ուլքե՛ր են «դժվար փանու» մեր հարաբերությունները, ուլքե՛ր են փանու մեր այդ հարաբերությունները նաև որպես վրանգ իրենց շահերին: Բնականաբար Ադրբեյջանը, որի պարզապես նաև հայ-թուրքական հարաբերությունների կնճիոր այս պահի դրությամբ որևէ հարթվելու միտում չունի, որովհետև կապել մեր երկու երկրների հարաբերությունները այլ երկրների հետ նշանակում է էլ ավելի շատ սեղմել պարզապես և ռեալ քաղաքականության խնդիրների այն օղը, որը առանց այդ էլ թույլ չի տալիս, որպեսզի մեր երկրները ավելի ազատ շփվեն: Եվ բնականաբար այդ երկրների թվում նաև Ռուսաստանի Դաշնությունն է, որը Թուրքիայում ունի շատ մեծ ազդեցություն՝ նախ և առաջ փոփոխական ոլորտում: Այնուհանդերձ այս փորձերի ընթացքում հասանելի, հրապարակային կամ հետո հայտնի դարձած գեթ մեկ քայլ Ռուսաստանը չի արել, որպեսզի օգտագործի Թուրքիայի հետ իր ունեցած հարաբերությունները հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման համար:

Դիտարկենք հնարավոր ընդհանուր օրակարգ: Եկեք մտածենք, թե ինչի շուրջ մենք կարող ենք աշխատել անգամ այս պայմաններում և աշխատենք միասին: Կոչենք դա «public goods», այսինքն՝ հասարակական բարիքներ և մեր հարաբերությունների հնարավոր ընդհանուր օրակարգ՝ կայունություն և խաղաղություն: Կարծում եմ, թուրքական կողմից շատ քիչ քաղաքական կամ առավել ևս հասարակական շրջանակներ կարող են չհամաձայնել այս գործոնի կարևորության հետ: Տնտեսական համագործակցություն և ինտեգրացիա, բնապահպանություն, մշակութային արժեքների պահպանություն, ժողովրդավարության զարգացում, ահաբեկչության և ծայրահեղության դեմ պայքար, սրան ավելացնենք նարկոտրաֆիկ, տրաֆիկինգ և այլն: Այսինքն՝ մենք անգամ այս իրավիճակում, երբ ռեալ քաղաքական խնդիրները և շահերը դժվար են համադրվում, ունենք օրակարգ, որը երկուստեք հեղափոխության կարող է առաջացնել, և այս օրակարգով հնարավոր է զարգացնել հարաբերությունները: Ի՞նչ անել: Եթե շատ կարճ, կարծում եմ, պետք է կարևորել գործընթացը և միաժամանակ ձգտել արդյունքի, որովհետև այդ նամակագրությունները, հարաբերությունները, հասարակական սեկտորի հարաբերությունները՝ երբեմն ինքնուրույն, երբեմն թուլացող, շատ կարևոր են որպես գործընթաց, բայց

այնուամենայնիվ արդյունքը առ այսօր շար փոքր է, այն առումով, որ պե-
տությունների հարաբերությունների վրա դրանք չեն անդրադառնում:
Իհարկե, մարդկային հարաբերությունները շար կարևոր են մարդկային
փեսանկյունից, և յուրաքանչյուր նոր ծանոթություն, ինչպես նաև այսօր իմ
թուրք գործընկերների հետ ծանոթությունը շար կարևոր ու հեղափոխիչ
իրադարձություն է, բայց միջակերպական մակարդակով, ցավոք, հասարա-
կական ճիգերի պոպուլյար չի գումարվել և չի պոպուլյարացել: Կարծես թե
այդ ամբողջ գումարները և ժամանակը ավագն է գնացել, որովհետև մենք
պեպք է գոնե ունենալիք հայ-թուրքական հարաբերությունների բարե-
լավմանը ուղղված միջոցառումների ռեզիստ, այսինքն՝ արխիվ: Ով ինչ է
արել այս փարիների ընթացքում այդ ուղղությամբ, ով ինչ կապ ունի. ամեն
մեկը, ամեն մի կազմակերպություն մի փոքր ֆուդեր կարող էր դնել այդ
արխիվում, և հեղափոխում մարդիկ փեսանեն, որ մենք գրույց չենք սկսում,
այսինքն՝ կա ինչ-որ կուրակում, կա փասնյակ փարիների կուրակված
համագործակցության փորձ, որը պեպք է ընդամենը ուսումնասիրել ու ա-
ռաջ փանել: Նաջողը. պեպք է «ոչ» ասել նախապայմաններին: Նախա-
պայմաններ թելադրելը նշանակում է իրականում չուզենալ, որպեսզի մեր
երկրների հարաբերությունները բարելավվեն: Բայց եթե Նայասպանը չի
դնում նախապայմաններ, կարծում են, նախապայմաններ մեր հարաբե-
րություններում պեպք է ոչ ոք չդնի: Իսկ Նայասպանը, ինչպես հայրնի է,
պարբասար է մեր հարաբերություններին առանց նախապայմանների:
Մերժել եռանկյունիներ, մերժել գետսրբաբերակ եռանկյունիներ մեր հա-
րաբերությունների մեջ: Երբորդ կողմը միշտ ավելնորդ է, առավել ևս նման
շար նորը հարաբերությունների մեջ: Եկեք իրականում փորձենք խոսել
իրար հետ, խոսել իրար համար, և մեր հարաբերությունները չկապել այլ
կողմերի հետ: Բնականաբար շար կարևոր է, որպեսզի մենք գրանենք
հարթակը այդ ամենի համար: Դա կարող է լինել փարածաշրջան, սահ-
ման, բայց գլոբալ քաղաքական իմաստով առաջարկվող նախագծերից՝
ամերիկյան, եվրոպական: Իսկ Ռուսասպանը նախագիծ ընդհանրապես
չի առաջարկում: Ես կարծում եմ, որ հայ-թուրքական հարաբերություննե-
րի և երկխոսության համար լավագույն հարթակ կարող է հանդիսանալ
Եվրոպական Միությունը՝ իր բոլոր խնդիրներով և պրոբլեմներով հետ
մեկտեղ:

Քննարկում գեկույցների շուրջ

Սփիվեն Քենքս.

Կցանկանալի արագորեն մեկնաբանություն կապարել և բոլոր երեք գեկույցողներին շնորհակալություն հայարնել նրանց հեղափոխիչ և խորը նկատարումների համար: Նարկապես հավանեցի Թորքիայից պարոն Տոկերի սավաճը: Դա այն չէր, ինչ ես կանխապեսել էի լսել, սակայն շարք հեղափոխիչ էր, և կարծում եմ, նա խիստ լրջորեն շարադրեց, ինչպես թե՛ Նայասարանը, թե՛ Թորքիան կարող են դառնալ սվելի ազար ու բարգավաճող: Կարծում եմ, նրա խոսքերը գալիս էին սրբի խորքից: Նայասարանի Նանրապետական Կուսակցությունն իսկապես հրաշալի տեղ ունի Նայասարանի պարմության մեջ: Այն սրեղծվեց, որքան գիտեմ, որպես դիսիդենտական շարժում ԽՍՀՄ-ի գոյության վերջին շրջանում՝ 80-ական թվականներին: Կուսակցության առաջնորդները շարք խիզախ մարդիկ էին և պայքարում էին հանուն այն նույն արժեքների, որոնց մասին խոսեց պարոն Տոկերը՝ հանուն ազարության, ժողովրդավարության, խորհրդային համակարգում իրենց ձայնը լսելի դարձնելու համար: Այն ժամանակ դա չիրականացավ, և իմ ընկալմամբ այն, ինչի մասին խոսեց մեր թուրք բարեկամը, հենց այն էր, ինչի համար հիմնադրվել և պայքարում էր Նայասարանի Նանրապետական Կուսակցությունը: Եվ ինձ հիասթափեցնում է այն, որ կարծես Նայասարանի Նանրապետական Կուսակցությունն այլևս չի կիսում նույն արժեքները: Այդպես հասկացա Ձեր խոսքերը մողերնիզացիայի, ինչպես նաև այն արժեքների մասին, որոնք Նայասարանը չի ցանկանում կիսել: Շնորհակալություն:

Արմեն Աշուրյանի պարասխանը.

Գուցե ժամանակի կամ շեշարդրումների առումով թերընկալման խնդիր կար իմ խոսքերի մեջ: Խնդիրը չէր վերաբերում արժեքների մերժմանը: Խնդիրը վերաբերում էր մեր այն ընդհանուր ցավին, մեր այն ընդհանուր խնդրին, որ ցավոք, արժեքները միջազգային հարաբերություններում՝ մանավանդ նման խրտին տարաձաշրջաններում, նման կարևոր ու բազմարեսակ շահերով բախումների տարաձաշրջաններում, շարք հաճախ մղվում են երկրորդ պլան: Եթե միջազգային արտաքին քաղաքականությունը խարսխված լիներ լոկ արժեքների վրա, ապա վաղուց Նայական հարցը լուծված կլիներ, և մենք այսօր չէինք ունենա հայ-թուրքական հարաբերությունների խնդիր, մենք այսօր չէինք ունենա Լեռնային Ղարաբաղի խնդիր, մենք առհասարակ խնդիրներ չէինք ունենա, որովհետև արժեհամակարգի մեջ, այդ թվում նաև մարդ արարածի ֆունդամենտալ իրավունքների մեջ, որոնք հետո ձևակերպվեցին որպես դեմոկրատական իրավունքներ, ի սկզբանե Աստծո կողմից տրված իրավունքներ են եղել: Ի սկզբանե այդ իրավունքների համար էր, որ հայ ազգի բազմաթիվ մարդիկ ողբերգությունների գոհ են դարձել մեր տարաձաշրջանում՝ եր-

բեմն, եթե չասեմ միշտ, մեր հարևանների մասնակցությամբ: Ես ինքս ցավով եմ ընկալում, որ հիմա միջազգային դիվանագիտական հարաբերություններում արժեհամակարգը դառնում է պայտյան, բայց երբեք բովանդակություն չի լինում: Կարող ենք երկար խոսել, ես կհանդերձեմ, օրինակ ձեզ, եթե հնարավոր է, կազմակերպեք մի սեմինար, մի կոնֆերանս ամերիկյան կամ ռուսական արտաքին քաղաքականության մասին, և մենք կարող ենք երկար խոսել: Շատ բազում-բազում օրինակներ կլինեն, որպես բոլորս միասին կցավենք, որ այս կամ այն խնդիրը լուծվել է ոչ թե արժեքի, այլ հեղափոխության, շահի գերակայությամբ:

Դավիթ Ղովհաննիսյան.

Մեր գիտաժողովի այս մասում ես ինձ թույլ կտամ ձայնս բարձրացնել իմ ընկեր, գործընկեր, մտերիմ բարեկամ Ալեքսանդր Արզումանյանի և մյուս քաղաքական բանասերների անմիջապես ազատելու օգտին: Մա այն հայտարարությունն էր, որը ուղղակի իմ խղճի հարցն է: Հիմա անդրադառնամ մի քանի հարցերի, որոնք իմ ուշադրությունը գրավեցին իմ գործընկերների ելույթներում: Նախ թուրք գործընկերոջս ելույթի առումով ասեմ, որ շատ ուրախ եմ, որ Թուրքիայի ընտրողների 1% կիսում են այն արժեքները և այն արժանատիքները, որոնց մասին խոսեց հարգարժան Ջեմ Տոկերը: Վերջին իրադարձությունները, որոնք փեղի ունեցան Հայաստանում վկայում են, որ Հայաստանի բնակչության և ընտրողների շատ ավելի մեծ փոքրսն է պայքարում ժողովրդավարության, ազատականության, օրենքի գերակայության, ճիշտ կառավարման, կոռուպցիայի վերացման համար: Երկրորդ կերպ, որի մասին կուզեի խոսել, այն արտահայտությունն էր, որ նույնիսկ Աստված չի կարող վերացնել անցյալը: Անշուշտ, Աստված չի կարող փոխել անցյալը, բայց ժողովուրդները կարող են համաձայնվել իրենց անցյալի վերաբերյալ, ինչը չափազանց կարևոր արժեքային հիմք կստեղծի իրենց սպազա համարել արժեքների կերպման համար: Այսպես ես չեի ուզեմ մանրամասնել, բայց կարևորագույն միջոցառումների հիման վրա են ձևավորվել ժամանակակից մեր ինքնությունները: Յեղասպանությունը պարմության վերջ է և կորուսյալ երկիր է, այսինքն՝ երկու միջոցառումներ, որոնք ուղղակի քայքայում են ինքնությունը և դրանից հետո ձևավորվում է բացարձակ նոր ինքնություն: Այսպես պիտի ասեմ, որ սովորաբար մեր թուրք գործընկերները մեծ շփոթմունքի մեջ են, երբ որ խոսում են Հայկական հարցի մասին և շատ հաճախ Հայաստանի Նանրապետությանը և մեր հասարակությանը վերագրում են այնպիսի միտումներ, որոնք մեզ օտար են, բայց հատուկ են հայկական համայնքների համար, հայկական Սփյուռքի համար: Գաղտնիք չէ, որ երբեմն Հայաստանի Նանրապետության և մեր Սփյուռքի շահերը չեն համընկնում, երբեմն՝ նույնիսկ հակասում են: Անդրադառնալով պ-ն Աշոտյանի ելույթին՝ ուզում եմ ասել, որ ոչ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը, ոչ Յեղասպանության ճանաչման հարցը կապ չունեն հայ-թուրքական հարաբերությունները

չհասարակելու Թուրքիայի հասարակականության հետ: Ես անձամբ առիթ եմ ունեցել երկար փարիներ մասնակցելու հայ-թուրքական բանակցություններին՝ այդ այսպես կոչված չակերփավոր նախապայմանները շար հաճախ հանվում են, չկան այդպիսի նախապայմաններ: Իսկ երբ որ իրավիճակը պահանջում է, հանկարծ հայտնվում են, այն էլ պիտի նշեմ, որ այդ բանակցությունները, որոնք մենք երկար փարիներ արդեն վարում ենք, կրում են զուր իմիպացիոն բնույթ, նպատակին ուղղված և անկեղծ չեն: Մեկ-երկու բառով անդրադառնամ նաև Թուրքիայի եվրաինտելեգրման հարցին: Այսպեղ ուզում եմ բերել իմ կողմից շար հարգված Ջ. Բժեգինսկու կարծիքը: Նա ասում էր, որ Թուրքիայի կողմնորոշումը և էվոյուցիան ամենայն հավանականությամբ որոշիչ դեր են կատարում կովկասյան պետությունների ապագայի կերպման հարցում: Եթե Թուրքիան կայունորեն անցնի իր ճանապարհը դեպի Եվրոպա, իսկ Եվրոպան իր դռները չփակի նրա առջև, ապա Կովկասի պետությունները նույնպես ամենայն հավանականությամբ կներգրավվեն եվրոպական ոլորտի մեջ: Բայց եթե Թուրքիայի եվրոպականացումը հանկարծ փապավի ներքին կամ արտաքին պարճառնեքով, ապա և՛ Վրաստանը, և՛ Հայաստանը չեն ունենա այլ ընդրություն, բացի իրենց շահերը Ռուսաստանի շահերի հետ համադրելուց: Մա երկար ցիփար էր, բայց ինձ թվում է, որ ամբողջովին ներկայացնում է այն իրավիճակը, որում մենք այսօր հայտնվել ենք: Ռեգիստրի վերաբերյալ, որի մասին ասաց պ-ն Աշոփյանը, պիտի ասեմ, որ այն կա, մոնիթորինգը արվել է և հավաքված է այն ամենը, բացի պաշտոնական որոշ բանակցություններից, այն բոլոր կոնփակները, միջոցառումները, որոնք փեղի են ունեցել՝ կապված հայ-թուրքական հարաբերությունների հետ:

Նիգար Գոկսելի հարցը Դավիթ Հովհաննիսյանին.

Հարցս ուղղված է պարոն Դավիթ Հովհաննիսյանին: Ձեր խոսքի, ձեր զեկույցի վերջում նշեցիք, որ Թուրքիային անհրաժեշտ է Հայաստանի հետ լարված հարաբերություններ ունենալ՝ Կովկասում կամ Եվրասիայում փարաճաշրջանային փերություն լինելու համար: Կխնդրեի, որ մանրամասներ ներկայացնեիք, քանի որ բազմաթիվ անգամ հակառակ կարծիքն եմ լսել:

Դավիթ Հովհաննիսյանի պարասխանը.

Հարցը վերաբերում էր իմ արփահայփած այն մփքին, որ Թուրքիան հարաբերությունները չի հասարափում, որպեսզի ռեգիոնալ խաղացող դառնա փարաճաշրջանում: Իմ կարծիքով, այս լարվածության մակարդակը, որը կա հարաբերություններում, ձեռնափու է Թուրքիային երկու պարճառնեքով: Առաջինը, որպեսզի այն բոլոր ռեգիոնալ և փրանստեգիոնալ ծրագրերում, որոնք իրականացվում են՝ կապված ոչ միայն աճխաջրաճնային հումքի հետ, այլ փարքեր ենթակառուցվածքային հարցերի վերաբերյալ, Հայաստանը շրջանցվի: Այսպիսով Հայաստանի ներքին դերը փարաճաշրջանում և Ռուսաստանի հնարավոր դերը, որը իրականցվում է

նան Տայասարանի միջոցով, նվազեցվի: Երկրորդը, դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայությունը և լարվածությունը, որը անընդհար կա սահմանի շուրջ, հնարավորություն է տալիս որոշակի սարսափեցման ակցիաների, որոնք երբեմն տեղի են ունենում դիվանագիտական մակարդակով, բայց անհրաժեշտության դեպքում կարող են ավելի բարդ բնույթ կրել:

Ամբերին Զաման (*«Էկոնոմիստ» հանդեսի թղթակից Թուրքիայում*).

Նախ, ձեր թույլություններ, ներկայանամ. ես «Էկոնոմիստ» հանդեսի թղթակիցն եմ Թուրքիայում, սակայն լուսարանել եմ նաև դարաբաղյան պատերազմը: Նաճախակի լինում եմ Նյուսիսային Իրաքում, Իրանում, Ադրբեջանում: Այսպիսով, որոշ չափով ընկալում եմ ողջ տարածաշրջանը: Նարցս ուղղված է պարոն Տոկերին, որն ինձ ստիպում է կատարել անսովոր մի դեր՝ պաշտպանել Թուրքիան: Նա շատ մտայն ձևով նկարագրեց ժողովրդավարության ներկայիս վիճակը Թուրքիայում, և ես ցանկանում եմ նշել, որ վերջին ութ տարիների ընթացքում Թուրքիան շատ դրական ուղղվածություն ունի. այն առավել ու առավել ժողովրդավարական է դառնում, և հասավ նրան, որ 2004թ. Եվրամիությունը համաձայնվեց Թուրքիայի անդամակցության վերաբերյալ բանակցություններ սկսել: Ինձ համար հասկանալի է, որ բազմաթիվ առումներով Թուրքիան դեռ թերանում է, սակայն ցանկանում եմ նշել, որ այս ութ տարիների ընթացքում իմ երկրում վերացվել է մահապատիժը: Քրդերն առաջին անգամ հնարավորություն ստացան հաղորդումներ ունենալ իրենց լեզվով: Այո, դրանք շատ սահմանափակ են, բայց տասը տարի առաջ նման բան պատկերացնելն անգամ անհնար էր: Իրենց քուրդ անվանելու համար մարդիկ բանտերում էին հայտնվում: Կարող եմ բազմաթիվ այլ օրինակներ բերել, սակայն չեմ ցանկանում այժմ ձեր ժամանակը զբաղեցնել: Եվ քանի որ Թուրքիան շարժվում է այս ուղղությամբ՝ «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության կառավարման ներքո, արմատավորված շահեր ունեցողները՝ բանակում, դատական համակարգում և այլուր (իշխանության հին կենտրոնները), պայքարում են նրա դեմ: Եվ, ինչպես հավանաբար բոլորիդ հայտնի է, նրանք փորձում են արգելել կուսակցության գործունեությունը: Եվ կցանկանայի, որ պատասխանեիք. չափազանց կոշտ չե՞ք դադարում:

Ջեմ Տոկեր.

Ինձ թվում է, որ վերջին վեց տարիներին, «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության գալուց հետո, Դուք չեք գրուցել ընդդիմության ներկայացուցիչների հետ: Ես հանդիպում եմ եվրոպացի պաշտոնյաների հետ, նաև ամերիկացիների հետ, և նրանք ասում են. «մեզ այցելում և իրենց տեսակետներն են ներկայացնում միայն «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության պաշտոնյաները, իսկ ընդդիմության տեսակետները երբևէ չենք լսում»: Սոցիալ-դեմոկրատներին ու ազգայնականներին մերժել են գնալ Բրյուսել կամ գրուցել որևէ ամերիկացի պաշտոնյայի

հեղ Վաշինգտոնում: Այժմ ցանկանում են նշել, որ նախ և առաջ, մահապարիժը ժողովրդավարացման հեղ կապ չունի. եթե ունենար, ԱՄՆ-ը պետք է հանվեր ժողովրդավարական պետությունների ցուցակից: Ուրեմն սա մի հրաշալի փաստարկ է, որ օգտագործվում է Թուրքիայի ներկայացուցիչների, «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության պաշտոնյաների կողմից: Քրդերենով հաղորդումների տեղությունն ինչքա՞ն է. կես ժամ: Կցանկանայի ունենալ մարդկանց առօրյա կյանքի բարելավման ծանրակշիռ օրինակ. «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության կողմից ժողովրդավարական բարեփոխման մեկ օրինակ: Կարող են Ձեզ 20 խախտումներ ներկայացնել, նույնիսկ ավելի շատ, սակայն հիմա այդքան ժամանակ չկա: Երկրորդը. վերջին հինգ տարիների ընթացքում բանակը չի միջամտել քաղաքականությանը: Այն, ինչ այժմ կատարվում է Թուրքիայում, առնչություն չունի ժողովրդավարության սկզբունքի հեղ, այն է՝ իշխանությունների տարանջատման հեղ: Դա մենք ունենք ժողովրդավարության դեպքում, երբ առկա են վերահսկողություն և հակակշիռներ: Այնպես, որ մեկ գաղափարախոսության կողմից չվերահսկվեն գործադիրը և օրենսդիրը, և նրանք չմտածեն, որ ճանապարհը բաց է և որ իրենք կարող են անել այն, ինչ կցանկանան՝ ունենալով քվեների 47% և մնացած 33% վրա ուշադրություն չդարձնելով: Ուրեմն, սա իրավական խնդիր չէ, ժողովրդավարությանը խոչընդոտել չէ: Այդ դեպքում ժողովրդավարության ինչի՞ն է պետք իշխանությունների տարանջատմանը: Ինչո՞ւ են ժողովրդավարության հիմնադիրները ստեղծել վերահսկողության և հակակշիռների սկզբունքը: Այն, ինչ տեղի ունեցավ Թուրքիայում վերջին հինգ տարիների ընթացքում, ժողովրդավարության պայմաններում տեղի չէր ունենա: Կարծում են, որ պետք է գրուցեմ այլոց հեղ, «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության այլ անդամների հեղ:

Ամբերին Զաման.

Ձեմ ցանկանում այս կոնֆերանսը Ձեզ հեղ բանավեճի վերածել՝ Թուրքիայում ժողովրդավարության թեմայով, սակայն բազմաթիվ օրինակներ ունեն, ինչպես է փոխվել մարդկանց կյանքը, այդ թվում իմ կյանքը՝ որպես լրագրողի: Այժմ ինձ շատ ավելի ազատ են գգում՝ գրելով Թուրքիայում:

Ձեմ Տոկեր.

Բարի: Սակայն թվերը խոսուն են: Ինձ թվում է, որ Դուք բացակայել եք, երբ ես ներկայացրել եմ իրավիճակը: ԵՄ անդամ, կամ անդամակցության թեկնածու երկիրն ինչպե՞ս կարող է համարվել «մասամբ ազատ» և հինգ տարվա ընթացքում ոչ մի առաջընթաց չգրանցել: Ինչպե՞ս կարող է Մադագասկարի նման երկիրն ավելի բարձր դասվել միջազգային ռեյտինգներում՝ ազատության, տնտեսական ազատության և ժողովրդավարության ցուցիչների առումով: Ինչպե՞ս են նրանք կարողանում ավելի բարձր դասվել:

Տիգրան Զրբաշյան (*Director, Armenian-European Policy and Legal Advice Centre (AEPLAC)*).

Թույլ տվեք ողջունել բոլոր ներկաներին, մեր հյուրերին, դեսպաններին: Կարծում եմ, որ այսպիսի միջոցառումները, որոնք անց է կացնում պ-ն Գրիգորյանի գլխավորած կառույցը, նպաստում են այն հարցին, որին ուղղված են մեր բոլորի ջանքերը, այն է՝ բերել հայ-թուրքական հարաբերությունները նորմալ իրավիճակի: Դրա հետ կապված՝ ես ուզում եմ խոսել երկու հարցի շուրջ: Առաջինը, ուզում եմ անդրադառնալ հնչած հարցադրմանը՝ կապված Թուրքիայի ժողովրդավարացման հետ: Ուզում եմ ողջունել Ամբերին Զամանի դիրքորոշումը այն մասին, որ եթե մենք չկարողանանք գնահատել և համապատասխան գնահատական տալ այն բանին, ինչ որ կատարվում է Թուրքիայում, մենք կարող ենք դրանով սահմանափակել պրոգրեսը: Ես շատ անգամ ասել եմ, որ այն գործընթացները, որոնք այսօր իրականանում են Թուրքիայում աննախադեպ են ամբողջ թուրքական հանրակրթության և օսմանական պարմության մեջ, և չգնահատել դա, իմ կարծիքով, շատ լուրջ քաղաքական սխալ է: Որպես ապացույց, թե Թուրքիան ինչպիսին էր և ինչպիսին է դարձել, ես կբերեմ մեզ համար ցավոք և մեզ համար շատ հուզիչ մի օրինակ: Ես ուզում եմ հիշեցնել, որ Նրանուր Դինբի թաղման արարողության ժամանակ բազմահազարանոց թուրք հասարակությունը հանդես եկավ «մենք հայ ենք, մենք բոլորս Դինբ ենք» կարգախոսով, որը իրականում հայերի պատկերացումների մեջ թուրք հասարակության մասին լրջագույն փոփոխություն բերեց: Իհարկե, սա չի նշանակում, որ Թուրքիան այսօր անցել է դեպի ժողովրդավարություն ամբողջ ճանապարհը, բայց չնկատել այն փոփոխությունները, որոնք կատարվում են Թուրքիայում և չփորձել այդ փոփոխությունների հիման վրա խրախուսել հետագա փոփոխությունները, իմ կարծիքով, վրանգավոր է ամբողջ Թուրքիայի հետագա զարգացման համար: Այս իմաստով, մենք պետք է ընկալենք Թուրքիայում ընթացող գործընթացները, և ակնհայտ է, որ հայ և թուրք հասարակությունների շահերը շատ ավելի մոտ կլինեն, եթե այդ գործընթացները զարգանան և խորանան: Երկրորդ հարցը, որի մասին ուզում եմ խոսել, գուցե և ինձ բնորոշ հարց չէ, բայց այստեղ պ-ն Նովհաննիսյանի կողմից նշվեց մեր Մփյուռքի՝ որպես գործոն առկայության մասին, որը ազդեցություն ունի հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա, և այդ առումով ուզում եմ ասել, որ փոքր քայլերով փոքր գործերը կարող են ազդեցություն ունենալ բոլոր կողմերի վրա: Այստեղ ներկա միջազգային կառույցների, հայ հասարակության, մեր Մփյուռքի, թուրք հասարակության ներկայացուցիչներին՝ որպես օրինակ ուզում եմ հնչեցնել մի առաջարկ: Ես խոսում եմ Վանա լճի մասին: Մի թեմա է, որը ինձ համար՝ որպես վանեցու սերունդներ ունեցող անձ, շատ մտահոգիչ է: Ես գիտեմ, որ այսօր Վանա լճի կատարարոֆիկ զարգացումները մտահոգում են նաև թուրքական հասարակությանը և պետութ-

յանը: Ես կարծում եմ, որ դա պետք է մտախոհի նաև մեր պետությանը, հասարակությանը և պետք է մտախոհի այն բոլոր սիյուոքսիայ վանեցիներին, որոնք ապրում են աշխարհասփյուռ, և, ինչու ոչ, այս թեմայի շուրջ կարող է հիմնվել պետական համագործակցություն՝ սրեղծելով ինչ-որ մի հիմնադրամ, որի միջոցներով հնարավոր կլինի փրկել Վանա լիճը՝ որպես բնական կոթող, որը կարող միացնել մեզ: Ես խոսում եմ նմանապիպ փոքր թեմաների մասին, որովհետև կարծում եմ, որ մեծ թեմաները բաղկացած են փոքրերից: Նամագործակցությունը ինքնուսարինքյան չի սկսվում, դիվանագիտությունը չի նախորդում, դիվանագիտությունը՝ փոքր գործերին փեր կանգնելու արդյունք է: Այդպիսի փոքր միջոցառումները, անգամ այս միջոցառումը կարող ենք դիտել այդ համագործակցության շրջանակներում: Նամաձայն եմ պ-ն Աշոտյանի այն մտքի հետ, որ ամեն ինչը պետք է ինչ-որ նպատակ հետապնդի, ինչ-որ արդյունք պետք է քա: Ներկայես՝ բնապահպանական, մշակութային համագործակցության շուրջ շար ավելի հեշտ է հասնել նպատակին, որովհետև շահերի համադրությունը այսփրեղ շար ավելի հեշտ է ապահովել: Նենց որ մենք սկսում ենք խոսել փրքեսական, քաղաքական համագործակցության մասին, շահերը դառնում են որոշիչ, և մենք ոչ մի հարց չենք կարողանում լուծել: Կներեք, որովհետև խառնվեցի ինձ ոչ բնորոշ թեմային, որը փրքեսական չէ, չնայած ես կարծում եմ, որ փրքեսական ոլորտում նույնպես լրջագույն հարցեր կան, և որքան փրեղյակ եմ, պ-ն Գրիգորյանը այսօր դրան ևս պետք է անդրադառնա, որովհետև կան նաև փրքեսական շահեր, որոնք մենք չենք փրեսնում, բայց իրականում նրանք առկա են, սակայն իմ համոզմունքն է, որ փոքր գործերը ավելի մեծ արդյունք են փալիս, քան մեծ ճառերը:

Արղա Բաթու.

Մեկ հակիրճ մեկնաբանություն՝ ժողովրդավարացման թեմայով: Կցանկանայի հարցը դիտարկել գիտական փրեսանկյունից: Երբ դիտարկվում են ժողովրդավարացման գործընթացները, ինդիրը բուն գործընթացն է, ոչ թե այն, թե ինչն է սև, իսկ ինչը՝ սպիտակ: Երբ ուսումնասիրում եք մոդերնիզացիայի և ժողովրդավարացման որոշ փրեսություններ, օրինակ Նանթինգոնի փրեսությունը, նկատելի է, որ ժողովրդավարացման գործընթացներում լինում են վերելքներ և վայրէջքներ, ու մենք դա կարող ենք նկատել թե՛ Նայասփանի, թե՛ Թուրքիայի օրինակների փրա: Այնպես որ, կարծում եմ ժողովրդավարական լինել-չլինելը ճիշտ գնահատելը պարզապես ասփրճանների ինդիր է:

Նարություն Խաչարյան (*Մոյան Տարան գործակալության փրքեսական և քաղաքական վերլուծաքան*).

Նարցս ցանկանում եմ ուղղել պարոն Տոկերին: Նարցս հերևյալն է. ճիշտն ասած, ակնկալում էի Ձեր գեկույցում լսել Ձեր կարծիքն այն պարզ ինդիրի վերաբերյալ, թե ինչու մինչ այժմ, այսքան երկար ժամանակահատվածում և փարբեր կուսակցությունների կազմած կառավարությունների

ներքո, Թուրքիան չի բարելավել հարաբերությունները Նայասպանի հետ: Որքան հասկանում եմ, Դուք դժգոհ եք այդ իրավիճակից. արդյո՞ք կարծում եք, որ Նայասպանի և Թուրքիայի ընդհանրությունները, որոնք թվարկեցիք, կապ ունեն Թուրքիայի կողմից Նայասպանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը փապալելու հետ: Եվ հետևաբար՝ կարո՞ղ ենք հուսալ, որ այսպիսի հանդիպումները և նախաձեռնությունները կարող են նպաստել այդ կարևորագույն խնդրի լուծմանը, նպաստել երկու երկրների միջև հարաբերությունների բարելավմանը և սահմանի բացմանը:

Ջեմ Տոկեր.

Ես էլ եմ բազմիցս փվել նույն հարցը, որ Դուք եք փայխ. ինչո՞ւ են կառավարությունները հաջորդում իրար, իսկ Նայասպանի հետ հարաբերությունները չեն բարելավվում: Բայց որպես Թուրքիայում բնակվող անհար, Նայասպանի և հայ ժողովրդի բարեկամ, սրիպված եմ հասկանալ, որ Թուրքիայում ընտրություններ են փեղի ունենում, կա հասարակական կարծիք, կան կոշտ դիրքորոշման փեր քաղաքական գործիչներ, կան չափավորներ, նաև կան այնպիսիք, ովքեր կիսում են իմ փեսակերպները: Միջին թուրքի համար Նայասպանի հետ հարաբերություններն օրակարգի խնդիր չեն: 80-ականների կեսերից այն, ինչ մենք կարդում ենք թուրքական թերթերում հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին, հետևյալն է. Մլովակիայի կառավարությունը հավանություն է փվել ցեղասպանությամբ վերաբերող օրինագծին, Արգենտինայի խորհրդարանն է ճանաչել, գիտեր, Լեհաստանն ու այլ երկրներ, որոնք խնդրի հետ ոչ մի առնչություն չունեն: Ու այդպիսով, միջին թուրքի իմացածը Նայասպանի հետ հարաբերությունների մասին սահմանափակվում է ցեղասպանությամբ, բողոքներով, մեղադրանքներով ու, ինչպես պարոնն ասաց, Թուրքիայի կառավարությունները մեկը մյուսի հետևից փորձում են բացափրել այդ իրողությունը: Այնպես որ, պետք է հասկանաք այդ իրավիճակը: Պետք է փնտրեք խնդիրը լուծելու այլ ճանապարհ: Ես հավարացած եմ, որ միջազգային հարաբերություններում զգացմունքայնությունը փեղ չպիտի ունենա: Նասկանում եք, որ չկան բարեկամներ կամ թշնամիներ. կան ազգային և փարածաշրջանային շահեր: Եթե ինչացի ենք, պիտի դրանց վրա կենտրոնանանք: Կարո՞ղ են այսպիսի հանդիպումներն օգնել: Նրանք չեն կարող վնաս պատճառել, սակայն, ինչպես զեկույցիս մեջ նշել էի, մենք կարող ենք փարվա բոլոր 365 օրերին հանդիպել, բայց քանի դեռ մենք ազդեցություն չունենք մեր ընտրված ներկայացուցիչների, մեր կառավարությունների վրա, եթե մենք ունենք մի ընտրական համակարգ, որը նրանց հաշվետու չի դարձնում իրենց ընտրողների առջև, և նրանք ճնշում չեն զգում, ուրեմն կարող ենք անընդհար հանդիպել, բայց փոփոխություններ չարձանագրել: Այսպիսով, պետք է դիտարկել առավել ընդարձակ պատկերը՝ փոփոխությունների հասնելու համար:

Նարություն Խաչատրյան.

Ճիշտ հասկացա՞մ, որ իրավիճակի հիմնական պարճառը Թուրքիայում առկա հասարակական կարծիքն է: Անհաջողության պարճառը թուրքական հասարակական կարծիքն է:

Ջեմ Տոկեր.

Այդպիսին էր հասարակական կարծիքը Թուրքիայում, դա էին թերթերում կարդում: Կրկին անդրադառնալով 80-ականներին՝ նշել էի միջին թուրքի կարծիքը: Ինչպես ասացի, միակ բանը, որի մասին կարդում են՝ ցեղասպանության վերաբերյալ օրինագիծն է, իսկ ինչ-որ ժամանակ դա ԱՄԱԼԱ-ի գործունեությունն էր: Դա է միջին թուրքի իմացածը հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին: Այժմ իրավիճակը փոխվեց, քանի որ Թուրքիայի հարաբերություններն Ադրբեջանի հետ հիմնված են էներգետիկ նախագծերի վրա, իսկ Վրաստանի հետ՝ էներգետիկ նախագծերի և խոշոր կոմունիկացիոն խնդիրների վրա: Եվ դա Թուրքիային ավելի շար կապեց նրանց հետ: Սա ևս դարձավ մեծ խոչընդոտ մտավորապես վերջին փասնամյակի ընթացքում:

Ալեքսանդր Իսկանդարյան (*Լրատվամիջոցների Կովկասյան Ինստիտուտի տնօրեն*).

Ացանկանայի վերադառնալ ժողովրդավարացման խնդրին: Այդ խնդիրը շար կարևոր են համարում: Իհարկե, այսօրև չենք կարողանա այն քննարկել, սակայն կուզեի երկու-երեք շեշտադրում անել: Թուրքիայում ժողովրդավարացման փարեր սկսեցին ներմուծվել ընդամենը 170 փարի առաջ՝ Թանգիմաթով, իսկ Նայաստանում դա լրջորեն սկսվեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո՝ ընդամենը մոտ 20 փարի առաջ: Գործընթացի դինամիկան ակնհայտ է: 170-180 փարին պարմական փեսանկյունից շար կարճ ժամանակաշրջան է: Եվրոպայում սահմանադրականության փարեր սկսեցին ներմուծվել 1215 թվականից՝ սկսած Ազատությունների մեծ խարտիայից՝ Magna Charta-ից: Կարծում են, որ այդ նույն Անգլիան Magna Charta-ի ընդունումից 170 փարի անց ավելի շար նման էր ժամանակակից Աֆղանստանին, քան ժամանակակից Անգլիային: Դինամիկա գոյություն ունի, և ես այն նկատում եմ: Առաջին անգամ Թուրքիայում եղել են 15-16 փարի առաջ, իսկ վերջին անգամ՝ մոտ երկու ամիս առաջ: Այս վերջին անգամ համալսարանում դասախոսությամբ էի հանդես գալիս, դասախոսությանս ընթացքում օգտագործել եմ «ցեղասպանություն» բառը, ինձ հարցեր էին փալիս, և այդ ժամանակ թուրք ուսանողներն ու դասախոսները նույնպես օգտագործում էին «ցեղասպանություն» բառը: Նման բան պարկերացնել անգամ անհնար էր ընդամենը 5-6 փարի առաջ: Թուրքիան փոխվում է, դինամիկ կերպով է փոխվում: Խոսքն այժմ աղյուսակների մասին չէ. դրանցում այն կարող է 101-102 փողերը զբաղեցնել: Այսօրև կարելի է ժամեր շարունակ քննարկել, որ աղյուսակներում այդ փողերը բացարձակապես անիմաստ են՝ առանց հաշվի առնելու այդ

աղյուսակների կազմելու մեթոդոլոգիան: Պարզապես չի կարելի դրա մասին խոսել առանց ասելու՝ ինչպես են դրանք կազմվում: Ուրեմն, կա իրողություն, որից մենք դժգոհ ենք, բոլորն են դժգոհ, կարծում եմ, սկսած Մադագասկարից, վերջացրած աշխարհի ամենաժողովրդավարական երկրներով: Եվ կա դինամիկա, որը պետք է փորձենք ոչ միայն իմաստավորել, այլև աշխարել դրա հետ, որպեսզի հնարավորություններ ստեղծենք նրանց համար, ովքեր մեզ կհաջորդեն, ասենք 10 տարի անց՝ լինեն վերլուծաբաններ, թե քաղաքական գործիչներ, որպեսզի Թուրքիան համեմատեն ոչ թե Մադագասկարի, այլ Եգիպտոսի հետ. իսկ հաջորդ անգամ՝ ոչ թե Եգիպտոսի, այլ Իսպանիայի հետ և այդպես շարունակ: Կա այդպիսի ճանապարհ, այսպեղ դա հնչեցվեց: Կա Իսպանիա, կա Նոնաստրան, կա Պորպուգալիա: Պորպուգալիայում ավելի քիչ քան 20 տարի առաջ ֆաշիզմ էր: Նամապարասիսանաբար, եթե դինամիկ կերպով ընկալենք այն իրողությունը, որը ունենք՝ կրեսենք, որ Թուրքիան շար դինամիկ կերպով է զարգանում, քանի որ կարող եմ հաշվարկը սկսել Թանզանիայից, բայց կարող եմ նաև սկսել 2004 թվականից: Ե՛վ մեկը, ե՛ւ մյուսը որոշ չափով ճշմարտացի կլինի: Այն բուռն փոփոխությունները, որ տեղի են ունենում Թուրքիայում, թույլ են տալիս, որ Թուրքիայի երկու քաղաքացի չհամաձայնվեն իրար հետ և բանավիճեն իրենց քաղաքական դիրքորոշումների շուրջ: Նայաստրանում 20 տարի առաջ նման բան պարկերացնելն անհնար էր: Նամապարասիսանաբար, բացվում է հնարավորության պարուհան: Ահա այսօր կուլուարներում գրուցում էինք թուրք գործընկերոջս՝ Ջեմ Տոկերի հետ, և նա ասաց, որ որպեսզի իր կուսակցությունը մեկ տոկոսից ավելի քվեներ ստանա, պետք է սերնդափոխություն կատարվի: Ուրեմն, նա զգում է, որ մեկ սերնդի փոփոխությամբ իրավիճակը կարող է փոխվել: Ահա ինչի մասին է խոսքը: Կրկնեմ. սա ոչ թե դիրքորոշումների, այլ տեսակետների տարբերություն է՝ իրավիճակը կարող է դիտարկվել թե՛ ստատիկ, թե՛ դինամիկ տեսանկյունից: Կարծում եմ, որ մեր քննարկումների ընթացքում շար կարևոր է սա մտապահել:

Թուրքիայում անցկացված հարցազրույցների և հարցումների վերլուծություն

Իմ այսօրվա զեկույցը հիմնականում հիմնվում է Գլոբալիզացիայի և փարաձաշրջանային համագործակցության վերլուծական կենտրոնի նա-
խագծի շրջանակներում Թուրքիայում անցկացված առկա հասարակա-
կան տրամադրությունների մասին հարցազրույցների վերլուծության, նաև
իմ հայաստան կատարած այցերի վրա: Հարցազրույցների պատասխան-
ներն ամբողջությամբ չեն արտահայտում Թուրքիայում գոյություն ունեցող
տրամադրությունները, սակայն դրանք համադրելով այլ նկատառումների
հետ, հնարավոր է լույս սփռել որոշ իրողությունների վրա: Զեկույցիս հիմ-
նական դրույթները հետևյալն են.

- Հայաստանը և Հայաստանի հետ հարաբերությունները մեծ տեղ չեն զբաղեցնում թուրքական օրակարգում:
- Հասարակական կարծիքը Հայաստանի և հայ-թուրքա-
կան հարաբերությունների վերաբերյալ հիմնված չէ գիտական
փաստերի վրա, իսկ իրականացվող քաղաքականության օգտա-
կարությունը գրեթե չի քննարկվում:
- Սա միաժամանակ պատճառ է և հետևանք այն բանի, որ
բազմաթիվ խնդիրներ պարզաբանված չեն, օրինակ՝ արդյո՞ք -
հայկական Միլիտքը երրորդ ուժ է հանդիսանում, թե այն պետք է
դիֆուլի որպես Հայաստանի կցորդ: Կամ օրինակ՝ ո՞ր կողմն է պա-
տասխանատու այն բանի համար, որ եղած նախաձեռնություննե-
րը չեն իրականացվել:
- Վերջիվերջո, Հայաստանի հետ հարաբերությունները
թուրքերի կողմից չեն ընկալվում որպես հրապապ խնդիր:
- Կարծում եմ, կարևորագույն քայլերից մեկը, որ պետք է
կատարվի, երկու կողմերում փարաձված նախապաշարումները
հաղթահարելն է. դա կնվազեցնի մարդկանց ընկալունակությունն
ազգայնական սադրանքների հանդեպ և կառավարություններին
հնարավորություն կտա հաշտության հասնել:

Նախ և առաջ, հասարակական կազմակերպությունների մեծամաս-
նությունը չի ցանկացել պատասխանել տրված հարցերին: Հիմնական
պատճառն այն է, որ հասարակական կազմակերպությունները չունեն

դիրքորոշում հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ: Թուրքական հասարակական կազմակերպությունների մեծամասնությունն աշխատում է այլ ոլորտներում՝ կրթության, կանանց իրավունքների, կառավարման թափանցիկության, ներքին քաղաքականության կամ եվրոպական ինտեգրման: Կովկասը նրանց օրակարգում առանձնակի տեղ չի զբաղեցնում, և նրանք չունեն որևէ տեսակետ Նայասպանի վերաբերյալ: Ինչպես նշել է մի պաշտոնաթղ զինվորական. «Թուրք հասարակության օրակարգում Նայասպանի հետ հարաբերությունների խնդիր, ըստ էության, գոյություն չունի»:

Թուրքերը շարքից զիպեն Նայասպանի մասին: Ըստ էության, Նայասպանը հայտնվում է թուրքական լուրերի թողարկումներում միայն այն ժամանակ, երբ լինում են լուրեր Սփյուռքի կողմից ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձևերի ընդունման ուղղված ջանքերի մասին: Այնպես որ, թուրքերը շարքից զիպեն Նայասպանում տեղի ունեցող իրադարձությունների կամ հայերի ունեցած մտահոգությունների մասին:

Ըստ TESEV կազմակերպության անցկացված հարցման, Թուրքիայում մեծ թիվ են կազմում մարդիկ, որոնք հայերին նույնացնում են հրեաների հետ:

Գիտելիքների պակասն ազդում է հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ մարդկանց պարկերացումների վրա. մարդիկ ինչ-որ բաներ են լսել ու կրկնում են ինչ-որ տրիվիալ մտքեր՝ առանց որևէ հստակ տեղեկություն ունենալու:

Լրարվամիջոցները նույնպես լավատեղյակ չեն, ու չնայած որոշ լրագրողներ աստիճանաբար փորձում են ընդհանուր մտպեցումներ գրել՝ լրարվական գործակալություններն ընկնում են ցանկացած սենսացիայի հետևից: Որպես փաստ նշենք, որ հարցվածներից շատերը, ովքեր կողմնակից են հարաբերությունները բարելավելու, նշել են, որ ԶԼՄ-ները հարաբերությունների բարելավման լուրջ խոչընդոտ են հանդիսանում:

Դիտարկենք մի կարևոր հարց. որո՞նք են սահմանի փակ լինելու պարճառները և ինչի՞ վրա է հիմնված պետության դիրքորոշումը հարաբերությունների վերաբերյալ: Գրեթե բոլոր հարցվածները նշել են հետևյալ չորս պարճառները.

- Նայասպանը բացահայտ կերպով օժանդակում է Թուրքիայի և թուրքերի դեմ Սփյուռքի քարոզչությանը:
- Որոշ հայկական փաստաթղթերում Արևելյան Անատոլիայի որոշ շրջաններ նշված են որպես հայկական տարածքներ, և առկա սահմանները պաշտոնապես ճանաչված չեն:
- Ոչ Նայասպանի կառավարությունը, ոչ էլ հասարակությունը անհրաժեշտ համարժեք վերաբերմունք չեն ցուցաբերել ASALA-ի ահարկչության նկատմամբ:

• Ղարաբաղյան հակամարտությունը, ադրբեջանական փարածքների օկուպացիան՝ ինչը դիտվում է որպես «Մեծ Նայասփանի» սրբազանը ձգտելու մի մասը:

Նարցվածներից միայն մեկը՝ հասարակական կազմակերպության ներկայացուցիչ, ավելացրեց մի նոր բան. որ կողմերը վախենում են միմյանցից և փոխվարահության պակաս ունեն:

Նսրակ չի պարկերացվում՝ ովքեր են խոսում կամ գործում Նայասփանի անունից: ASALA-ն կամ ցեղասպանությանը վերաբերող հոչակարգերը մարդկանց պարկերացումների մեջ կապվում են Նայասփանի հետ՝ ինչը բարդացնում է առաջընթացի հնարավորությունը: Մյուս կողմից, գոյություն ունեն որոշ փոխկապակցվածություններ, որոնց վրա հիմնված են նման ընկալումները, և անշուշտ, շարերը գտնում են, որ հակառակ կողմում Սփյուռքն է իրական գործող անձը:

Սփյուռքի հարցը կարևոր է. այն ներկայացնում է մի խնդիր, որը թուրքերը դժվարությամբ են ընկալում, չհասկանալով, ինչպես վարվել դրա հետ: Անկասկած, Սփյուռքի փասնամյակների գործունեությունը ուժեղ հակակրանքի է հանգեցրել և նպաստել թուրքական դիրքորոշման կոշտացմանը: Ինչպես նշել է մի հասարակական կազմակերպության ներկայացուցիչ, «հայ-թուրքական հարաբերությունները ձևավորվում են հայկական Սփյուռքի նպատակներին համապատասխան. դա վնասում է մեր երկու երկրների նպատակներին»:

Այնուամենայնիվ, Թուրքիայում գոյություն ունեն նաև ազգաբնակչության շրջանակներ, որոնք շահագրգռված են հաշվի առնել Սփյուռքի և Նայասփանի միջև առկա տարբերությունը: Բայց միևնույն է, դժվար է գնահատել, ինչ չափով է հասարակական կարծիքն ընկալում Սփյուռքը և Նայասփանի Նանրապետությունը որպես միասնական ուժ, նաև որչափ են դրանք պատասխանատու միմյանց համար:

Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ. Թուրքիայում գրեթե չի քննարկվում՝ արդյոք սահմանի փակ լինելն իրականում օգտակար է, թե վնասակար ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև Ադրբեջանի շահերի համար: Իհարկե, ստատուս քվոն մղում է հայերին Թուրքիայի նկատմամբ անվարահություն ցուցաբերելու:

Կամ օրինակ, դիտարկենք Նայասփանի կողմից Թուրքիայի սահմանները չճանաչելու և իբր թե փարածքային պահանջներ ունենալու խնդիրը: Նարցվածները գրեթե չունենին տեղեկություններ այն մասին, թե որ գործող անձանց, ինչպիսի մեթոդների ու փաստաթղթերի մասին էին խոսում. պարզապես հավատացած էին, որ այդպիսի վրանգներ գոյություն ունեն:

Իմ խոսքերից չի բխում, որ նման վրանգ գոյություն ունի կամ չունի. ասածս պարզապես այն է, որ հաղորդակցության ուղիները չափազանց

սահմանափակ են, և մարդիկ իրենց գաղափարները կառուցում են որոշ պարկերացումների վրա՝ առանց դրանց իրականությունը հաստատելու: Մարդկանց խոսքը հիմնված է չափանիշների վրա, որոնց իսկությունը քննության չի ենթարկվել:

Նստակություն չկա նաև պաշտոնական շրջանակներում: Կան որոշ խնդիրներ, որոնց լուծման ճանապարհ չեն տեսնում.

Թուրքիան ակնկալում է, որ Նայասպանը պետք է պաշտոնապես ճանաչի իր սահմանները: Ես նույնիսկ չգիտեմ՝ արդյոք այդ խնդիրը պարզապես պարզվակ է Թուրքիայի համար, թե հայկական կողմի հակափաստարկներն են պարզվակ: Վերջ ի վերջո, սա գուր պեխնիկական խնդիր է, և պետք է գոյություն ունենա հստակ պատասխան:

Բոլորովին հասկանալի չէ՝ արդյոք Արևմտյան Նայասպանի մասին հիշատակումները կամ Արարապ լեռ որպես խորհրդանիշ օգտագործելը պետք է այդքան շար անհանգստացնի թուրքերին կամ արդյոք հայերը կկամենան փոխել իրենց մտպեցումները: Նաշվի առնելով մեր հասարակությունների բնույթը՝ այդ խնդիրը կրկին ու կրկին է առաջ գալու:

Գոյություն ունեն այլ ոլորտներ, որոնցում միանգամայն հնարավոր է առաջընթացի հասնել և այդ ուղղությամբ գործողությունների բացակայությունը կասկածի փակ է դնում երկու կողմերի անկեղծությունը.

Եթե Նայասպանում կարծում են, որ Թուրքիայի վարչապետի առաջարկի համաձայն հանձնաժողովի ստեղծումն անընդունելի է, քանի որ դա կնշանակեր, որ դուք ընդունում եք առկա կասկածները՝ ցեղասպանության իրողության վերաբերյալ, ուրեմն պետք է բանակցել հարցադրման ձևակերպման մասին, որպեսզի այն փոխադարձ ընդունելի դառնա կամ հանձնաժողովի ապագա անդամների ընտրության չափանիշներ առաջարկել: Այն փաստը, որ նման գործողություններ չեն կատարվում, նշանակում է, որ կողմերից և ոչ մեկը լուրջ չէ իր հայտարարված նպատակների կամ պայմանների առումով:

Իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է, որ Թուրքիան առավելագույնս վերականգնի հայկական մշակութային արժեքները և ավելի շար իրավունքներ ու հնարավորություններ ընձեռի իր ազգությամբ հայ քաղաքացիներին: Ինձ համար հասկանալի չէ՝ ինչու դա չի արվում:

Տարցվածները նշել են, որ Ադրբայջանի փաճարի վերականգնումը դրական քայլ էր, որը ժողովուրդներին կմղի միմյանց նկատմամբ ավելի

հարգալից լինելու: Բոլոր հարցվածները նշել են, որ մշակութային կապերի խորացումը խիստ ցանկալի է:

Այժմ կրկին անդրադառնանք հարցման պատասխաններին, մի շարք խնդիրների վերաբերյալ արտահայտված կարծիքներին՝ մշակութային փոխանակումներից մինչև պատմության ընկալումները:

Բոլոր հարցվածների կարծիքով, քաղաքացիական հասարակության ոլորտում երկխոսությունն ու շփումները պետք է զարգանան, և պետք է կապեր ստեղծվեն մշակութային ոլորտում: Մյուս կողմից, ուշադրություն դարձնելով մշակութային և հասարակական ոլորտներում առկա զարգացումներին, կարող ենք նկատել, որ խորապես նախապատրաստված նախաձեռնությունների պակաս կա: Դրանցից շատերը կարճաժամկետ են կամ լավ չեն մշակված: Օրինակ՝ գոյություն ունեն համալսարանների միջև համագործակցության վերաբերյալ նախնական պայմանավորվածություններ, սակայն եղած երեք կամ չորս նման հայտարարագրությունների արդյունքը չի երևում: Ու եթե ամերիկացիները կամ եվրոպացիները չեն վճարում ու մեզ չեն խթանում, ապա մենք, կարծես, ինքնուրույն որևէ բան անելու փոքր ցանկություն ունենք:

Նարկանշական է, որ հարցմանը մասնակցած փարբեր հայացքների փեր թուրքերը նշել են, որ հայ-թուրքական սահմանի փակ լինելուց օգուտ են քաղում հիմնականում Վրաստանը, Իրանը և Ռուսաստանը: Շահողների շարքում նշվել են նաև.

- մաքսանենգները և թրաֆիկինգով զբաղվողները,
- Նայաստանում գոյություն ունեցող մենաշնորհները,
- այն ուժերը Թուրքիայում, որոնք դեմ են երկրի անդամակցությանը ԵՄ-ին,
- իմպերիալիստական տերությունները,
- ազգայնամուլները և շովինիստական պետությունները:

Պատասխանելով պատմությանը վերաբերող հարցերին՝ բոլոր թուրքերը նշել են, որ մինչև 19-րդ դարի վերջնամասը հայերն Օսմանյան կայսրության կարևորագույն և առավել ներդաշնակ ապրող համայնքներից էին: Թուրքերի մեծամասնության պատկերացմամբ 1915-ը մի գործընթացի գագաթնակետ էր: Օտար տերություններն, ինչպիսիք էին Ռուսաստանը կամ Ֆրանսիան, մինչ այդ խաղաղ ապրած հայերին սաղրանքների են ենթարկել, որպեսզի անկարգություններ և բռնություն տեղի ունենան: Նրանք հավատացած են, որ կայսրության քայքայման պայմաններում եղած քառսը հանգեցրեց արտակարգ միջոցների կիրառմանը. դա ողբերգական իրադարձություն էր, սակայն այն իրավիճակում անխուսափելի էր: Այդ վարկածը կասկածի ենթարկելու պատրաստակամությունը չնչին է: Եվ հաճախակի նշվում է, որ ուրիշները դրական են վերաբերվում Առաջին

աշխարհամարտի ընթացքում Անապոլիայում թուրքերի սպանություններին կամ Բալկաններում մահմեդականների նկատմամբ իրականացված էթնիկ զգույններին:

Առկա չափանիշները քիչ հնարավորություններ են թողնում՝ այլ պեսակները ընկալելու համար: Ներկաբար, թուրքերը կարծում են, որ այժմ ևս օտար տերություններն օգտագործում են հայերին (կամ էլ հայերն են օգտագործում օտար տերություններին) ի վնաս **Թուրքիայի**, իսկ հայերը կարծում են, որ **Թուրքիան** շարունակում է Նայասարանի նկատմամբ թշնամական քաղաքականություն վարել: Այդպիսով, մենք կանխապեսում ենք մի վաղ բան, և այն իրականություն է դառնում. որքան շատ ենք դրանում հավատացած լինում, այնքան շատ են մեր գործողությունները նպաստում, որ այն իրականություն դառնա:

Դժբախտաբար, երկու կողմերի ազգային ինքնությունները հիմնված են այնպիսի բաղադրիչների վրա, որ դրանք ծնունդ են վերանգի զգացում և ժողովուրդներին լարում միմյանց դեմ՝ ինչը դժվարացնում է բարելավման ընթացքի սկիզբը:

Անփոփում

Չլինելով պայմանաբաններ կամ պերական պաշտոնյաներ՝ մենք վիճաբանելու քիչ առիթներ ունենք: Մենք կարիք չունենք ամբողջ կյանքում կրկնելու այն, ինչ մեզ երբեմն ասել էին:

Վերջին տարիներին, անշուշտ, **Թուրքիայում տեղի են ունեցել բարեփոխումներ**՝ տարուների հաղթահարման առումով: Նասարական կարծիք ձևավորողները կարողացել են հարցականի տակ դնել պայմանության պաշտոնական վարկածը: Նակափաստարկներ բերելու համար հնարավորություններ են ստեղծվել, բայց դրանք դեռևս բավարար չեն:

Ես դրական եմ վերաբերվում այդ ոլորտում **Թուրքիայի ունեցած առաջընթացին**: Ես բավական քննադատաբար եմ տրամադրված որոշ ոլորտներում **Թուրքիայի** վարած քաղաքականությանը և բարձրաձայնել եմ դրա մասին՝ երբևէ հետապնդման չենթարկվելով: Եվ դեպի **Թուրքիայի** արևելք ճանապարհորդելիս՝ ես հասկանում եմ, որ դա հազվադեպ և արժեքավոր երևույթ է մեր տարածաշրջանում: Ու դա ամենակարևորն է:

Մեր երկու երկրներն էլ այժմ **ուժեղ անկայունություն** են վերապրում. առկա են խորը հասարակական և քաղաքական տարածայնություններ: Այդ պարճառով իրարեսական չէ կանխապեսել, որ քաղաքական կամք կցուցաբերվի և քաղաքական կապիտալը ռիսկի կենթարկվի՝ հարաբերություններում եղած սպառնալիքն փոխելու համար:

Անկեղծ ասած, **Թուրքիայում** այս խնդիրը հրատապ չի համարվում և օրակարգում առաջնային դիրք չի զբաղեցնում, այնպես որ շտապելու ցանկություն չի նկատվում: Եթե առաջընթաց նկատվի դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում, կամ մուրենա ԵՄ-ին ան-

դամակցելու հնարավորությունը կամ, եթե Երևանում լինի մի վարչախումբ, որը հստակ կերպով գործի՝ հարաբերությունների կարգավորումը կհեշտանա:

Եզրափակելով, նշեմ. մենք պետք է առաջընթացի հասնենք **մարդկային հարաբերությունների** մակարդակում. դա կառավարությունների համար ավելի հեշտ կդարձնի իրենց քաղաքականության վերազնահատումը: Եթե մարդիկ այլևս չեն ենթարկվի ազգայնական քարոզչության ազդեցությանը, քաղաքական գործիչները ստիպված կլինեն այլ մոտեցումներ դրսևորել: Մեզ պետք է ձեռքազարկել որոշ առասպելներից ու ստերեոտիպներից, որոնք չափազանց շատ են երկու կողմում էլ: Եվ սա պետք է միաժամանակ երկու երկրներում փեղի ունենա՝ հաջողության հասնելու համար:

Սրեփան Գրիգորյան՝ Գլոբալիզացիայի և փարաժաշրջանային համագործակցության վերլուծական կենտրոնի վարչության նախագահ

Նայաստանում անցկացված հարցազրույցների և հարցումների վերլուծություն

Գլոբալիզացիայի և փարաժաշրջանային համագործակցության վերլուծական կենտրոնի կողմից «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամի և USAID-ի օժանդակությամբ իրականացված «Նայաստանի և Թուրքիայի վերլուծաբանների և հասարակական գործիչների համագործակցությունը՝ որպես միավորող գործոն հայ-թուրքական հարաբերություններում» նախագծի շրջանակներում, 2007թ. հոկտեմբերից մինչև 2008թ. հունվար ընկած ժամանակահատվածում անց են կացվել հարցումներ՝ Նայաստանի քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների և փորձագետների հետ: Նարցաթերթը կազմված էր 32 հարցից, որոնք ներառել են թեմաների լայն շրջանակ՝ սկսած պարտությունից, վերջացրած հայ-թուրքական հարաբերությունների ներկայիս վիճակով:

Այժմ կներկայացնենք մեր կողմից անցկացված հարցազրույցների և հարցումների որակական, մասամբ նաև քանակական վերլուծությունը՝ ելնելով 27 հիմնական հարցերին փորձած պատասխաններից: Այս գեկույցը ներառում է հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների և փորձագետների արտահայտված առավել հեղաբրքի գաղափարներն ու առաջարկները:

Կներկայացվեն ինչպես առավել հաճախ փորձած պատասխանները, այնպես էլ առանձին հեղաբրքի պատասխաններ և առաջարկներ, քանի որ մենք անցկացրել ենք ոչ թե սոցիոլոգիական հարցում, այլ հարցազրույցներ, և մեզ համար կարևոր են ոչ թե զուր քանակական ցուցանիշները, այլև հարցազրույցների ընթացքում սրացված որակական փոփոխությունները: Նայաստանի նման փոքր երկրի համար անցկացված 50 հարցազրույցները բավական մեծ քանակ են կազմում, որը թույլ է տալիս ճիշտ պատկերացում կազմել հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների և փորձագետների շրջանակներում առկա փրամադրությունների մասին:

Անցկացված հարցազրույցները վկայում են, որ հայ հասարակությունում առկա է փրամադրությունների լուրջ փրդաշարժ, այդ թվում՝ հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա խնդիրների առումով, և կարելի է միայն ափսոսանք հայտնել, որ մենք չենք կարողանում արդար ընտրություններ անցկացնել, որպեսզի մարդկանց փոփոխված կարծիքները ներկայացված լինեն Ազգային Ժողովում, ինչպես նաև իշխանության այլ

մարմիններում: Մեր կողմից հարցման ենթարկված կազմակերպությունների ցանկը, մեր կարծիքով, արտահայտում է հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ հայ հասարակությունում առկա քաղաքական ու հասարակական տրամադրությունների ներկայացուցչական շրջանակ:

1. Ձեր կազմակերպության գործունեության ոլորտը:

Անցկացվել է 50 հարցազրույց (18 կուսակցությունների ներկայացուցիչների, 32 հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների ու փորձագետների հետ): Նասարակական կազմակերպությունների շարքում ներառված էին վերլուծական կենտրոններ, ՋԼՄ-ների հարցերով զբաղվող ՆԿ-ներ, իրավապաշտպան, երիտասարդության, գենդերային, գիտության և մշակույթի, գործարարության, պարմական ու փարածաշրջանային խնդիրներով և հակամարտությունների կարգավորմամբ զբաղվող կազմակերպություններ: Նարցազրույցներ են անցկացվել փարբեր քաղաքական ուղղվածություններ ունեցող կուսակցությունների, այդ թվում՝ խորհրդարանական հինգ խմբակցություններից չորսի հետ, ինչպես նաև վերջին խորհրդարանական ընտրություններում՝ 2007թ. մայիսի 12-ին առավել քվեներ ստացած 15 կուսակցությունների հետ:

2. Ինչպե՞ս եք գնահատում հայ-թուրքական հարաբերությունների ներկայիս մակարդակը:

Նարցվածների մեծամասնությունը համարում է, որ հարաբերությունները անբավարար կամ վատ են (37 կամ հարցվածների 74%): Նարբերությունները վատ գնահատողների շարքում եղել է փեսակետ, որ ավելի վատ կարող է լինել միայն պետությունների միջև պարերազմական գործողություններ վարելը:

Տասը մասնակից (հարցվածների 20%) համարում են, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները զարկում են զրոյական մակարդակում:

Ընդամենը երկուսն են կարծիք հայտնել (հարցվածների 4%), որ հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա է որոշակի դրական փրղաշարժ: Այսպես՝ Թուրքիան Նայաստանի անկախությունը ճանաչած առաջին պետություններից մեկն էր, այժմ հայերը կարող են ազատորեն մտնել Թուրքիա, փորիստական գործակալությունների միջև գոյություն ունի համագործակցություն, գոյություն ունի որոշակի համագործակցություն Սև ծովյան փրղեսական համագործակցության շրջանակներում և այլն:

3. Ինչպե՞ս եք գնահատում Նայաստանի և Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշումները՝ երկու երկրների միջև հարաբերություններ հաստատելու հարցում:

Բուրդից հաճախ փրված պատրասխանը, որը փրվել է հարցվածներից 29-ի կողմից, այն էր, որ Թ-ուրբիան առաջ է քաշում նախապայմաններ, մինչդեռ Նասասփանը պատրաստ է հարաբերություններ հաստատել՝ առանց որևէ նախապայմանի: Տարցվածները հատուկ ուշադրություն են դարձրել այն հանգամանքին, որ Թ-ուրբիան հայ-թուրքական հարաբերությունները կապում է երրորդ կողմի հետ:

Տարցվածներից 19-ը հարաբերությունները վատ են գնահատել կամ նշել են, որ երկու կողմերն էլ նախապայմաններ են առաջ քաշում: Նշվել է երկու կողմերի ապակառուցողական մոտեցումը. միմյանց վրա ճնշում է գործադրվում՝ միջազգային կազմակերպությունների և երրորդ պետությունների միջոցով:

Տարցվածներից 8-ը հարաբերությունները համարել են պասիվ ու մասրանշել են նոր նախաձեռնությունների անհրաժեշտությունը:

Այս դեպքում մենք փոկոսային հարաբերություններ չենք նշել, քանի որ հարցվածները կարող էին երկու կամ ավելի պատրասխան փայլ:

4. Ձեր կարծիքով, կա՞ փարբերություն Նայասփանի հասարակության և պաշտոնական դիրբորոշումների միջև:

Տարցվածներից 21-ը (42%) կարծիք են հայտնել, որ հայ հասարակությունն ու իշխանություններն ունեն փարբեր դիրբորոշումներ, իսկ 19-ը (38%) կարծում են, որ այդպիսի փարբերություններ չկան: Առանձին նշենք հարցման 8 մասնակիցների (16%) փրված պատրասխանը. նշվել է, որ հայ հասարակությունը միափարբ չէ, և դրա մի մասի դիրբորոշումը համընկնում է իշխանությունների դիրբորոշման հետ, իսկ մյուս մասինը՝ ոչ:

5. Ըստ Ձեզ, ո՞րն է պատրճառը, որ միևս օրս կողմերի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ չեն հաստատվել:

Այստեղ մի քանի պատրճառ է նշվել: Առաջինն այն է, որ Թ-ուրբիան չի ցանկանում ճանաչել 1915թ. հայոց ցեղասպանությունը և որ բազմաթիվ հարցերի շուրջ Նայասփանի և Թ-ուրբիայի դիրբորոշումները խիստ փարբերվում են. այսպիսի կարծիք են արտահայտել 38 մասնակիցներ: Երկրորդ պատրճառը կապված է դարաբաղյան հիմնահարցի և Թ-ուրբիայի նկատմամբ Ադրբեջանի կողմից իրականացվող ճնշման (այն է՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների մեջ երրորդ կողմի միջամտության) հետ. այսպիսին է հարցվածներից 17-ի կարծիքը:

Առկա է նաև այլ կարծիք, որ հայ-թուրքական հարաբերություններում խնդիրները Նայասփանի ոչ ճկուն քաղաքականության հետևանք են և

բավարար աշխարանք չի փարվում հարաբերությունների բարելավման համար: Այսպիսի կարծիք են հայտնել հարցման 10 մասնակիցներ:

Այս դեպքում ևս փոկոսային հարաբերություններ չենք նշել, քանի որ հարցվածները կարող էին երկու կամ ավելի պատասխան փայ:

6. Ձեր կարծիքով, հայկական կողմի՝ առանց նախապայմանների սահմանի բացման վերաբերյալ նոր դիրքորոշումը որքանո՞վ է նպաստում հարաբերությունների զարգացմանը:

Նարցման 20 մասնակիցներ (40%) Նայասփանի իշխանությունների այս դիրքորոշումը ճիշտ են համարում, գրնելով, որ այն սրելծում է հայթորքական հարաբերությունները բարելավելու հնարավորություն:

Նարցվածներից 13-ը (26%) կարծում են, որ այդ դիրքորոշումը արդյունք չի փա, մասնավորապես այն պատճառով, որ Թ-որքիայի քաղաքականությունը պայմանավորված չէ Նայասփանի այս կամ այն գործողութամբ:

Սակայն եղել են նաև ուշադրության արժանի այլ պատասխաններ. այսպես, հարցման 9 մասնակիցներ (18%) նշել են, որ Նայասփանի իշխանությունները պկարք է հեկրեղական լինեն իրենց գործողություններում և իրականում հրաժարվեն նախապայմաններից: Այսպես պատասխանողները նկարի ունեն Նայասփանի ցուցաբերած ակրիվությունը՝ ԱՄՆ Կոնգրեսի կողմից 106 բանաձևի քննարկման ընթացքում, ինչպես նաև Եվրամիությանը ներկայացված պահանջը՝ 1915թ. հայոց ցեղասպանության ճանաչումը Թ-որքիային ներկայացնել որպես ԵՄ-ին անդամակցության պայման:

Բացի այդ, արտահայտվել է նաև հեկրեղյալ կարծիքը, որ այս դիրքորոշումը Նայասփանի արտաքին քաղաքականությունում նորույթ չէ: Սա Նայասփանի առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի գաղափարն էր. նա անհրաժեշտ էր համարում Թ-որքիայի հեկր առանց նախապայմանների հարաբերություններ հաստատել: Այդ նախաձեռնությունը Թ-որքիայի կողմից արձագանք չգրավ, ինչը հեկրագայում՝ 1998թ. իշխանավորությունից հեկրո, հանգեցրեց Նայասփանի դիրքորոշման կոշտացմանը: Նասկանալի է, որ դրանից շահում են միայն երրորդ երկրները, որոնք մեր հակասություններն օգրագործում են՝ իրենց շահերից ելնելով: Այսպիսի մոկրեցում են ցուցաբերել հարցվածներից 6-ը (12%):

7. Ձեր կարծիքով, ո՞րն է վնաս կամ ձեռնարու հայթորքական սահմանի փակ լինելը:

Այսրեղ առավել փարածված էին հեկրեղյալ պատասխանները. փակ սահմանը վնասում է միաժամանակ ե՛ր Նայասփանին, ե՛ր Թ-որքիային (25

պարասխան), վնասում է միայն Տայասարանին (5 պարասխան): Տե-
րաբրքի էր պարասխաններից մեկը, որ փակ սահմանը Տայասարանին
վնասում է փոքրասպես, իսկ Թուրքիային՝ քաղաքականապես:

Ըստ հարցվածներից 13-ի կարծիքի, փակ սահմանը ձեռնարկ է Ադր-
բեջանին: Այն ձեռնարկ է Ռուսաստանին ըստ 11 հարցվածների. համեմա-
րության համար նշենք, որ ընդամենը մեկ մարդու կարծիքով սահմանի
փակ լինելուց շահում է ԱՄՆ-ը: Սա ցույց է տալիս՝ ինչպես է փոխվել Տա-
յասարանի հասարակական-քաղաքական վերնախավի մտածելակերպը:
Այժմ արդեն նկատելի է գերտերությունների նկատմամբ ավելի իրարեսա-
կան մոտեցում, և բացակայում է Ռուսաստանի նկատմամբ պրիմիտիվ
պաշտամունքը:

Փակ սահմանը ձեռնարկ է Իրանին և Վրաստանին (նաև Ուկրաինա-
յին, Թուրքմենստանին, Ղազախստանին) ըստ հարցվածներից 7-ի կար-
ծիքի: Փակ սահմանը ձեռնարկ է օլիգարխներին, ազգայնականներին և իշ-
խանություններին՝ հարցվածներից 10-ի կարծիքով: Իրանի և Վրաստանի
հայրենիքն այս ցուցակում հասկանալի է. հայ-թուրքական սահմանի փակ
լինելը հանգեցնում է այդ երկրների տարածքով հայկական ու թուրքական
բեռների տարանցմանը, ինչը նրանց ձեռնարկ է: Տերաբրքի է սակայն, որ
հայ-թուրքական սահմանի փակ լինելով շահագրգռված պետությունների
շարքում նշվել են Ուկրաինան, Թուրքմենստանը և Ղազախստանը. մեր
կարծիքով, սա կապված է նրա հետ, որ ձևավորվող միջտարածաշրջանա-
յին փոփոխական և էներգետիկ ոլորտներում համագործակցությունը
(Կենտրոնական Ասիա - Ադրբեջան - Վրաստան - Ուկրաինա - Եվրոպա
կամ Կենտրոնական Ասիա - Ադրբեջան - Վրաստան - Թուրքիա - Եվրո-
պա) շրջանցում է Տայասարանը: Տայասարանը, չափազանց մեծ կախման
մեջ լինելով Ռուսաստանից, փաստորեն Ռուսաստանի շահերի իրակա-
նացնող հանդիսանալով, փակում է այլ երկրների մուտքը տարածաշրջան՝
հակառակ դուրս գալով պարմության օրյակերիվ ընթացքին ու միաժամա-
նակ մեկուսանալով Տարավային Կովկասում:

*8. Ձեր կարծիքով, այսօր ի՞նչ քայլեր պետք է ձեռնարկվեն կող-
մերը՝ հայ-թուրքական սահմանի բացման համար:*

Սահմանը բացելու համար անհրաժեշտ է հայ-թուրքական երկխո-
սություն, որի համար էլ անհրաժեշտ է Տայասարանի և Թուրքիայի իշխա-
նությունների մոտ քաղաքական կամքի առկայություն, երկխոսություն քա-
ղաքացիական հասարակությունների, գիտնականների և այլոց միջև. այս-
պիսին է հարցվածներից 21-ի կարծիքը:

Հարցվածներից 13-ի կարծիքով, քանի որ Թուրքիան էր փակել սահ-
մանը, նա էլ պետք է առաջին քայլը կատարի. հրաժարվի նախապայման-
ներից և իրականացնի առավել իրարեսական քաղաքականություն:

Տարցվածներից 6-ի կարծիքով, անհրաժեշտ է նախևառաջ հասարակական դիվանագիտական հարաբերություններ:

Եւս 6-ի կարծիքով, պետք է օգտագործել միջազգային դիվանագիտության հնարավորությունները՝ երրորդ կողմերի ներգրավմամբ: Մարտնանշվել է Եվրոպայի խորհրդի, ԵԱՏԿ-ի, Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության և ԵՄ-ի փորձը՝ վիճահարույց խնդիրների լուծման ոլորտում: Տարկապես կարևորվում է ԵՄ-ի դերը, քանի որ Թուրքիան ձգտում է անդամակցել դրան: Բացի այդ, ԵՄ-ն կարող է նպաստել հայ-թուրքական երկխոսության առաջընթացին՝ եվրոպական հարևանության քաղաքականության շրջանակներում:

Տարցվածներից 5-ը կարծիք են հայտնել, որ վաղ է բացել սահմանը, քանի որ Նայասպանը պարտասպ չէ դրան: Մարտնանշվում է թե՛ Կրնրե-սական առումով ոչ պարտասպ լինելը, թե՛ Նայասպանի իշխանությունների անբավարար լեգիտիմությունը և լուրջ ինքնուրույն քայլերի պարտասպ չլինելը:

Այստեղ հարկ է հարուկ նշել, անցկացված հարցազրույցների արդյունքները ցույց են Կրալիս, որ հայ հասարակությունում արմաԿրավորվում է այն գիԿրակցությունը, որ խնդիրներն անհրաժեշտ է լուծել Թուրքիայի հեԿր երկխոսության միջոցով, այլ ոչ թե հույսը դնել երրորդ երկրների ու միջազգային կառույցների վրա: Իսկապես, փորձը ցույց է Կրալիս, որ 1915թ. հայոց ցեղասպանության խնդիրը շահագործում են այն եվրոպական պԿրությունները, որոնք դեմ են ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցությանը:

9. Ի՞նչ կրա կողմերին հայ-թուրքական սահմանի բացումը (Կրնրե-սական, քաղաքական, մշակութային, սոցիալական և այլ ոլորտներում):

Տարցման մասնակիցների մեծամասնության կարծիքով, սահմանի բացումը Նայասպանի համար օգտակար կլինի Կրարեր առումներով, մասնավորապես Կրնրե-սական զարգացման, առևտրի, զրոսաշրջության, սոցիալական ոլորտի, մշակութային կապերի զարգացման համար, կնպաստի Կրանսպորտային ծախսերի և սպառողական գների նվազեցմանը, ազաԿր շուկայի ձևավորմանը և այլն: Այսպես են կարծում հարցվածներից 54-ը:

Բացի այդ, շարերի կարծիքով, դա կնպաստի Կրարաձաշրջանում լարվածության թուլացմանը և ի վերջո խաղաղության հասարաԿրմանը, Նայասպանի եվրահնրեզրմանը և Արևելք-Արևմուտք կապերի զարգացմանը. այսպես են կարծում հարցվածներից 14-ը:

Տարցվածներից 16-ի կարծիքով, դա կնպաստի Թուրքիայի արևելյան շրջանների զարգացմանը և նրա միջազգային վարկանիշի բարձրացմանը,

ինչպես նաև կուժեղացնի Թուրքիայի դերը Կենտրոնական Ասիայում և Նարավային Կովկասում:

Տարցվածներից մեկը նշել է, որ փակ սահմանը «սառը պարերագմի» մնացորդ է: Նշվել է նաև, որ առանց սահմանը բացելու չի կարող լուծվել դարաբաղյան հիմնահարցը:

Այսպեղ ևս րոկոսային հարաբերություններ չենք նշել, քանի որ հարցվածները կարող էին երկու կամ ավելի պարասխասն րալ:

10. Ի՞նչ բացասական հետևանքներ կարող է ունենալ հայ-թուրքական սահմանի բացումը կողմերի համար:

Ըստ սրացված պարասխասների, ենթադրվում են հայ-թուրքական սահմանի բացման հետևյալ բացասական հետևանքները. րնրեսական ու մշակութային էքսպանսիան, նաև դեմոգրաֆիական խնդիրները: Մրավախությունները կապված են այն րանի հետ, որ շուկան կարող է հագենալ էժան թուրքական ապրանքներով, ինչից կրուժի հայրենական արրադրողը, թուրքերն անշարժ գույք ձեռք կրերեն, կարող է վնաս հասցվել ազգային ինքնությանը և այլն: Այսպես են կարծում հարցվածներից 19-ը:

Այնուամենայնիվ, մեծամասնության կարծիքով, սահմանի բացումը բացասական հետևանքներ չի ունենա, ավելին. դրական հետևանքներն ավելի շար կլինեն, քան բացասականները: Տիմնական փաստարկներն են, որ հարևան երկրների միջև բաց սահմանների առկայությունը նորմալ է, ինչն ապացուցվում է այլ երկրների հարևանության փորձով, նաև նշվում է, որ Տայասրանը կունենար ճանապարհ դեպի Եվրոպա: Այսպես են կարծում հարցվածներից 27-ը:

Մեկ անգամ արրահայրվել է կարծիք, որ սահմանի բացումը կհանգեցնի հայ-թուսական և թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների վարթարացմանը. վերջին դեպքում կրուժեն համարեղ նախագժերը և «մեկ ազգ - երկու պետություն» գաղափարախոսությունը: Արրահայրվել է նաև կարծիք, որ սահմանի բացումից կրուժեն միայն Տայասրանի րնրեսությունում մենաշնորհային արրոնություններ ունեցողները և հալաթուրքական քարոզությանը գրաղվող ամբոխավարները:

11. Ձեր կարծիքով, ո՞ր ոլորտներից պետք է սկսել հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացումը:

Ըստ հարցման 32 մասնակիցների, կարելի է սկսել բնապահպանության, էներգետիկայի, րնրեսության և առևրրի, մշակույթի, գրոսաշրջության և սարրրի ոլորտներից կամ էլ ցանկացած ոլորտից:

Ըստ հարցման 13 մասնակիցների, պետք է սկսել քաղաքական խնդիրների լուծմամբ կամ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմամբ:

Ըստ հարցման 10 մասնակիցների, պետք է սկսել հասարակական կազմակերպությունների և ՋԼՄ-ների համագործակցությունից:

Ըստ հարցման 5 մասնակիցների, պետք է սկսել սահմանի բացումից:

Առաջարկվել է ձևավորել միջգերադասական աշխատանքային խումբ, որը կգրադվի հայ-թուրքական հարաբերությունների ուսումնասիրմամբ և առաջարկներ կներկայացնի կառավարություններին:

Նշվել է, որ Թուրքիայի փոփոխական բարեփոխումների փորձը կարող է օգտակար լինել Նայասպանի համար:

Այսպեղ ևս փոկոսային հարաբերություններ չենք նշել, քանի որ հարցվածները կարող էին երկու կամ ավելի պատասխան տալ:

12. Մշակութային երկխոսությունը կարո՞ղ է նպաստել դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը (օրինակ՝ Ադրթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու վերանորոգումը):

Նարցվածներից 23-ը (46%) դրական պատասխան են տվել, համարելով, որ մշակութային երկխոսությունը կարող է հիմք հանդիսանալ հարաբերությունների բարելավման համար և նպաստել դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը (ինձ համար գարմանալի էր, որ շարերը նշել են երգերում, ազգային խոհանոցներում առկա նմանությունները և այլն): Միջմշակութային կապերի դրական օրինակ է համարվում Ջիվան Գասպարյանի այցը Թուրքիա: Առաջարկվել է, որ հայ և թուրք արհեստավորների համարեղ ջանքերով վերականգնվի Անիի միջնադարյան կամուրջը: Առաջարկվել է նաև, որ Անին և Արարար լեռան շրջակայքը դառնան ապառագմականացված մշակութային գոտիներ:

Նարցվածներից 14-ը (28%) նշել են, որ մշակութային երկխոսությունը կարող է նպաստել դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը, սակայն այսպեղ խնդիրներ կան. այսպես, Ադրթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին վերականգնվել է, սակայն չի վերադարձվել Նայ Առաքելական եկեղեցուն, այլ վերաձվել է թանգարանի, իսկ ամենակարևորը՝ եկեղեցու գմբեթի վրա խաչ չի տեղադրվել:

Նարցվածներից 11-ի (22%) կարծիքով, մշակութային երկխոսությունը չի նպաստի կամ շար քիչ կնպաստի, քանի որ դա անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայման է դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար:

13. *Ի՞նչ եք կարծում՝ երկու ժողովուրդների դավանանքի փոփոխությունը կարո՞ղ է խոչընդոտել կամ նպաստել հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատմանը:*

Նարցվածներից 31-ը (62%) կարծում են, որ փոփոխությունները դավանանքները հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատման խոչընդոտ չեն հանդիսանում: Այսպես, արաբական երկրներում և Իրանում հայերը նորմալ հարաբերվում են իշխանությունների հետ, իսկ Նայասպանի հարաբերություններն այդ երկրների հետ կարելի է բարեկամական համարել: Բացի այդ, Թուրքիան աշխարհիկ պետություն է, այնտեղ դավանում են իսլամի առավել մեղմ փոփոխություններ, հայերն ու թուրքերն ունեն համընկնող բառեր, երգեր, վարվելաձևի նմանություններ և այլն: Կա նաև կարծիք, որ կրոնական գործունը որոշիչ դեր չէր խաղում նաև 1915թ. հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում, և հիմնականը քաղաքական գործոնն էր:

Նարցվածներից 14-ը (28%) կարծում են, որ դավանանքի փոփոխությունը խոչընդոտում է, քանի որ Թուրքիայում կարող են ուժեղանալ իսլամիստական փոփոխությունները և հաղթահարված չէ կողմերի փոխադարձ անվստահությունը:

14. *Երկու երկրների օրենսդիր մարմինները կարո՞ղ են նպաստել պաշտոնական հարաբերությունների հաստատմանը:*

Նարցվածներից 43-ի կարծիքով, խորհրդարանները կարող են նպաստել հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատմանը, օրինակ՝ փոփոխական ոլորտում բարենպաստ օրենսդրություն ստեղծելով: Նշվեց, որ պարզամտություններն ավելի ազատ են իրենց գործողություններում և ընդունակ են մեղմել հակասությունները, և ընդհանրապես, ողջունելի է երկխոսությունը բոլոր ոլորտներում:

Եվրոպայի խորհրդի, ԵԱՏԿ-ի, Սևծովյան փոփոխական համագործակցության խորհրդարանական վեհաժողովները, Եվրոպական խորհրդարանը նույնպես կարող են նպաստել հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացմանը. այս առումով կարևոր է, որ հայ և թուրք պարզամտությունները խորհրդարանական վեհաժողովները չօգտագործեն միմյանց դեմ պայքարելու համար. այսպիսին է հարցվածներից 4-ի կարծիքը:

Նարցվածներից 6-ի կարծիքով, խորհրդարանները չեն կարող նպաստել հարաբերությունների հաստատմանը. որպես խոչընդոտներ նշվում է Թուրքիայի խորհրդարանի կոշտ դիրքորոշումը և Նայասպանի Ազգային Ժողովի թուլությունը:

Նայտնվել է նաև հետևյալ կարծիքը. 1915թ. հայոց ցեղասպանության ճանաչումը փոփոխությունների խորհրդարանների կողմից ընդամենը դեկ-

լարափիվ բնույթ է կրում ու չի նպաստում հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը:

Առաջարկվել է ձևավորել հայ-թուրքական միջխորհրդարանական հանձնաժողով:

Այսպես նա փոկոսային հարաբերություններ չենք նշել, քանի որ հարցվածները կարող էին երկու կամ ավելի պատասխան փայլ:

15. Ի՞նչ դեր կարող են ունենալ հասարակական կազմակերպությունները և ԶԼՄ-ները հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հարցում:

Տարցվածներից 44-ը (88%) կարծում են, որ ՆԿ-ները և ԶԼՄ-ները կարող են զգալի դրական դեր խաղալ հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման համար. ընդ որում, որքան ուժեղանա ժողովրդավարությունը մեր երկրներում, այնքան մեծ կլինի ՆԿ-ների և ԶԼՄ-ների ազդեցությունը: ՆԿ-ներն ազապ են իրենց գործողություններում և պետք է ընդլայնեն կապերը թուրք գործընկերների հետ: ԶԼՄ-ները կարող են մեծ դերակատարում ունենալ հանդուրժողականության փարածման առումով, թուրք ժողովուրդը դրանց միջոցով կարող է ավելի լավ փրեղեկացվել 1915թ. հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, ԶԼՄ-ները կարող են հասարակություններին փրեղեկացնել երկու ժողովուրդների հարաբերություններում եղած դրականի մասին և այլն:

Տարցվածներից 6-ը (12%) կարծում են, որ ՆԿ-ները և ԶԼՄ-ները օգտակար դեր խաղալ չեն կարող կամ այն խիստ սահմանափակ է:

Առաջարկվել է նաև ԱՄՆ-ի ու ԵՄ-ի օժանդակությամբ սրբեղծել հայկական ու թուրքական մասնավոր հեռուստահաղորդումներ՝ հայ-թուրքական հարաբերություններում եղած դրականի մասին օրական մեկ ժամ փրեւողությամբ ծրագիր հեռարձակելու համար. այն պետք է միաժամանակ հեռարձակվի Նայաստանում և Թուրքիայում:

16. Ձեր կարծիքով, 1915թ. հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցի առկայությունը ՆՏ արտաքին քաղաքականության օրակարգում նպաստո՞ւմ, թե՞ խոչընդոտում է հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացմանը:

Տարցվածներից 20-ը (40%) կարծում են, որ 1915թ. հայոց ցեղասպանության խնդրի արժարծումը նպաստում է հարաբերությունների զարգացմանը: Նրանց կարծիքով, պետք չէ խուսափել բարդ խնդիրներ արժարծելուց, առավել նա, երկկողմ հարաբերություններում: Այսպես, Ճապոնիայի վարչապետը հարևան ժողովուրդներից ներողություն է խնդրել՝ Երկրորդ աշխարհամարտի համար: Նույն կերպ, Թուրքիան միայն կշահի ցեղա-

պանության ճանաչումից: Նաև նշվել է, որ ցեղասպանության խնդիրը հայ ժողովրդի անվրանգության խնդիրն է և Թուրքիայի նկատմամբ ազդեցության հնարավորություն:

Նարցվածներից 17-ը (34%) կարծում են, որ ցեղասպանության ճանաչման հարցի առկայությունը խոչընդոտում է հարաբերությունների բարելավմանը, քանի որ Թուրքիայում այդ խնդիրը ցավագին են ընդունում, թուրք հասարակությունը պատրաստ չէ ցեղասպանության ճանաչմանը. հարկ չկա հարաբերություններն այդ խնդրից սկսել, առավել ևս, որ այն շահագործվում է երրորդ երկրների կողմից՝ Թուրքիայի նկատմամբ ճնշում գործադրելու համար: Կա նաև փեսակեր, որ Նայասարանի համար Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրն ավելի կարևոր է, քանի որ այնտեղ մարդիկ են բնակվում, որոնց իրավունքները մենք պետք է պաշտպանենք:

Նարցվածներից 9-ը (18%) կարծում են, որ ցեղասպանության ճանաչման հարցի առկայությունը ՏՏ արտաքին քաղաքականության օրակարգում ո՛չ խոչընդոտում, ո՛չ էլ նպաստում է հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը:

Այս հարցին փրված պատասխաններից երևում է, որ հայկական հասարակական-քաղաքական վերնախավում արմատավորվում է այն կարծիքը, որ հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա խնդիրները պետք է լուծել երկկողմ ձևաչափով:

17. Ձեր կարծիքով, ինչպիսի՞ն են եղել հայ-թուրքական հարաբերությունները մինչև 1915թ., ինչպիսի՞ դիրք են զբաղեցրել և ի՞նչ ազդեցություն են ունեցել հայերն Օսմանյան կայսրությունում:

Նարցման գրեթե բոլոր մասնակիցները նշել են, որ մինչև 1915թ. անկախ Նայասարան չի եղել, հետևաբար հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին խոսելն անիմաստ է: Պետք է խոսել Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակի մասին: Այստեղ հարկ է բաժանում կատարել ըստ ժամանակաշրջանների:

Նարցվածներից 26-ը (52%) կարծում են, որ մինչև 1878թ. Բեռլինի վեհաժողովը հայերի վիճակը քիչ թե շատ նորմալ էր: Նայերը լուրջ դիրքեր էին զբաղեցնում առևտրի ոլորտում, փոխադրությունում, մշակույթում, կրթությունում և ճարտարապետությունում: Նրանցից շատերը բարձր պաշտոնների էին հասել, խորհրդարանում են եղել և զգալի դերակատարում են ունեցել թուրքական պետության կայացման մեջ:

Սակայն հարցվածներից 14-ի (28%) կարծիքով, հարաբերությունները մշտապես լարված են եղել, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում մշտապես ուրիշահարվել են քրիստոնյա փոքրամասնության քաղաքական իրավունքները, ինչպես նաև երկրի արևելքում բնակվող հայերի սեփականության իրավունքները: Իսկ այն պահից, երբ բարձրացվեց հայերի ինք-

նավարության խնդիրը, լարված հարաբերությունները ժամանակ առ ժամանակ վերածվում էին կոտորածների:

Տարցվածներից 6-ը (12%) դժվարացել են հարցին միանշանակ պատասխան տալ:

Տարցվածներից մեկի կարծիքով էլ, խնդիրներն Օսմանյան կայսրությունում առաջացան այն ժամանակ, երբ Արևմուտքը պայքար սկսեց հանուն սերբերի, բուլղարացիների ու այլ քրիստոնյա ժողովուրդների անկախության: Ընդ որում, արդեն այն ժամանակ Արևմուտքը փարբեր մտրեցումներ ուներ «Ղարաբաղի» ու «Կոսովոյի» նկատմամբ:

18. ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացն ինչպե՞ս է անդրադառնում հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա:

Տարցվածներից 41-ի (82%) կարծիքով, չլուծված դարաբաղյան հիմնահարցը բացասական է ազդում հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման վրա: Նաճախակի հիշատակվել է, որ հարաբերություններին չի նպաստում Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանին փոփոխ միակողմանի օժանդակությունը, և որ առհասարակ հայ-թուրքական հարաբերությունների օրակարգի մեջ այլ պետությունների ներգրավվելը չի նպաստում մեր հարաբերություններին: Հիշատակվել է նաև Կիպրոսի խնդիրը, քանի որ Թուրքիան այնպեղ գորք է մրցրել, մի՞թե Նայաստանը պեպք է միջամտի և պահանջի Նյուսիսային Կիպրոսից թուրքական գորամիավորումների դուրսերումը: Ուշադրություն է հրավիրվել այն հանգամանքին, որ Թուրքիան մեծ երկիր է և չարժե, որ Ղարաբաղի պարճատով թշնամանա Նայաստանի հեպ:

Տարցվածներից 4-ը (8%) կարծում են, որ ուղակի կպա չկա. եթե անգամ դարաբաղյան խնդիրը կարգավորվի, Թուրքիան կշարունակի Նայաստանի շրջափակումը, այսինքն՝ Թուրքիայի քաղաքականությունը կախված չէ Նայաստանի գործողություններից:

Տարցվածներից 2-ը (4%) կարծում են, որ իրավիճակը ճիշտ հակառակն է. հայ-թուրքական հարաբերություններն են ազդում դարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման ընթացքի վրա, քանի որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորված չիները հանգեցնում է բանակցություններում Ադրբեջանի դիրքի կռչպացմանը:

19. Ինչպիսի՞ ազդեցություն ունեն հայ-թուրքական հարաբերությունները փարաճաշրջանային զարգացումների վրա:

Տարցվածներից 33-ը (66%) կարծում են, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները վար ազդեցություն ունեն փարաճաշրջանային զարգացումների վրա. նշվում է, որ Նայաստանը չի մասնակցում փարաճաշրջա-

նային նախագծերին, ինչի արդյունքում փարաձաշրջանում բաժանարար գծեր են առաջանում և փարաձաշրջանն առհասարակ կարող է մասնավրվել, սակայն Նայասփանը միակ փուժողը չէ. երկաթուղու չգործելու պարճառով չի օգրագործվում Իսպանիայից Ճապոնիա բեռների րեղափոխման ամնակարճ ճանապարհը:

Նարցվաճներից 6-ը (12%) կարծում են, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորվաճ չիներու պարճառով փարաձաշրջանային գարգացումը դանդաղում է:

20. Կա՞ն արդյոք փարաձաշրջանային հիմնահարցեր, որոնեղ Նայասփանի և Թուրքիայի շահերը համընկնում են:

Նարցվաճներից 44-ը (88%) կարծում են, որ Նայասփանն ու Թուրքիան ունեն ընդհանուր փարաձաշրջանային շահեր. դրանք են փարաձաշրջանում խաղաղության և անվրանգության հասրափումը, սահմանների պահպանությունը, կոմունիկացիաների օգրագործումը, ահարեկչության և րրաֆիկինգի դեմ պայքարը, րարերային աղերների դեմ համարեղ պայքարը, բնապահպանական խնդիրների լուժումը, գորճարարությունը, էներգերիկան, եվրաինրերումը, Սևժույան րնրեսական համագորճակցությունը և այլն:

Նարցվաճներից ընդամենը 5-ը (10%) դժվարացել են պարափանել կամ կարծում են, որ Նայասփանն ու Թուրքիան ընդհանուր փարաձաշրջանային շահեր չունեն:

21. Կա՞ն գյորալ մարրահրավերներ, որոնեղ Նայասփանի և Թուրքիայի շահերը համընկնում են:

Նարցվաճներից ընդամենը 5-ը նշեցին, որ Նայասփանն ու Թուրքիան չունեն ընդհանուր շահեր՝ գյորալ մարրահրավերների դեմ պայքարի շրջանակներում: Դա բացարվում է Նայասփանում ռուսական ռազմակայանի առկայությամբ և Նավաքական անվրանգության պայմանագրի կազմակերպությանն անդամակցությամբ:

Նարցման մյոս մասնակիցները նշել են, որ կան ընդհանուր շահեր և հիշարակել են հերսյալ առաջնահերթությունները.

հարցվաճներից 6-ի կարճիքով, ժողովրդավարության գարգացումը, մարդու իրավունքների նկարմամբ հարգանքը և Եվրամիությանն ինրերգրվելը Նայասփանի ու Թուրքիայի ընդհանուր ռազմավարական նպարակներն են: Նարցվաճներից ևս 8-ը նշել են, որ կան ընդհանուր ռազմավարական նպարակներ՝ առանց դրանք մանրամասն նշելու:

Նարցվաճներից 13-ը նշել են փարաձաշրջանում անվրանգության և խաղաղության ապահովումը, փարաձաշրջանային հակամարություն-

ների լուծումը, քրդական հարցը, անվրանգության ընդհանուր եվրոպական համակարգի սրեղծմանը մասնակցելը:

Տարցվածներից 20-ը նշել են պայքարն ահաբեկչության, զանգվածային ոչնչացման գեների փարածման, թմրանյութերի շրջանառության, աղբափության և ԶԻԱՎ փարածման դեմ, ինչպես նաև միգրացիոն հոսքերի կարգավորումը:

Տարցվածներից 22-ի կարծիքով, Նայասփանի և Թուրքիայի շահերը համընկնում են բնապահպանության և փնտրեսական զարգացման ոլորտներում:

Տարցման որոշ մասնակիցներ նշել են, որ առայժմ Նայասփանում և Թուրքիայում չի գիտակցվում ընդհանուր շահերի առկայությունը: Բացի այդ, նշվել է, որ Նայասփանը պետք է ավելի հստակորեն ձևակերպի իր շահերն ու նախապատվությունները:

Այսպես փոկոսային հարաբերություններ չենք նշել, քանի որ հարցվածները կարող էին երկու կամ ավելի պատասխան փայ:

22. Ձեր կարծիքով, միջազգային կառույցները կարո՞ղ են ազդել հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման վրա:

Տարցվածներից 34-ը (68%) կարծում են, որ միջազգային կառույցները կարող են ազդել հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման վրա: Առաջին հերթին նկատվի են առնվում ԵՄ-ն, Եվրոպայի Խորհուրդը և ԵԱՀԿ-ն, ընդ որում, ԵՄ-ի հետ են կապված առավել լուրջ սպասումները, քանի որ Թուրքիան ձգտում է միանալ ԵՄ-ին և այդ հանգամանքը կարող է նպաստել ժողովրդավարացմանը (օրինակ՝ Քրեական օրենսգրքի 301 հոդվածի վերացմանը) և Նայասփանի հետ սահմանի բացմանը: Դրական է դիտվում միջազգային կառույցների դերը փարածաշրջանում խաղաղության պահպանման հարցում: Նախ և առաջ ԵՄ-ն, Թուրքիային ճնշման չենթարկեն՝ սեփական խնդիրների լուծման համար: Սակայն կան այնպիսիք, ովքեր հույս ունեն, որ միջազգային կառույցները ճնշում կբանեցնեն Թուրքիայի վրա՝ Լոզանի պայմանագրի պայմանները կատարելու համար:

Տարցվածներից 13-ը (26%) կարծում են, որ միջազգային կառույցները քիչ են ազդում կամ ընդհանրապես չեն ազդում հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման վրա: Նրանց կարծիքով եվրոպական կառույցները թույլ են և փարածաշրջանային զարգացումների վրա հիմնականում ազդում են ԱՄՆ-ի ու Ռուսաստանի պես գերտերությունները:

23. Ինչպե՞ս եք վերաբերվում ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցությանը:

Տարցվածներից 37-ը (74%) դրական են վերաբերվում ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցությանը: Շարերը նշեցին, որ կարևոր է, որպեսզի Թուրքիան իրականում համապատասխանի ԵՄ-ի չափանիշներին և շարունակի բարեփոխումները. այսինքն՝ կարևորվում է այն, որ Թուրքիայի անդամակցությունը ԵՄ-ին չի նի պարզապես քաղաքական որոշման արդյունք, ընդ որում, ԵՄ-ն Թուրքիայի առջև պետք է բարձրացնի ոչ թե 1915թ. հայոց ցեղասպանության ճանաչման կամ Կիպրոսի խնդիրը, այլ օրինակ Բրեսկան օրենսգրքի 301 հոդվածի վերացման խնդիրը:

Նշվել է նաև, որ որքան շար պարավորություններ ստանձնի Թուրքիան, այդքան կրարելավվի ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների վիճակը: Նայաստանին ձեռնարկ է Թուրքիայի անդամակցությունը ԵՄ-ին, քանի որ դա Նայաստանի համար էլ կարեղի էրբևէ ԵՄ-ին անդամակցելու հնարավորություն: Բացի այդ, նշվել է, որ Թուրքիայի դեպի ԵՄ շարժման ուղղությունն իսկ կարևոր է, ու պետք չէ Թուրքիայից պահանջել ավելին, քան այն այժմ կարող է անել, այսինքն՝ պահանջները պետք է խելամիտ լինեն: Ուշադրություն է դարձվել նաև այն բանի վրա, որ չնայած ՆԱՏՕ-ի անդամներ Թուրքիան և Նունաստանը բախվել են Կիպրոսի պարճատով, միևնույն է, լավ կլինի, որ Թուրքիան դառնա ԵՄ անդամ:

Տարցվածներից 11-ը (22%) չունեն հստակ դիրքորոշում ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության վերաբերյալ կամ նրանց վերաբերմունքը բացասական է: Նրանց հիմնական փաստարկն այն է, որ Թուրքիան առայժմ պարբասք չէ անդամակցել ԵՄ-ին. այն դեռ երկար ճանապարհ ունի անցնելու, հերևաբար, առկա է վրանգ, որ ոչ թե Թուրքիան կդառնա եվրոպական երկիր, այլ ԵՄ-ն «կթորքացվի»: Արբահայրվել է նաև կարծիք, որ դա Թուրքիայի ու ԵՄ-ի խնդիրն է:

24. Բնչպե՞ն կանդրադառնա հայ-թորքական հարաբերությունների վրա ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցությունը:

Տարցվածներից 36-ը (72%) նշել են, որ Թուրքիայի անդամակցությունը ԵՄ-ին դրականորեն կազդի հայ-թորքական հարաբերությունների վրա: Նշվել է, որ դառնալով ԵՄ-ի անդամ՝ Թուրքիան ավելի կանխապեսելի ու ժողովրդավարական երկիր կդառնա, հերևաբար Նայաստանի անվրանգությունն ավելի լավ ապահովված կլինի: Բացի այդ, ԵՄ-ի անդամը չի կարող փակ պահել սահմանը հարևան պետության հերև պարավոր կլինի մեղմացնել իր դիրքորոշումը 1915թ. հայոց ցեղասպանության հարցում: Թուրքիան կառաջնորդվի եվրոպական արժեքներով, որոնք համընկնում են հայկականի հերև: Նայաստանին ձեռնարկ է, որ Թուրքիան միանա ԵՄ-ին, քանի որ Նայաստանը կունենա ընդհանուր սահման ԵՄ-ի հերև, ինչը նրան հնարավորություն կբա ապագայում անդամակցել ԵՄ-

ին: Նշվել է նաև, որ Թուրքիայից չափրի պահանջվի ավելին, քան պահանջվել է արևելսևավրոպական երկրներից, սակայն համաչափ պահանջները պետք է Թուրքիայի կողմից կատարվեն ամբողջությամբ, այսինքն՝ Թուրքիայի ԵՄ-ին անդամակցելու մասին որոշումը չպետք է լինի զուր քաղաքական:

Նարցվածներից 8-ը (16%) չունեն հստակ դիրքորոշում ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության վերաբերյալ կամ նրանց վերաբերմունքը բացասական է: Նրանց հիմնական փաստարկն այն է, որ դառնալով ԵՄ-ի անդամ, Թուրքիան ավելի բարձր մակարդակով կկարողանա հերասպնդել իր շահերը, և Նայասպանի հարաբերությունները ԵՄ-ի հետ կվարանան: Նայասպանը փաստորեն դեմ դուրս կգա ամբողջ ԵՄ-ին: Բացի այդ, հետագայում Թուրքիան կխոչընդոտի Նայասպանի ԵՄ-ին անդամակցելուն, այդ պարճառով էլ երկու երկրները պետք է միաժամանակ անդամակցեն ԵՄ-ին կամ Նայասպանն առաջինը լինի:

Այս առումով պետք է հոռետեսներին հիշեցնենք, որ 2004թ. Թուրքիան չի խոչընդոտել Նայասպանի անդամակցությանը Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը, և այդ ձևաչափով նույնպես հնարավոր է կառուցողական համագործակցություն Թուրքիայի հետ: Նարցվածներից ոմանք նաև նշել են, որ Նայասպանը բավարար կերպով չի օգտագործում ԵՄ-ի և Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության գործոնը Թուրքիայի հետ հարաբերություններում: Օրինակ՝ ԵՄ-ի մաքսային միությունը, որին անդամակցում են Նայասպանը և Թուրքիան, կարող է նպաստել Թուրքիայի փարաճքով Նայասպան փեդափոխվող բեռների փարանցմանը և մաքսային միության այլ անդամների հետ համագործակցությանը՝ Թուրքիայի փարաճքով:

25. Ի՞նչ էք կարծում՝ այսօր Թուրքիայում և Նայասպանում կա «թշնամու կերպար»:

Գրեթե բոլոր հարցվածները՝ 47-ը (94%), համաձայն են այն մտքի հետ, որ Թուրքիայում և Նայասպանում կան «թշնամու կերպարներ»: Դրա փարքեր պարճառներ են հիշարակվում. երկու երկրների իշխանություններն են նման կերպարներ սքեդում, ՋԼՄ-ներն են թշնամանք հրահրում, Թուրքիայում «թշնամու կերպարը» ձևավորվում է պետական մակարդակով, ինչի վկայությունն էր նաև Նրանք Դինքի սպանությունը: Բավական հաճախ է նշվել, որ Նայասպանում գոյություն ունի «թշնամու կերպար», քանի որ մենք կորցրել ենք պարմական հայրենիքի մեծ մասը և փեդի է ունեցել 1915թ. հայոց ցեղասպանությունը: Ոմանք նշել են, որ Թուրքիայում «թշնամու կերպարը» խորանում է, իսկ Նայասպանում՝ թուլանում: Մակայն մյուսները կարծում են, որ ընդհակառակը, «թշնամու կերպարը» Նայասպանում է խորանում. որպես օրինակ բերվում է Ռ. Քոչարյանի արքա-

հայությունը՝ հայերի և աղբրեջանցիների գենետիկ անհամարեղելիության վերաբերյալ:

Նարցվածներից միայն 3-ը (6%) կարծում են, որ «թշնամու կերպարը» միայն մասնակիորեն գոյություն ունի:

26. Ձեր կարծիքով, անհրաժեշտ է ձերբազատվել «թշնամու կերպարից»:

Նարցվածներից 45-ը (90%) կարծում են, որ «թշնամու կերպարից» անհրաժեշտ է ձերբազատվել:

Նարցվածներից 6-ը դժվարացել են պարասխանել կամ կարծում են, որ «թշնամու կերպարից» ձերբազատվելը բարդ է:

Ընդամենը երկուսն են կարծում, որ «թշնամու կերպարից» ձերբազատվել պետք չէ:

27. Որքա՞ն ժամանակ է անհրաժեշտ Նայասարանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար:

Այս հարցին դժվարացել են պարասխանել հարցվածներից 18-ը (36%): 12-ը (24%) կարծում են, որ կպահանջվի 10 րարի կամ ավելի երկար ժամանակ: Նարցվածներից 7-ի կարծիքով (14%), կպահանջվի 10 րարուց քիչ ժամանակ: Նարցվածներից 9-ի կարծիքով (18%), ամեն ինչ կախված է քաղաքական գործընթացներից:

Վերջում կցանկանալի թվարկել Նայասարանի հասարակական-քաղաքական վերնախավի և փորձագետների մրաձեղակերպի փոփոխությունները ցույց տվող օրինակները, ինչպես նաև հարցազրույցների ընթացքում հնչած հիմնական առաջարկները.

ա. Նարցազրույցները ցույց տվեցին, որ հայ հասարակությունում արմատավորվում է այն պարկերացումը, որ առկա խնդիրները պետք է լուծվեն Թուրքիայի հետ՝ երկկողմ ձևաչափով, և որ պետք չէ հույս դնել երրորդ երկրների և միջազգային կառույցների վրա. սա վերաբերում է թե՛ 1915թ. հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը, թե՛ դարաբաղյան հիմնահարցի լուծմանը:

բ. Նարցազրույցները ցույց տվեցին, որ Նայասարանի հասարակական-քաղաքական վերնախավում ձևավորվում է այն ընկալումը, որ մենք ունենք ընդհանուր գլոբալ և փարածաշրջանային շահեր: Ներկաբար, անհրաժեշտ է սրեղծել համարել գործողությունների օրակարգ («ճանապարհային քարտեզ»):

գ. Նարցագրույցները ցույց տվեցին, որ հայ-թուրքական սահմանի փակ լինելը ձեռնարկ է Ադրբեջանին (13 պատասխան) և Ռուսաստանին (11 պատասխան): Նամենապրության համար նշենք, որ հարցման ընդամենը մեկ մասնակից է կարծիք հայտնել, որ սահմանի փակ լինելը ձեռնարկ է ԱՄՆ-ին: Սա ցույց է տալիս, որքան լուրջ է փոխվել Նայաստանի հասարակական-քաղաքական վերնախավի մրաձեյակերպը: Այժմ արդեն նկատելի է Ռուսաստանի և Նարավային Կովկասում նրա խաղացած դերի ավելի խելամիտ ընկալում Նայաստանում:

դ. Նարցագրույցները ցույց տվեցին, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման համար անհրաժեշտ է բարձրացնել խորհրդարանների, հասարակական կազմակերպությունների և ՋԼՄ-ների դերը Նայաստանում և Թուրքիայում, քանի որ այդ հասարակություններն ավելի ազատ են իրենց նախաձեռնություններում և գործողություններում:

ե. Նարցագրույցները ցույց տվեցին, որ Նայաստանի հասարակական-քաղաքական վերնախավը դրական է համարում Թուրքիայի հնարավոր անդամակցությունը ԵՄ-ին:

զ. 2004թ. Թուրքիան չի խոչընդոտել Նայաստանի Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանն անդամակցությանը և այս ձևաչափով հնարավոր է կառուցողական համագործակցություն: Նայաստանը պետք է առավել ակտիվորեն օգտագործի ԵՄ-ի և Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության գործոնները Թուրքիայի հետ հարաբերություններում: Այսպես, ԵՄ-ում գոյություն ունի մաքսային միություն, որին անդամակցում են Նայաստանը և Թուրքիան, և դա կարող է նպաստել Թուրքիայի տարածքով Նայաստան տեղափոխվող բեռների տարանցմանը և մաքսային միության այլ անդամների հետ Նայաստանի համագործակցությանը՝ Թուրքիայի տարածքով:

է. Նարցման մասնակիցների մոտ 35-40% կարծում են, որ 1915թ. հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը խոչընդոտում է հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը, ուստի նպատակահարմար չէ հարաբերությունների բարելավման գործընթացը սկսել ցեղասպանության խնդրից: Սա ցույց է տալիս, որ հայ հասարակության տրամադրություններում տեղի է ունեցել զգալի տեղաշարժ, և այն փաստորեն կառավարությունից պահանջում է համագործակցել Թուրքիայի հետ՝ առանց նախապայմանների: Այսինքն, հասարակությունը պահանջում է հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված իրական քայլեր կատարել, ոչ թե դեկլարատիվ բնույթի հայտարարություններով հանդես գալ և իմիտացիոն գործողություններ կատարել:

ը. Առաջարկվել է սրելով հայկական ու թուրքական մասնավոր հետաքրքրվածություններ՝ հայ-թուրքական հարաբերություններում եղած դրականի մասին օրական մեկ ժամ տևողությամբ ծրագիր հետարձակելու համար:

թ. Առաջարկվել է ձևավորել համարել հայ-թուրքական միջխորհրդարանական հանձնաժողով:

ժ. Առաջարկվել է ձևավորել հայ-թուրքական միջգերադասական հանձնաժողովներ, այդ թվում` դիվանագիտական հանձնաժողով:

ժա. Առաջարկվել է, որպեսզի հայ և թուրք արհեստավորների կողմից համարել ջանքերով վերականգնվի Անիի կամուրջը` Ախուրյան գետի վրա:

Վերջում կցանկանայի ուշադրություն հրավիրել այն փաստին, որ հարցման մասնակիցները գրեթե չեն անդրադարձել հայ-թուրքական հարաբերություններում հայկական Սփյուռքի խաղացած դերին: Դրա պատճառը կարող է լինել այն, որ մեր կազմած հարցաթերթիկը նման հարց չի պարունակել: Նշենք սակայն, որ հայ փորձագետներից մեկն ուշադրություն դարձրեց նրան, որ մի շարք երկրներում (առաջին հերթին ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում և Ռուսաստանում) Սփյուռքն այնքան է ուժեղացել` կազմակերպական և ֆինանսական առումներով, որ կարարում է ինքնուրույն գործողություններ` հաճախակի հաշվի չառնելով պաշտոնական Երևանի կամ Նայաստրանի հասարակության դիրքորոշումը:

Քննարկում գեկույցների շուրջ

Արդա Բաթու.

Այսօրվա կոնֆերանսի ընթացքում մի քանի անգամ լսեցի, որ հիշարակվում էր Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը: Հիշարակված խնդիրներից մեկն այն էր, որ Թուրքիան չի համապատասխանում Եվրամիության չափանիշներին: Նամաձայն եմ այդ կարծիքի հետ, սակայն կարծում եմ, որ պետք է քննենք խնդրի հակառակ կողմը ևս: Կարծում եմ, Եվրոպան պատրաստ է ընդունել Թուրքիային: Եթե ցանկություն կա, որ երկիրը որոշ չափանիշների հասնի, դա ավելի հեշտ է անել գտնվելով ԵՄ-ի կազմում: Այսպիսով, չեմ ցանկանում, որ սա միակողմանի խնդիր լինի: Իհարկե, Թուրքիան ունի որոշ խնդիրներ չափանիշների առումով, սակայն մենք պետք է նաև քննենք ԵՄ-ի կողմից դրական մոտեցում Թուրքիայի նկատմամբ, որպեսզի բարեփոխումները արելի ունենան:

Ջեմ Տոկեր.

Նայաստանում Սենաթ կա՞:

Տիգրան Մկրտչյան (Եվրոպական Կայունության Նախաձեռնության վերլուծաբան).

Կա Ազգային Ժողով:

Ջեմ Տոկեր.

Այն մե՞կ պալատից է կազմված:

Տիգրան Մկրտչյան.

Այո:

Ջեմ Տոկեր.

Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունը, որը ներկայացնում եմ, միակն է Թուրքիայում, որ առաջարկում է Թուրքիայում Սենաթ սրելով: Երբ Սենաթ գոյություն ունի, ամբոխավարական խնդիրները ներկայացուցիչների պալատից այնպեղ են քննադատվում: Թուրքիայի ներկայացուցիչների պալատում կան ընտրողներին ներկայացնող մարդիկ, ովքեր կարծում են, որ հայերը հրեաներ են: Բայց թե՛ Նայաստանում, թե՛ Թուրքիայում կարելի է Սենաթ սրելով: Սա կարող է ընդամենը ցանկություն լինել, սակայն այն գործ կունենար ճանաչման, միջազգային առևտրի, ԵՄ-ի, ՆԱՏՕ-ի հետ առնչվող խնդիրների հետ: Այդպիսով ամբոխավարությունը կհանվեր քաղաքական օրակարգից և կքննադատվեր Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի նման մի մարմին: Գուցե հասարակական կազմակերպություններն ուսումնասիրություն կարարեն, թե հարևան պետությունների միջև երկպալար խորհրդարան ունեցող երկրներում վեճերի կամ հակամարտությունների առկայության դեպքում դրանք սենաթի միջոցով են լուծվում: Երբ 200 փարի առաջ գրվել է ԱՄՆ-ի սահմանադրությունը, նմանափայ խնդիրները հանձնվեցին Սենաթի իրավասությանը, ոչ

թն Ներկայացուցիչների պալատին, և դա ուներ իր իմաստը: Գուցե պետք է դա ավելի խոր կերպով ուսումնասիրել: Սա պարզապես իմ կարծիքն է:

Ամբերին Զաման (*«Էկոնոմիստ» հանդեսի թղթակից Թուրքիայում*).

Ես ցանկանում եմ մի քանի մեկնաբանություններ կատարել Սփյուռքի վերաբերյալ, քանի որ ինձ թվում է, որ այսօրվա կոնֆերանսում այն դիտարկվում է որպես մի խոշոր մեկ մարմին: Իրականում դա այդպես չէ: Ես հայ-թուրքական գիտական օնլայն ցանցի մեջ եմ, և կարող եմ ասել, որ դրանից օգտվող բազմաթիվ հայերի հնարավոր է թուրքերի հետ շփոթել՝ այնպես են նրանք շարադրում իրենց գաղափարներն այն մասին, թե ինչպես պետք է զարգանան հայ-թուրքական հարաբերությունները: Այսպիսով, կարծում եմ, որ պետք է ձեռնպահ մնանք Սփյուռքը՝ որպես միասնական մարմին դիտելուց: Երկրորդը, կարծում եմ, որ մենք՝ թուրքերս, հատկապես չպետք է նրանց ընկալենք որպես չարիքի աղբյուր՝ Թուրքիայի և Նայասպանի միջև: Որովհետև, ի վերջո, չպիտի մոռանանք, որ Նայասպանի բնակիչների առավագն 60%-ի (այդ թիվը, կարծես, կասկածներ չի հարուցում) նախնիները Թուրքիայից են: Եվ կապերը Սփյուռքի ու Նայասպանի բնակիչների միջև շատ սերտ են: Ու մենք չենք կարող հուսալ, որ հենց որ մենք Նայասպանի հետ հարաբերություններ հաստատենք, անցյալը կանհետանա և ցեղասպանությունն այլևս չի քննարկվի: Այս կոնսերվատիվ կուլտի ասել, որ ի սկզբանե ես լավատեսորեն էի քրամադրված պատմաբանների հանձնաժողով կազմավորելու գաղափարի առնչությամբ, սակայն որքան հաճախակի եմ լսում մեր վարչապետին, այդքան հիասթափվում եմ: Բանն այն է, որ ենթադրվող արդյունքն այն է, որ ցեղասպանություն չի եղել: Եվ ես հարկապես ցնցված էի, երբ լսեցի, ինչպես էր մեր վարչապետը վերջերս Վաշինգտոնում Մամուլի ազգային ակումբում ելույթ ունենալիս ասում, որ հայերին նույնիսկ գրպանային փող էր տրվում, երբ նրանց արտաքսում էին իրենց երկրից: Այ դա էի ուզում ասել, և վերջապես, ուզում եմ արագ մի բան էլ ասել, որպես Նայասպանում բնակվող թուրք. որևէ վատ վերաբերմունքի երբևէ չեմ հանդիպել: Երբ մարդկանց ասում եմ, որ թուրք եմ, նրանք անմիջապես լայնորեն ժպտում են: Միայն դրական տպավորություններ եմ ունեցել: Կարծում եմ, որ չպետք է նաև մոռանանք, ինչպիսի դեր է խաղում գրոսաշրջությունը՝ Թուրքիայի մասին պատկերացումներ կազմելու գործում: Գիտեք, որ բազմաթիվ հայեր արձակուրդներն անցկացնում են Անթալյայում: Ստամբուլում աշխատող հայերը նույնպես արտահայտվում են դրական փորձի մասին: Կարծում եմ, դա ևս նպաստում է հաշտեցման գործընթացին: Շնորհակալություն:

Տարց դահլիճից (*Երևանի Վ.Բոլոսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի ուսանող*) **Նիգար Գուկսելին**.

Ինչպես նշել էիք Ձեր գեկույցում, թուրքերը շատ բան չգիտեն հայերի մասին և անգամ, եթե ինչ-որ բան իմանում են, հայերին կարող են շփոթել

հրեաների հետ. դա լրիվ անտրամաբանական է, քանի որ նրանց անունից երևում է, որ այլ ազգ են: Եվ չն՞ք կարծում, որ այդ չիմացությունը հարևան երկրի մասին պատմությունը լավ չիմանալու արդյունք է: Իմ թուրք ընկերոջից իմացել եմ, որ պատմությունը, հարկապես 20-րդ դարասկզբի պատմությունը, շատ անորոշ կերպով է դասավանդվում թուրքական դպրոցներում: Ի՞նչ կարող եք ասել այդ մասին և չն՞ք կարծում արդյոք, որ դա կարևոր գործոն է այսպիսի կոնֆերանսներում և հայերի ու թուրքերի միջև բանակցություններում: Շնորհակալություն:

Նիզար Գոկսել.

Այո:

Ուսանող.

Պարզապես ուզում էի իմանալ, իսկապե՞ս պատմությունը, հարկապես 20-րդ դարասկզբի պատմությունը, շատ անորոշ կերպով է դասավանդվում: Դա իրո՞ք այդպես է:

Նիզար Գոկսել.

Այո, անորոշ կերպով է դասավանդվում: Օրինակ, երբ համալսարանն ավարտելուց հետո մեկնեցի Վաշինգտոն, շատ բաներ իմացա Թուրքիայի պատմության այդ հարվածի մասին, որոնք դպրոցում չէի սովորել:

Ուսանող.

Նույն բանն էլ ընկերս ասաց: Շնորհակալություն:

Ալեքսանդր Իսկանդարյան՝ *Լրատվամիջոցների Կուլկասյան Ինստիտուտի տնօրեն*

Անգիպության վերաձևաչափում

Արդյո՞ք Նայաստանն ու Թուրքիան՝ հայ և թուրք հասարակությունները և երկու պետությունները, ունեն ընդհանուր շահեր: Առաջին հայացքից, հարցը հենց այդպիսին է. արդյո՞ք կա ընդհանուր շահ, և ակնհայտ է, որ ակնկալվում է ռացիոնալ հարթությունում պարասխան ստանալ, քանի որ հարցի ձևակերպումը չի ենթադրում, որ պետք է գնահատական տրվի: Նման հարցի պարասխանը պարզ է. Նայաստանն ու Թուրքիան չեն կարող չունենալ ընդհանուր շահեր, քանի որ հարևաններ են: Իրար հարևանությամբ զբնվող ցանկացած համայնքներ ընդհանուր շահեր են ունենում: Նաև անպայման ունենում են փարաձայնություններ, հակասություններ, վիճարկելի հարցեր, բայց ընդհանուր շահեր մշտապես լինում են, այլ կերպ պարզապես անհնար է: Այսպիսով, փրված հարցի ռացիոնալ պարասխանը դրական է, անկախ նրանից՝ ինչպես է հարցվածը վերաբերում Թուրքիային, եթե ինքը հայ է կամ Նայաստանին, եթե թուրք է:

Սակայն, իմ կարծիքով, առանցքային հարցը վերաբերում է ոչ թե շահերի գոյությանը, այլ այն խնդրին, թե արդյո՞ք առկա շահերն ընկալվում են և ինչպե՞ս են ընկալվում: Շարունային պարասխանն է, որ «ոչ», հայ և թուրք հասարակությունները չեն ընկալում այն փաստը, որ ունեն ընդհանուր շահեր: Ես առիթ եմ ունեցել այս թեմայով քննարկում անցկացնել Թուրքիայի հայ համայնքի մի ներկայացուցչի հետ: Նա ասում էր, որ թուրք ժողովուրդը չի կարող ճանաչել ցեղասպանությունը, քանի որ չգիտի ցեղասպանության մասին, և թուրք ժողովուրդը նախ պետք է փեղեկացվի կարարվածի մասին, իսկ հետո արդեն ճանաչի կամ չճանաչի: Ես այդ ժամանակ վիճարկություն եմ ունեցել իր հետ. ինձ չի թվում, որ ամեն ինչ այդքան պարզունակ է: Իսկապես, մեր ժողովուրդները շատ իրողություններից փեղյակ չեն, սակայն չեմ կարծում, որ ամբողջ խնդիրն այդ չիմացությունն է:

Իսկապես, միջին հայի գիտակցության մեջ Թուրքիայի ստանդարտ կերպարը Օսմանյան կայսրության կերպարն է՝ անցյալից եկող ինչ-որ բան: Դա ժամանակակից Թուրքիայի՝ ներկայիս պետության կերպար չէ: Անշուշտ, իրականությունն ավելի բարդ է. գոյություն ունի որոշակի դինամիկա, իրավիճակը փոփոխական է, բայց այնուամենայնիվ, հայկական զանգվածային գիտակցության մեջ Թուրքիայի կերպարն անցյալի մնացորդ է: Ինձ նաև թվում է, որ այդպիսի կերպարի գոյության պարճառն այն չէ, որ մարդիկ փեղյակ չեն, որ Թուրքիան մի հարևան պետություն է, որքան որ բարդ քաղաքական գործընթացներ են փեղի ունենում. մարդիկ

պարզապես չեն ցանկանում դա իմանալ: Նրանք իսկապես ՅԱՆԿԱ-ՆՈՒԲՄ են, որ Թուրքիայի կերպարը պահպանվի որպես Օսմանյան կայսրության կերպար, իրենց համար այդպես ավելի հեշտ է: Նմանարիպ փրկավորություն ունեն նաև Թուրքիայի վերաբերյալ: Իհարկե, Թուրքիան այնքան լավ չեմ ճանաչում, որքան Ղայաստանը, սակայն կարող եմ հիշել, որ երբ 90-ականների սկզբին առաջին անգամ մեկնեցի Թուրքիա, երթևեկում էի փաքսիով, ու վարորդը ցանկացավ իմանալ, որտեղից եմ: Իմանալով, որ հայ եմ, թողեց դեկը, ձեռքերը պարզեց դեպի ինձ և ասաց. «problem yok» (խնդիր չկա): Եվ դա միանգամայն հստակորեն ցույց է փայլիս, որ խնդիրներ կան: Ղայաստանի կերպարը Թուրքիայում Իրալիայի, Իսպանիայի կամ Ռումինիայի կերպարի նման չէ, և դա ժխտելը՝ պարզապես պնդելով, որ թուրքերը հայ-թուրքական հարաբերությունների պարմության մասին ոչինչ չգիտեն, անմտություն կլիներ: Մեծ փարբերություն կա չիմանալու և իմանալ չցանկանալու միջև՝ թեև ուզ նրա համար, որ իմանալ չցանկանալը պարզապես ունի, և այդ պարզապես այն է, որ մարդիկ ինչ-որ բան գիտեն:

Ես առիթներ եմ ունեցել գրուցելու թուրքերի հետ հայերի մասին, նաև հայերի հետ՝ Թուրքիայի մասին: Ինձ թվում է, որ երբ հայերը գրուցում են Թուրքիայի մասին հայիս հետ, նրանք ավելի ազատ են արտահայտվում, քան թուրքերը՝ հայիս հետ գրուցելով Ղայաստանի մասին: Ինձ թվում է, որ եթե թուրք լինեի, նրանք կասեին որոշ բաներ, որ ինձ՝ հայիս, չէին ասում՝ քաղաքավարությունից ելնելով: Խոսքն այժմ, իհարկե, մասնագետների մասին չէ, այլ հասարակ մարդկանց մասին: Երբեմն սակայն սրացվում է գրելու որոշ փարբեր, որոնք վկայում են, որ չգիտակցված մակարդակում էլ կան ընդհանուր շահեր: Մի բանի անգամ երևանյան սրճարաններում ներկա եմ գրելու այն ժամանակ, երբ հեռուստատեսությամբ ֆուտբոլային հանդիպումներ էին ցուցադրվում թուրքական թիմերի մասնակցությամբ: Ղայերից շարժերը թուրքերին էին երկրպագում: Երբ հեռաբերվել եմ, թե ինչո՞ւ, չէ որ թուրքերը մեզ թշնամի են, ցեղասպանություն է եղել, սրանդարտ պատասխանը հետևյալն էր. «Իսկ ո՞ւմ պետք է երկրպագենք, մի՞թե գերմանացիներին»: Ու դա այն դեպքում, երբ գերմանացիների նկատմամբ հայերի վերաբերմունքն ընդհանուր առմամբ չէզոք է. բացի այդ, որոշ դեպքերում գերմանացիների փոխարեն եղել են հյուսիս-հարավային կամ անգլիացիներ: Ի՞նչ է սա նշանակում: Ակնհայտորեն, մշակութային ընդհանրության գիտակցում: Վարձ են թուրքերը, թե լավը՝ «մերն» են, ճանաչելի են, մենք նրանց հասկանում ենք կամ կարծում ենք, որ հասկանում ենք, մերձավորներ են, որոնց կարելի է երկրպագել: Գերմանացիները կամ օրինակ շվեդները նույնպես կարող են լավը կամ վատը լինել, սակայն նրանք մեզանից հեռու են, չափազանց հեռու: Տեսնենք «Եվրասիայի» մրցույթը. թուրքերն արդեն որերորդ փարին քվեարկում են հայերի օգտին, դա մի՞թե ցուցանիչ չէ: Իսկապես, թուրքերը հայերին սովորա-

բար վերաբերվում են որպես իրենց աշխարհընկալման մեջ րեղ ունեցողների: Կարծում են, ճիշտ է այն կարծիքը, որ նրանք չգիտեն ցեղասպանության մասին: Թուրքիայի արևելյան շրջաններում մարդիկ բավական հանգիստ են դրա մասին գրուցելիս, նրանցից հաճախակի են լսել, որ մեկի փախն էր հայ, մյուսի պապը, ահա այսինչ վայրում հայերի փուն է եղել և այլն: Իսկ Սյրամբուլում մի անգամ գրույցի բռնվեցի մի երիտասարդ մափուցողուհու հետ, նա հեղափոխվեց, թե ով է նա: Իմանալով, որ հայ է, հարցրեց՝ արդյոք արդեն այցելել են սինագոգ: Նա լավ չէր պարկերացնում՝ ովքեր են հայերը, սակայն բարյացակամորեն էր փրամադրված: Փորձեց որոշ մշակութային ընկալում գործի դնել՝ հոգեհարազատ մեկի հետ գրուցելու համար: Նրա կարծիքով, հրեաները (ինքն ակնհայտորեն նկարի ուներ Սյրամբուլում բնակվող սեֆարդներին) և հայերը իրեն հոգեհարազատ են: Նա գրուցում էր ոչ թե հուլանդացու կամ մեքսիկացու, այլ իր սեփական աշխարհի մի ներկայացուցչի հետ: Ներսարար, ինձ թվում է, որ մեր մերձավորությունը և ընդհանուր շահերի առկայությունը կարող են գիտակցված չլինել, սակայն արտահայտվում են՝ հաճախակի ենթագիտակցաբար:

Իսկ ինչո՞ւ ենթագիտակցաբար: Կարծում են, որովհետև գիտակցական մակարդակում գոյություն ունի որոշակի մեկուսացում, եթե ոչ մերժում: Իսկապես, թուրքերի մոտ եղած այդպիսի մերժման հոգեբանական մեխանիզմը հասկանալի է. «հայերը պահանջում են ճանաչել ցեղասպանությունը, Թուրքիայից ինչ-որ բան են պահանջում, ինչը մենք չենք ցանկանում»: Նայերը ցանկանում են, որ Թուրքիան իրենց ինչ-որ բան գիջի: Ինչ պետք է գիջի՝ կարևոր չէ. փարածք, ազգային հպարտություն, պարմության մի մասնիկ՝ կարճ ասած, ինչ-որ բան: Անշուշտ, թուրքերի համար ավելի հարմար է հեռանալ, մեկուսանալ այդ սցենարից:

Ինձ բախար էր վիճակվել ներկա գտնվելու թուրքահայերի մասին առաջին ցուցահանդեսին, որը կազմակերպվել էր թուրք արվեստագետների կողմից. ցուցահանդեսում պարկերված էին 20-րդ դարասկզբի լուսանկարներ, որոնցում պարկերված էին Թուրքիայում եղած բազմաթիվ հայկական օջախներ՝ դպրոցներ, եկեղեցիներ, փներ, ակումբներ և այլն: Ցուցահանդեսն ինքնին խոսում էր: Ցեղասպանության մասին խոսելու կարիք այնքան չկար: Ցեղասպանությանը վերաբերող որևէ բան պարկերված չէր: Մակայն ցուցահանդեսի նմուշները հասկանալի էին դարձնում այն, որ Թուրքիայում եղել էր մեծ, հզոր, զարգացած և ճյուղավորված, թուրք հասարակությանը մշակութային առումով ինքնագրված հայկական համայնք: Պարզապես երբ փեսնում են, օրինակ, հարյուրերորդ դպրոցի կամ հիսուներորդ ակումբի լուսանկարը, ակնհայտ է դառնում, որ այսպեղ ապրել են ինչ-որ մարդիկ, որոնք այլևս չկան. «չիմանալը» արդեն դժվար է լինում: Ես ցուցահանդեսին ներկա էի բազմաթիվ թուրքերի հետ միասին: Նրանք ցնցված էին: Նրանք իմ գործընկերներն էին, մարդիկ, որոնք պարմություն

նը գիտեն գունն ինձանից ոչ պակաս: Նրանք մարդիկ էին, որոնք գիտեին, ինչ էր այն ժամանակ կատարվել, սակայն մի բան է պարզապես իմանալ և մի այլ բան է լուսանկարների վրա ամեն ինչ պարզ տեսնել: Կրկնեմ, որ ցեղասպանության մասին ոչ մի խոսք չէր ասվել:

Թուրք գործընկերներիցս մեկը պատմել էր սոցիոլոգիական հարցումների արդյունքների մասին, երբ հարցվողները պետք է արտահայտեին իրենց վերաբերմունքը փորձեր երկրների նկատմամբ: Նարցվածներից շատերը համարում էին, որ Նայաստանը մի մեծ տերություն է, որը լուրջ սպառնալիք է ներկայացնում Թուրքիայի համար՝ ունենալով նրանից ինչ-որ բան խելու մտադրություն:

Ի՞նչ անել, կա՞ որևէ ելք այս իրադրությունից: Ի՞նչ կարելի է անել, որպեսզի զարգանան հարաբերություններ, թույլ տվեք կրկնել, ոչ միայն պետությունների, այլև հասարակությունների միջև: Նասարակության ազդեցությունը քաղաքական գործիչների նկատմամբ զգալի է՝ անկախ նրանից, ֆորմալ է, թե ոչ ֆորմալ, արտահայտվում է ընկերությունների միջոցով, թե առօրյայում: Քաղաքական գործիչներն անում են այն, ինչ իրենց թույլ է տալիս անել հասարակությունը, և չեն անում այն, ինչն իրենց չի թույլատրվում անել: Եթե հասարակություններն առաջ շարժվեն (իսկ իմ կարծիքով, նրանք շարժվում են՝ թեկուզ դանդաղորեն), զարգանան միմյանց վերաբերյալ ընկալումները՝ անխուսափելիորեն կփոխվի նաև քաղաքական գործիչների և պետությունների վերաբերմունքը: Մա կարող է երկար գործընթաց լինել, բայց կարծում եմ, վաղ թե ուշ այդ ազդեցությունը կգործի:

Ինչն՞վ դրան կարող է նպաստել հասարակությունը, այսինքն՝ մեզանից յուրաքանչյուրը: Փորձել հնարավորինս վերափոխել հարաբերությունները՝ կոնֆրոնտացիայից դեպի փոխըմբռնում և փոխներթափանցում: «Չեմ ցանկանում իմանալ» դիրքորոշումից դեպի «ցանկանում եմ իմանալ»: Ժամանակակից հայը պետք է ցանկանա ճանաչել ժամանակակից թուրքին և հակառակը: Ժամանակակից թուրքը հասկանում է, որ մշակութային առումով հայը կարող է իրենը համարել Վանը, Ադթամարը կամ Էրզրումը: Դա նրան կարող է դուր չգալ, քանի որ նա չի ցանկանում մրաձել, «ճանաչել» հային, փորձել նրան հասկանալ: Սակայն եթե փորձ կատարվի վերափոխել չմասցության հարմարավետությունը դեպի ճանաչման փորձ, հնարավոր է գրնել այդ ճանաչման ոչ կոնֆրոնտացիոն մեխանիզմները: Ինչո՞ւ են Նայաստանում վաճառում պատմական քարտեզներ, որոնցում ժամանակակից Թուրքիայի տարածքի մի մասը (Արևելյան Թուրքիան կամ Արևմտյան Նայաստանը) պարկերված է պատմական հայկական տարածքների կազմում: Դա արվում է նույն պատճառով, որ Թուրքիայում հրատարակվում են Օսմանյան կայսրության պատմական քարտեզներ: Իսկապես, Վանը և Էրզրումը քաղաքներ են, որոնց անվանումները մեծ նշանակություն ունեն հայերի համար՝ նրանց մշակույթի և ինքնագիտակցության առումով: Նույն կերպ, ինչպես թուրքական ինքնա-

գիտակցության համար նշանակություն ունեն բազմաթիվ տեղանուններ, որոնք գտնվում են ժամանակակից Թուրքիայի տարածքից դուրս: Կամ ընդհակառակը, Նայաստանը լի է թյուրքական մշակույթի տարրերով ու որոշ տեղանուններ, երաժշտական տարրեր, կերակուրներ, ազգանուններ կապված են թյուրքական, երբեմն նաև Թուրքիայի, պատմության հետ:

Որպեսզի չվիճենք՝ ո՞ւմն է սազը կամ տոլման կամ ինչպես ենք անվանում այս կամ այն քաղաքը, ինչպես էին կոչվում հայկական քաղաքները նախքան ժամանակակից անվանումների ի հայտ գալը, պետք է կատարել ընդամենը մեկ քայլ. ոչ թե «կամ/կամ», այլ «և/և»: Փոխներթափանցումը որպես այդպիսին կարող է չեզոքացնել կոնֆրոնտացիան: Սակայն դրան հասնելը դժվար է, քանի որ մարդիկ հակված են գիտակցական մակարդակով մերժելու այդ փոխներթափանցումը: Ու այնուամենայնիվ, վերափոխումն անհրաժեշտություն է, քանի որ դրա այլընտրանքը տանում է դեպի փակուղի, որում հարմար զգալու համար պետք է «չիմանալ», որ հարևանները չեն կարող ընդհանրություններ չունենալ:

Իսկպես, ինձ համար Ստամբուլում գոյություն ունեն որոշ խորհրդանիշներ, վայրեր, անվանումներ, որոնք ժամանակակից թուրքին ոչինչ չեն ասում՝ գոնե այն համատեքստում, որն ինձ համար նշանակություն ունի: «Գու՛մ Գարու» անվանումը հայի համար մի բան է նշանակում, իսկ թուրքի համար՝ մի այլ բան: Ներո՞ւ ինչ: Մշակութային համատեքստերը կարող են տարբեր լինել: Ինձ համար այդպիսի վայրեր կարող են գոյություն ունենալ Ռոստոմում, Թբիլիսիում, Մարսելում, Ֆրեզնոյում, Մոսկվայում: Այդ քաղաքները կարևոր են հայոց պատմության համար, սակայն բոլոր ռուսները, ֆրանսիացիները կամ ամերիկացիները պարտավոր չեն իմանալ իրենց քաղաքների հայկական պատմությունը: Նրանք նաև սովորաբար չպիտի բարդությամբ լինեն այդ պատճառով, եթե իհարկե փոխհարաբերություններում բարդություններ չկան: Ինձ համար, օրինակ, Վիլյամ Սարոյանը մի համատեքստում կարող է հայ գրող լինել, իսկ մյուսում՝ ամերիկյան: Անրի Տրուայան կարող է ընկալվել որպես ռուս գրող, ֆրանսիացի գրող կամ էլ որպես հայ: Սա ուրնձգություն չէ, այլ մշակութային իմաստների փոխներթափանցում:

Ինձ թվում է, որ այսպեղ պետք է գործի դրվի մի մեխանիզմ, որը կիրառվում է փսիխոթերապիայում: Երբ ներոգ գոյություն ունի, այն բուժվում է ոչ թե չհիշարակելու, այլ ընդհակառակը՝ բացահայտելու և քննարկելու միջոցով: Եթե հարևանիդ հետ ուզում ես նորմալ հարաբերություններ ունենալ, երբեմն այցելել իրեն, ինքն էլ քեզ այցելի, ինչ-որ տարրական խնդիրներ լուծել, ուրեմն ժամանակ առ ժամանակ պետք է հնարավորություն գտնես երեկոյան զավաթի շուրջ միմյանց ճշմարտությունն ասելու համար. այլպես ոչ մի ցանկապատ չի օգնի: Ես ճիշտ չեմ համարում բազմաթիվ թուրք գործընկերների մտերցումը, որոնք ասում են, որ պետք չէ խոսել ցեղասպանության մասին, քանի որ դա վնասում է հարաբերությունների

հասարակարմանը: Կարծում եմ՝ ընդհակառակը: Կարծում եմ, որ հարաբերությունները կարգավորելու համար թուրքերը պետք է սովորեն հասկանալ հայերին՝ այլապես ոչինչ չի սրացվի: Նասկանալ հայերին՝ նշանակում է մասնավորապես հասկանալ նրանց զգացումները, հիշողությունները, էթնիկ դիսկուրսը, վերջապես սերերեոփիաները. այս բոլորը ուժ են՝ նաև քաղաքական առումով, քանի որ եթե մարդիկ որոշակի զգացումներ ունեն, ապա գործում են իրենց պարկերացումներին համապատասխան:

Իրենց հերթին, հայերը պետք է ճանաչեն այն թուրքիան, որն այդքան վախեցած է աշխարհասփյուռ հայությունից: Պարկերացրեք, որ Ֆրանսիան ինչ-որ բան ճանաչեց, Սլովենիան ճանաչեց, Լեհաստանը ճանաչեց, ոմանք էլ ինչ-որ պահանջներ են ներկայացնում: Եվ արդյունքում թուրքերը սկսում են ցեղասպանություն ընկալել ոչ թե որպես այն լուսանկարներում պարկերված ու հերազայում ընդմիջար հեռացած համաքաղաքացիների դաժանագույն ոչնչացում, այլ որպես մի դազանակ, որով հարվածում են իրենց գլխին, որպեսզի պարտադրեն իրենց կամքին հակառակ ինչ-որ քայլեր կատարել: Բայց դա դազանակ չէ. դա մեր ընդհանուր պարմությունն է, և իմ կարծիքով, պարզապես չկա այլ ճանապարհ, քան մեր պարմության սուր պահերը սրվերից հանելը, քան մեր գիրակցության ոլորտում մեզ բաժանող իրողությունները քննարկելը: Երբ այդ ամենը դուրս կհանենք, այդ ժամանակ պարմության, մշակույթի, իմաստների ընդհանրությունը՝ սկսած «Գալաթասարային» երկրպագելու հակումից մինչև հիշարակաժս ֆոտոցուցահանդեսները, անպայման կարտահայտվի քաղաքականության մեջ: Իսկ քանի դեռ թուրքիան Նայաստանի հերաբերությունները պետք է բարելավի միայն Եվրամիության դազանակի ներքո՝ այդ բարելավումն ամուր չի լինելու: Ասենք, վաղը սահմանը կրացեն, իսկ մյուս օրը կփակեն: Որպեսզի համագործակցությունն ամուր լինի, այն չպետք է լինի Անկարա-Փարիզ, Անկարա-Նյու Յորք, Անկարա-Մոսկվա մակարդակով: Թուրքերն ու հայերը պետք է սովորեն իրար հեր ուղղակիորեն շփվել՝ մեզ բաժանող բոլոր սուր խնդիրների մասին: Սա է մեր հիմնական միասնական շահը:

Տիմնական սկզբունքները՝ հաշտեցման հասնելու համար

Հաշտեցման հասնելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի շարք գործոններ: Դրանց բազմազանությունն է հանգեցնում որոշ հակամարտությունների լուծման առանձնակի բարդությանը: Այնուամենայնիվ, չնայած գործոնների բազմազանությանը, հնարավոր է գտնել հակամարտությունների առաջացման ընդհանուր օրինաչափություններ: Նույն կերպ հնարավոր է գտնել ընդհանուր օրինաչափություններ՝ հաշտեցման հասնելու համար:

Այժմ կաշխատքն րացաբրել՝ ինչ է հաշտեցումը: Կնշեմ որոշ հիմնական բաղադրիչներ, որոնց վրա անհրաժեշտ է կենտրոնանալ, ինչպես նաև որոշ միջոցներ, որոնք կարող են կիրառվել՝ հաշտեցման հասնելու համար:

Նախ համառոտ կերպով ձևակերպենք՝ ինչ է հաշտեցումը.

- «Հաշտեցում» տերմինի իմաստը կարող է ձևակերպվել որպես տարբեր խմբերի կողմից միմյանց համար փոխադարձ կերպով ընդունելի լինելը (ըստ Շտրաուբի և Պերլմանի)
- Հաշտեցման հնարավոր է հասնել՝ փոխելով հոգեբանական տրամադրվածությունը «ուրիշների» նկատմամբ:
- Հաշտեցումը նշանակում է, որ գոհերը և հարձակվողները չեն համարում, որ ապագան անցյալով է պայմանավորվում:
- Սա նշանակում է, որ կողմերը միմյանց ընկալում են՝ որպես մարդկային էակներ, ընդունում են միմյանց և ակնկալում են կառուցողական փոխհամագործակցության հնարավորություն:

Հաշտեցման հասնելու համար կարևոր է հասկանալ զանգվածային սպանությունները վերապրածների և հարձակում գործածների հոգեբանական վիճակը: Նախ անդրադառնանք գոհերի հոգեբանությանը:

Զանգվածային սպանությունները հետևանք են բարդ հակամարտությունների, ինչին հաջորդում են ծանր կենսապայմաններ, հոգեբանական, սոցիալական, քաղաքական գործընթացներ: Զանգվածային սպանություններին նախորդող ընթացքում գոհերն աստիճանաբար «արժեզրկվում» են ու մարնանշվում որպես թշնամիներ: Զոհերի կարգավիճա-

կում հայտնվողները անապահով են զգում և այլ խմբերի ընկալում են որպես վրանգի աղբյուր: Նրանք հակված են նախկին բարեկամների, հարևանների ու այլոց կողմից լքված լինելու զգացմանը: Վերսկսվող հակամարտություններում գոհերը կարող են հարձակում գործել՝ վստահ լինելով, որ պետք է դիմեն ինքնապաշտպանության, բայց իրականում հարձակման մեղավորներ դառնալով: Այժմ անդրադառնանք հարձակվողների հոգեբանությանը:

Սովորաբար խումբը լարվում է արդեն իսկ «արժեզրկված» այլ խմբի դեմ կամ անընդունակ է լինում լուծել հակամարտությունը՝ բացասական զգացումների և մյուս խմբի նկատմամբ վստահության բացակայության պատճառով: Հարձակվողներն արդարացնում են իրենց գործողությունները՝ աստիճանաբար արժեզրկելով և բարոյական դաշտից հեռացնելով գոհերին: Ի վերջո, հնարավոր է, որ բարոյական չափանիշները գլխիվայր շրջվեն. գոհերին սպանելն արդեն ճշմարիտ գործ է համարվում: Հարձակվող խմբի անդամները համոզմունք են ձեռք բերում, որ իրենց գործն արդար է և «թշնամիներն» են պատրասխանարվություն կրում հակամարտության ու բռնության համար: Այսինքն, գոհերի նկատմամբ կարեկցանքը չեզոքանում է: Բռնություններ գործելուց հետո, հարձակվողները հակված են պնդել իրենց գործողությունների արդարացված լինելը և շարունակում են նվազեցնել գոհերի արժեքը և մեղադրել նրանց:

Գործնական հաշտեցումը հնարավոր է մի շարք միջնորդների մասնակցությամբ: Լավագույն արդյունքների հասնելու համար պետք է միաժամանակ ներգրավվեն սպորն նշված միջնորդները.

- ա. բնակչության ներկայացուցիչներ
- բ. հասարակական կազմակերպություններ
- գ. համայնքների և պետությունների առաջնորդներ
- դ. լրատվամիջոցներ

Նավանաբար նկատված կլիներ, որ առկա են թե՛ ներքևից դեպի վերև, թե՛ վերևից դեպի ներքև ուղղված գործընթացներ: Դրանք փոխադարձ լրացնող են: Միաժամանակ աշխատելով բնակչության ներկայացուցիչների հետ (ներքևից դեպի վերև) և հասնելով լրատվամիջոցների և/կամ պետությունների առաջնորդների կողմից օժանդակությանը (վերևից դեպի ներքև)՝ հնարավոր է առավելագույն արդյունքների հասնել: Մակայն առավել հաճախ՝ ինչպես հայ-թուրքական հարաբերությունների դեպքում, վերևից դեպի ներքև ուղղված գործընթացներ սկսելն առավել դժվար է: Այսպիսով, այսօրինակ նախաձեռնությունները, որոնցից մեկին այժմ մասնակցում ենք, հարկապես կարևոր են առանձակի բարդ հակամարտությ-

յունների դեպքում, քանի որ այս պահին հաշվեցման հասնելու համար այլընտրանքային միջոցները քիչ են:

Տաշվեցումը հնարավոր է փարբեր ոլորտներում միջամտելու միջոցով. հոգեբանական, քաղաքական, ինստիտուցիոնալ/կառուցվածքային և մշակութային: Այժմ սրան կանդիդատանամ:

Թուրքիայի և Տայաստանի դեպքում պարմության երկու փարբեր վարկածներ բարդացնում են հաշվեցման ընթացքը: Բռնությունների ճշմարիտ նկարագրումը՝ նրանց կրած փանջանքների ճանաչմամբ, օգտակար է ապաքինման համար: Բարդությունն այն է, որ գոհերն ու հարձակում գործածներն ունեն պարմության փարբեր վարկածներ. յուրաքանչյուրն իր գործն արդար է համարում: Թե՛ գոհերի, թե՛ հարձակվածների խումբը շեշտում է իր կրած վնասները կամ մյուս խմբի ներկայացված վրանգը: Երկու խմբերի կրած վնասները հասկանալի, անգամ եթե դրանք խիստ անհամաչափ են, հնարավոր է դարձնում ընդհանուր պարմության կամ ընդհանուր խմբային հիշողության զարգացումը: Իսկ երբ հակամարտող խմբերն ունեն իրար հակասող պարկերացումներ բռնության սկզբնաղբյուրների մասին, նրանց հակամարտությունն առավել հավանական է, որ կշարունակվի: Ավելին. խիստ հավանական է, որ թե՛ գոհերը և թե՛ հարձակվողները չափազանցնում են իրենց կրած վնասները՝ իրենց գործողություններն արդարացնելու համար:

Ընդհանուր խմբային հիշողության սկզբնավորմանը կարելի է հասնել պարմության, նաև բանակցությունների ընթացքի վերագնահատման ու վերահամարավորման միջոցով: Այս կարգի գործընթացների հաջողության օրինակներ կան: Այսպես, երկրորդ աշխարհամարտից հետո Ֆրանսիացի ու գերմանացի պարմաբանների հանձնաժողովը վերանայել է Ֆրանսիացիների ու գերմանացիների միջև «ժառանգական թշնամանքը» և գրել է պարմության նոր դասագրքեր: Թուրք-հայկական հաշվեցման հանձնաժողովի կողմից առաջարկվել է նմանաբան նախաձեռնություն՝ Թուրքիայի և Տայաստանի համար: Տանձնաժողովի նպատակները հրապարակվել էին «Terms of Reference» կոչվող փաստաթղթում: Ըստ այդ փաստաթղթի հաշվեցման հանձնաժողովը նպատակադրվել էր ամբաստանել փոխըմբռնումը և բարի կամքը թուրքերի և հայերի միջև, խրախուսել Տայաստանի և Թուրքիայի միջև կապերի բարելավումը, ամբաստանել թուրք և հայ քաղաքացիական հասարակությունների՝ ներառյալ Սփյուռքի համայնքների հաշվեցման պարբերակամությունը, օժանդակել հայ և թուրք հասարակությունների միջև հարաբերություններին, երկխոսությանն ու համագործակցությանը՝ հաշվեցման անհրաժեշտության

ընկալում ձևավորելու և գործնական օգուրների հասնելու համար: Ցավոք, այդ պարամական հնարավորությունը բաց է թողնվել:

Ապաքինումը նույնպես հաշտեցման կարևոր բաղադրիչ է: Ապաքինումն անձին ավելի ուժեղ է դարձնում, նվազեցնում է վրանգի զգացումը, նպաստում է կարեկցանքի զգացմանը, առաջնորդում է դեպի «այլ» խմբի դրական ընկալում: Ընդհանուր առմամբ, ապաքինումը նպաստում է ավելի լավ ապագայի պատկեր կերտելուն: Ապաքինման գործընթացին խանգարելն ուժեղացնում է «ընտրված տրավմայի» զգացումը: Դրա հատկանիշները կարելի է նկատել թե՛ հայկական, թե՛ թուրքական հասարակություններում. Նայաստանում դա ցեղասպանության շուրջ հոեպորությունն է, իսկ Թուրքիայում՝ «Սևրի պարանոյան»:

Նամայնքների միջև հաշտեցման կարևորագույն բաղադրիչ են հանդիսանում կապերը: Այսպես շեշտվում է համայնքների միջև կապերի կարևորությունը՝ նախապաշարումներն ու թշնամանքը հաղթահարելու համար: Փոխհամագործակցությունը հնարավոր է դարձնում դրական վերաբերմունքը այլ էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչների նկատմամբ, ավելացնում է հաշտվելու պարաստականությունը, ինչպես նաև նպաստում է թշնամանքի սկզբնաղբյուրի մասին ավելի լավ պատկերացում կազմելուն և հերացայում հանուն ավելի լավ ապագայի միասին աշխատելու պարաստականությամբ:

Նամայնքների միջև՝ փոխհամագործակցությանը նպաստելու օրինակներ են երկխոսության հնարավորություն ստեղծող խմբերը: Այսպես կրկին օրինակ բերեմ Եվրոպայից. հայտնի է, որ «Աժուխի և պողպատի եվրոպական միավորման» հիմնադրումից հետո գերմանացիների ու ֆրանսիացիների միջև կապերը բարելավվեցին: Թուրքիայի և Նայաստանի դեպքում բացակայում է փոխհամագործակցությունը, իսկ մշակութային ոլորտում համագործակցությունը խիստ սահմանափակ է: Թուրքիայի և Նայաստանի հասարակությունները չեն կարողանում օգուրներ քաղել փոխհամագործակցության բերած հետևանքներից:

Ես փորձ կատարեցի թվարկել հաշտեցման ընդհանուր սկզբունքներից մի քանիսը և դրան հասնելուն նպաստող որոշ միջոցներ: Դժբախտաբար, ներկայումս Նայաստանի և Թուրքիայի պարագայում հաշտեցման հասնելու միջոցները՝ հատկապես վերևից դեպի ներքև ուղղվածները, խիստ սահմանափակ են: Ներևաբար, այսօրվա կոնֆերանսի նման միջոցառումները կարևորագույն քայլեր են՝ ուղղված դեպի ապագա:

Քննարկում գեկույցների շուրջ

Դավիթ Նովհաննիսյան (ԵՊՏ-Զաղաքակրթության և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն)։

Ռուսանդայի և Կիպրոսի ցեղասպանությունները կամ դեպքերը, որոնք առաջացրել են նահապետի հոգեբանական տրավմա, նոր են տեղի ունեցել կամ համեմատաբար նոր: Նայոց Յեղասպանության խնդիրը բոլորովին այլ է: Այստեղ հիմնական հարցը՝ որպես մեր հիշողության մեջ պահպանված, կորցրած օջախի, կորցրած հայրենիքի հիշողությունն է: Դա այն կորուսյալ դրախտի միֆոլոգեմն է, որի մասին ես այսօր արդեն ասացի: Նարցը, ինձ թվում է, հիմնականում այստեղ ուղղված է ոչ թե մեր հասարակությանը, չնայած մեր հասարակության մեջ էլ մենք ունենք լուրջ տարմուներ, որոնք պետք է կոտրենք և փորձում ենք դա անել, այլ այսօր Յեղասպանության խնդիրը հիմնականում թուրք հասարակության խնդիրն է դառնում, որովհետև այն քննարկումները, որոնք ոչ շատ վաղուց են սկսվել և բավականին ակտիվ այսօր ծավալվում են՝ դրանք բացահայտում են թուրք հասարակության կողմից Յեղասպանության հարցի վերաբերյալ իրենց վերաբերմունքի ճշտման խնդիրը: Սա չափազանց կարևոր նոր երանգ է, որը, ինձ թվում է, բավականին հեռացնում է այդ հոգեբանական տրավմայի հետ կապված խնդիրներից: Կրկին ուզում եմ կրկնել, անհնար է հրաժարվել անցյալից: Կարելի է միայն գնահատականների մեջ համաձայնության գալ: Անցյալը այդ դեպքում դառնում է իրական հենարան ապագայի համար: Պերությունները կարող են նորմալացնեն իրենց հարաբերությունները, պետությունները կարող են զարգացնել իրենց հարաբերությունները, բայց հասարակությունների, ժողովուրդների միջև այդ խնդիրները մնում են, ուստի չափազանց կարևոր է համաձայնության գալ: Երբ որ մեզ առաջարկեցին հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի անդամ դառնալ, առաջացավ այսպիսի խնդիր. մեզ առաջարկեցին, որպեսզի մենք դա անվանենք ոչ միայն “recouncilation”, այլ “truth and recouncilation”, այսինքն՝ «ճշմարտության և հաշտեցման հանձնաժողով»: Երբ պայմանությունը քաղաքականացվում է, անշուշտ փաստը կարող է մեկնաբանվել տարբեր կերպով: Եթե ռեալ պայմանական իրադարձությունները մեկնաբանելու միջոցով քաղաքական կամ գաղափարական հիմքեր ես սրելծում, սա արդեն ուրիշ հարց է. սա պայմանություն չէ, հարկապես մեզ համար, որովհետև մենք բոլորս ունենք մեր ընտանեկան պայմանությունները՝ կապված Յեղասպանության հետ, իսկ դա ճշմարտություն է, որը հիմնավորման, քննարկման, հավաստիացման կարիք չունի: Դա ճշմարտություն է, դա եղել է, և մենք պետք է դրա հետ կապված որոշումներ կայացնենք, և այդ որոշումները կապված են մեր հարևան երկրի հետ: Նիմա ուզում ենք նորմալացնել մեր հարաբերությունները: Եթե պետությունները

նորմալացնում են, դա հոյակապ հիմք է, որպեսզի հասարակությունները նույնպես նորմալացնեն:

Սփռված Գրիգորյան.

Նախ ուզում եմ ասել, որ գոյություն ունեցող կարծրաքիպերը թուլանում են հենց այսպիսի կոնֆերանսների շնորհիվ: Այսօր Նայասրանում արդեն ճանաչում և ջերմ ընդունում են Նիգար Գոկսելին, ինչը կարծրաքիպերի թուլացման օրինակ է: Այսօր մեր կոնֆերանսի ընթացքում մենք ականատես եղանք այն բանի, որ երկու թուրք վերլուծաբաններ բանավիճում էին իրար հետ: Նայ հասարակությունում կա կարծրաքիպ, որ թուրքերը շար միասնական են, թուրքերի մեջ այլակարծություն չկա, և նրանք միասնական պայքարում են բոլորի դեմ: Ես ուզում եմ նորից անդրադառնալ այն հարցերին, որոնք բարձրացրեց Ջեմ Տոկերը իր ելույթում: Ես ցավում եմ, որ մենք Նայասրանում քիչ ենք խոսում ժողովրդավարության մասին, քանի որ առանց անկախ գործող հասարակական կազմակերպությունների, անկախ ԶԼՄ-ների և ժողովրդավարության մյուս բաղադրիչների դժվար է ակնկալել առաջընթաց ոչ միայն Թուրքիայի հետ հարաբերություններում, այլ նաև այլ հարցերում: Մենք Նայասրանում ունենք շար խնդիրներ, բայց գլխավորն այն է, որ այսօր հասարակության ներսում փրորող փրամադրությունները, այդ թվում և հայ-թուրքական կոնֆրեպարով, րեդ չեն գտնում իշխանության ներսում: Ազգային Ժողովում 131 պարզամավորից ունենք 7 ընդդիմադիր պարզամավոր, ինչը կազմում է այդ թվի ընդամենը 5%: Փողոցներում ժողովրդի 75% քննադատում է Կառավարությանը, լավ է, որ քննադատում են, բայց այդ 75% ձայնը չկա իշխանության ներսում: Կատարված հարցումներում մենք ընդգրկեցինք հասարակական կազմակերպությունների լայն սպեկտր և սրացանք ինչ-որ րեդ անսպասելի արդյունքներ: Նասարակական կարծիքը փոխվում է և ուղղված է դեպի հայ-թուրքական հարաբերությունների առանց նախապայմանների բարեկամուր: Բայց արդյո՞ք մենք րեսնում ենք այդ փոփոխությունների արձագանքը: Պետք է րեսնեինք ընտրությունների միջոցով ձևավորված Ազգային Ժողովում, ինչն էլ կազդեր Կառավարության որոշումների վրա: Բայց Նայասրանում այդպիսի մեխանիզմ չկա. ընտրությունները անցնում են լուրջ խախտումներով, և այն փրամադրությունները, որոնք այսօր փրորում են հասարակությունում, ի վերջո չեն պսակվում որոշումներով: Այսպիսի քննարկումներով, այս համագործակցությամբ մենք փորձում ենք նաև ազդել Կառավարության դիրքորոշման վրա՝ ասելով, որ առկա փոփոխությունները պետք է իրականացնել կառավարության ծրագրերով:

Տարց դահլիճից (Ռուս-հայկական համալսարանի ուսանող).

Պարոն Տոկերը առաջին ելույթում խոսեց ինդեքսների նմանության մասին և ասաց, որ թե՛ Նայասրանը, թե՛ Թուրքիան հիբրիդային ժողովրդավարությունով երկրներ են, բայց վերջում ասաց, որ Թուրքիան պետք է

օգնի Նայաստանին՝ արևմտյան ուղին որդեգրելու, ժողովրդավարությունը զարգացնելու համար: Պարոն Տոկեր, մի հիբրիդ ժողովրդավարը ինչպե՞ս է օգնելու մյուս հիբրիդ ժողովրդավարին: Միգուցե սուպերհիբրիդ ենք պրանալու:

Ջեմ Տոկերի պարասխանը (*Թուրքիայի Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցության նախագահ*).

Ես երբևէ չեմ ասել, որ Թուրքիան պետք է օգնի Նայաստանին. մենք միևնույն նավակի մեջ ենք, մենք միանման խնդիրներ ունենք, սա էր իմ ասածը: Իմ առաջարկն էր ուսումնասիրել այն երկրները, որոնց վիճակը նման էր Թուրքիայի վիճակին կամ ավելի վատ էր և որոնք մեզ հետ նույն ճամբարում էին մինչ «սառը պարերագմի» ավարտը, նաև նրանց, որոնք ձեզ հետ էին նույն ճամբարում՝ կոմունիստական բոլկում և շրջվեցին դեպի Արևմուտք և ընդունեցին Արևմտյան իդեալները՝ առաջնորդվելով այնպիսի սկզբունքներով, ինչպիսիք են, օրինակ, Կուպենհագենյան չափանիշները: Չափանիշները, որոնք շեշտը դնում են հիմնական քաղաքացիական իրավունքների և ազատությունների վրա, մշակութային փարբերությունների հետ կապ չունեն: Ոմանք ինչ-որ բան ճիշտ են անում, Նայաստանն ու Թուրքիան ինչ-որ բաներ սխալ են անում. սա էր իմ ասածը: Մենք մեր ուժերն ու ժամանակն ենք ծախսում՝ այսօրինակ զգացմունքային խնդիրների քննարկումների վրա: Մեր փողը, եռանդը, ժամանակը, մարդկային և մտավոր պոտենցիալը պետք է օգտագործենք մեր քաղաքացիների կյանքը բարելավելու համար: Այս է իմ առաջարկը:

Տարց դահլիճից (*Երևանի Վ.Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան ուսանող*).

Պարոն Բաթու, Դուք խոսեցիք հարձակվողների և գոհերի հոգեբանության մասին: Կարծում եմ, շատ թուրքեր քիչ թե շատ րեդյակ են ցեղասպանության մասին և նրանցից շատերը գուցե հեղափոխվել են դրանով: Ինչպիսի՞ն է թուրքերի ներկայիս սերնդի հոգեբանությունը, արդյո՞ք նրանք պարասխանավորություն են գգում բազմաթիվ փարիներ առաջ կարարվածի համար: Ինչպիսի՞ն է ընդհանրապես նրանց կարծիքը:

Արդա Բաթուի պարասխանը.

Ձեր հարցը թուրքերի ներկայիս սերնդի մասի՞ն էր:

Ուսանող.

Այո:

Արդա Բաթուի պարասխանը.

Դժբախտաբար, Թուրքիան այժմ փառասպում է ազգայնականության նոր ալիքից. նույնը նկատվելի է նաև Եվրոպայում և ողջ աշխարհում: Անշուշտ, դա խոչընդոտում է Նայաստանի դրական կերպարի զարգացմանը: Ավելին, նոր սերունդը լսում է միայն ձեր Սփյուռքի ասածները: Ու իրենք Նայաստանն ընկալում են ագրեսիվորեն և նախապայմաններով: Ցավոք, ներկայիս սերնդի դեպքում ներկայիս վիճակն այդպիսին է:

Տարց դահլիճից (*Երևանի Պետական համալսարանի ուսանող*).

Ձեզանից շարերն ասացին, որ թուրքերը տեղյակ չեն ցեղասպանության մասին: Ուրեմն, ի՞նչ է ձեռնարկվում նրանց, ինչպես նաև Թուրքիայի հայկական համայնքին՝ տեղեկացնելու համար: Այնպեղ բնակվող հասարակ հայերը, նրանց երիտասարդ սերունդը արդյո՞ք տեղյակ են ցեղասպանության մասին այնպես, ինչպես մենք ենք տեղյակ:

Արդա Բաթուի պատասխանը.

Ես կարծում եմ, որ նաև մեր այսօրվա կոնֆերանսն է ցույց տալիս, որ նախաձեռնությունները խիստ սահմանափակ են: Եվ այս պահին միայն մարդկանց մի փոքր շրջանակ կա, որ բարեխղճորեն է վերաբերվում և լավ նախաձեռնություններ է առաջ քաշում: Եթե վերցնենք որևէ հասարակ անձնավորության, հասարակ թուրքի, չգիտեմ, արդյոք սա իրականություն է նաև հայերի դեպքում, սակայն թուրքերի շրջանում առկա է տրոհվածություն և թյուրընկալում՝ այս խնդրի վերաբերյալ: Այդ պատճառով զեկույցիս ընթացքում նշեցի, որ այսպիսի կոնֆերանսները շար կարևոր են: Նկատի ունեմ, որ իդեալական կլիներ, եթե մեր քաղաքական առաջնորդները սա անեին, բայց առայժմ, ցավոք, մենք կախված ենք այսօրինակ հովանավորյալ նախաձեռնություններից, հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունից՝ բնակչությանը որոշ չափով տեղեկացնելու համար: Յավոք, այդ ամենը դեռևս խիստ սահմանափակ է:

Տարց դահլիճից (*Երևանի Վ.Բոլոտովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարանի ուսանող*).

Մենք՝ երիտասարդներս, ի՞նչ կարող ենք անել՝ թուրքերի հետ համագործակցելու համար:

Արդա Բաթուի պատասխանը.

Կասեմ նույնը, ինչ ասում եմ ուսանողներին. օգտագործեք գլոբալիզացիայի ընձեռած որոշ հնարավորություններ: Դրանցից մեկն է ինտերնետը: Կապեր ստեղծեք մարդկանց հետ, մասնակցեք ֆորումների: Դրանից փոքր-ինչ ավելի բարձր մակարդակով՝ կապվեք միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների տեղական ներկայացուցիչների հետ: Մասնակցեք միջազգային ծրագրերի: Դրա միջոցով, կարծում եմ, հնարավոր է հասնել համագործակցության ավելի բարձր մակարդակի. բայց ցավոք, դա սահմանափակ կլինի, ստորին մակարդակի վրա:

Վահան Նունանյան (*Նայաստանի պետական Ճարտարագիտական համալսարանի ուսանող*).

Ես ուզում էի փոքր կարծիք հայտնել: Շատ ուրախ եմ, որ մասնակցեցի այս կոնֆերանսին, ես իսկապես ազարվեցի ինչ-որ կարծրարիակերից: Օրինակ՝ ես մինչև այժմ թուրք չեմ տեսել և չեմ շփվել թուրքի հետ: Ինձ մոտ կա թուրքի ձևավորված պատկեր. բեղերով, սև, բիրտ ու կոպիտ: Իրոք, շարերի մոտ է այդպիսի պատկերացում: Եթե ասես մի թուրք նկարագրեք, հաստատ այդպես կնկարագրեն: Ես կարծում եմ, որ այսպիսի

շփումները շար կարևոր են, որպեսզի մենք ճանաչենք իրար, րեսներք, թե ինչպիսին ենք մենք: Կուգեի, որ նման ծրագրեր՝ հարկապես երիտասարդության շրջանում, շար անցկացվեն: Ինձ թվում է, որ մեր ավագ սերունդը չի հասնի նրան, որ այս հարաբերությունները կարգավորվեն, բայց երիտասարդ սերունդը ի վիճակի է փանել երկու երկրները դեպի Եվրոպա: Երիտասարդները կարող են այդ հաշտեցմանը հասնել: Ես ցանկանում եմ, որ մի օր՝ որպես պարմական հաշտեցման արդյունք, Նայասրանն ու Թուրքիան Եվրամիության անդամ դառնան: Այսինքն՝ Նայասրանը օգնի Թուրքիային և Թուրքիան օգնի Նայասրանին: Շնորհակալություն:

Վերոնիկա Դանիելյանց (*Ռուս-հայկական համալսարանի ուսանող*).

Կոնֆերանսի սկզբում պարոն Կարապետյանն ասաց, որ գոյություն ունի հայ-թուրքական օնլայն հանդես: Կցանկանայի իմանալ, ինչպե՛ս կարող ենք զարգացնել այդպիսի կապերը հայերի և թուրքերի երիտասարդ սերնդի միջև:

Վազգեն Կարապետյանի պատասխանը (*«Եվրասիա Նամագործակցություն» Նյունադրանի փարաժաշտանային ծրագրերի համակարգող*).

Տվյալ պահին՝ այս վերջին մեկ-երկու փարիների ընթացքում, «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամը իրականացնում է մի նախաձեռնություն, որը հենց ուղղված է նմանափայ հայ-թուրքական ծրագրերի իրականացմանը: Եվ այդ նախաձեռնության շրջանակներում մենք ժամանակ առ ժամանակ ֆինանսավորում ենք գրանտային ծրագրեր, որոնց թվում կա նաև երիտասարդական շփումների, այդ թվում նաև ամսագրի թողարկման ծրագիր, և այլն: Ցավոք, մեր միջոցները շար չեն, և մենք չենք կարող բոլոր ցանկացող հայկական և թուրքական համագործակցությունը զարգացնող կազմակերպությունների համար այդ աջակցությունը փրամադրել, բայց անում ենք այն, ինչ-որ մեր միջոցների շրջանակներում է:

Արդա Բարո.

Մեկ անգամ էլ անդրադառնամ այս թեմային: Նամալսարանում ուսանողներիս խորհուրդ եմ փայխ գործել սպորին մակարդակի վրա՝ օգրագործելով գլոբալիզացիայի ընձեռած որոշ հնարավորություններ: Որո՞նք են դրանք: Դա ինտերնետն է, կապվեք մարդկանց հետ: Մեկ մակարդակ բարձր՝ կապվեք միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների րեդական ներկայացուցիչների հետ: Մասնակցեք միջազգային ծրագրերի: Դրա միջոցով, կարծում եմ, հնարավոր է հասնել համագործակցության ավելի բարձր մակարդակի. բայց ցավոք, դա կլինի սպորին մակարդակի վրա:

Տարց դահլիճից (Երևանի Վ.Բոյունովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան ուսանող)։

Այս ամենից հետո ինձ մտք հարց առաջացավ: Կցանկանայի իմանալ, ինչ կարծիքներ ունեն մարդիկ, որոնց այսպեղ տեսա, ովքեր փորձառու են և ունեն գիտելիքներ: Ի՞նչ կառաջարկեիք երիտասարդներին անել հենց հիմա: Ինչպիսի՞ գործողություններ կարող ենք սկսել՝ թեկուզ այս կոնֆերանսից ոգևորվելով: Պարզապես կարծիքներ սրա մասին:

Տիգրան Մկրտչյան (Եվրոպական Կայունության Նախաձեռնության վերլուծաբան)։

Մի փոքր կմեկնաբանեմ պարոն Բաթուի ասածը՝ մեկ պարմություն ունենալու վերաբերյալ, ու միգուցե իմ կարծիքում կպարունակվի նաև մի փոքրիկ ակնարկ՝ պատասխանի վերաբերյալ: Նախ և առաջ, մեկ պարմություն ունենալու մասին. իհարկե, մտք ապագայում դրան չենք հասնի, սակայն կարելի է հուսալ, որ միևնույն է, ունակ կլինենք շփվել մեկ շրջանակում, ինչք տեսնում ենք Նայաստանի և Թուրքիայի գիտական շրջանակներում: Մենք երկու պարմություն ունենք, գուցե պարմությունների բազմություն, որոնք չեն համընկնում: Այսինքն՝ նրանք երկու տարբեր աշխարհներից են խոսում: Մեկում տեղ չկա մյուսի համար: Այդպիսով, շար կարևոր է ընդհանուր գրույց վարել՝ անգամ վիճելով, չհամաձայնվելով. սակայն չբացառել դա: Եվ որպես գործնական քայլ՝ ես կառաջարկեի որոշ փոքր ընդհանուր նախագծերի իրականացում: Վերջերս, և ես սրա մասին երեկ արդեն ասել եմ պարոն Բաթուին, տեսել եմ մի հայկական պարմավերագրական կինոնկար: Այն Օսմանյան կայսրությունում ծառայած հայերի մասին էր՝ քաղաքացիական ծառայությունում և բանակում: Կինոնկարը նախաձեռնվել է հայերի կողմից և արվել հայկական ռեսուրսներով: Ինչո՞ւ չկազմակերպել նմանատիպ հայ-թուրքական համատեղ նախագիծ, հարկապես քանի որ այստեղ հակասություն չկա: Ինչու դա չգարգացնել, դա կարող է գործնական քայլ լինել: Թող երիտասարդ պարմաբանները դա անեն, ինչո՞ւ ոչ: Ես պատրաստ եմ՝ որպես կամավոր:

Նիգար Գուկսել (վերլուծաբան, Եվրոպական Կայունության Նախաձեռնություն, Turkish Policy Quarterly ամսագրի խմբագիր, Սրամբուլ, Թուրքիա)։

Երբ վերջին անգամ այցելել էի «Ակոս»-ի խմբագրություն՝ հարցազրույցի նպատակով, հանդիպել էի մի քանի երիտասարդների, որոնք աշխատում էին հայ-թուրքական օնլայն նախաձեռնության վրա և շար առաջադեմ էին թվում: Եթե ինձ կրպք ձեր էլեկտրոնային փոստի հասցենները, եթե հետաքրքրված եք, կփորձեմ ձեր ու նրանց միջև կապ ստեղծել: Որքան հասկացա, նրանք ուզում էին հայ երիտասարդների հետ համատեղ մի աշխույժ օնլայն նախագիծ իրականացնել, նաև փորձել հանդիպել:

Տարց դահլիճից (*Երևանի Պետական համալսարանի ուսանող*).

Կուզեի հարցս ուղղել բոլոր թուրք հյուրերին. հնարավո՞ր է, որ այս կոնֆերանսից հետո, վերադառնալով Թուրքիա, որոշ բարդություններ ունենաք:

Նիզար Գոկսելի պատասխանը.

Ասեմ իմ մասին. արդեն վեցերորդ անգամ եմ գալիս այստեղ, ազա-
պորեն արքահայրվել եմ ու որևէ խնդիր չեմ ունեցել: Ջեմը ասում է այն,
ինչ ասաց այստեղ նաև Թուրքիայում և խնդիրներ չեն առաջացել: Չեմ
կարծում, որ բարդություններ կլինեն:

Ալեքսանդր Իսկանդարյան.

Քանի որ պարոն Արդա Բաթուն պարմեց՝ ինչ է նա ասում իր ուսա-
նողներին, իսկ ես դա շար կարևոր եմ համարում, ես էլ կպարմեմ՝ ինչ եմ
ասում իմ ուսանողներին: Այստեղ կան բազմաթիվ երիտասարդներ, որոնք
հարցեր են փալիս և որոշակի կարծիք են ձևավորում: Ահա մի երիտա-
սարդ ասաց, որ նախկինում թուրքերի չէր հանդիպել և կարծում էր, որ
նրանք պետք է ունենան բեղ, մորուք և արյունով լցված աչքեր: Իսկ հիմա
փեսավ թուրքերի ու պարզեց, որ թուրքերը այնքան լավն են՝ սափրված և
բարեհամբույր: Ես միշտ ուսանողներիս ասում եմ, որ այն պատկերացում-
ներին, որ բոլոր թուրքերը չար են, բոլոր հայերը խորամանկ են և բոլոր
ռուսները հարբեցող են՝ հակադրություն չի հանդիսանում այն, որ բոլոր
հայերը միամիտ են, բոլոր թուրքերը բարի են, իսկ բոլոր ռուսները՝ ժուժ-
կալ: Թուրքերը փարբեր են, Թուրքիայում, չգիտեմ կան բեղավորներ թե
ոչ, բայց ազգայնականներ կան, և դա նորմալ է: Թուրքիայում գոյություն
ունի ֆունդամենտալիզմ, և դա նորմալ է: Թուրքիայում կան աջակողմյա
հայացքների փեր մարդիկ, և դա նորմալ է: Կան այնպիսիք, ովքեր Նայաս-
փանի մասին լսել անգամ չեն ցանկանում, դա ևս թուրքական իրականու-
թյան մի մասն է: Ու մենք էլ եկեք իրենց չխաբենք. Նայասփանում էլ կան ու
կլինեն մորուքավորներ, կլինեն դաշնակներ, կլինեն մարդիկ, որոնք չեն
ճանաչելու Թուրքիայի գոյության իրավունքը, կլինեն մարդիկ, որոնք ասե-
լու են, որ սահմանը բացել պետք չէ, ինչպես նաև նրանք, ովքեր ասում են,
որ երբ թուրքերը ծնկաչոք կգան մեզ մոտ՝ այն ժամանակ կփետենք, նե-
րենք նրանց, թե ոչ: Սա իրականության մի մասն է: Մեր երկրները ժո-
ղովրդավարական են, մարդիկ իրենց կարծիքներն արքահայրելու իրա-
վունք ունեն: Ես թուրքերեն վար եմ կարդում: Բայց Նայասփանում կան
այնպիսի թերթեր, ինչպիսիք են «Չորրորդ Իշխանությունը» և «Նայոց Աշ-
խարհը», որոնք կարող են փարբեր դիրքորոշումներ ունենալ Թուրքիայի
նկատմամբ: Նայերը փարբեր են, և որպեսզի թուրքերը գործ ունենան հա-
յերի հետ, պետք է հասկանան, որ այո, գոյություն ունի հայկական
Սփյուռք: Սփյուռքում սովորաբար ավելի արմատական փրամադրություն-
ներ են լինում, քան նրանց բնօրրաններում: Նյու Յորքի հրեական հա-
մայնքն ավելի արմատական է, քան իսրայելցիները, իսկ Գերմանիայում

քղերն ավելի արմարական են, քան Քրդստանում: Թուրքերն էլ են փարբեր: Թուրքերը, որոնք եկել են այստեղ մրահոզված են հայ-թուրքական հարաբերություններով, իսկ թուրքերի մեծամասնությունն այդ առումով փարբերվում է, և դա նորմալ է: Թե՛ Թուրքիայի, թե՛ Նայաստանի հասարակությունները բազմաշերտ են, փարբեր են, և այսպիսի հարցերի, ինչպես օրինակ՝ ի՞նչ է կարծում թուրք երիտասարդությունը, կարող եմ ասել. փարբեր բաներ է կարծում, ինչպես և հայ երիտասարդությունն է փարբեր բաներ կարծում: Այ, այստեղ եկած հայ երիտասարդները մի բան են մտածում, իսկ ուրիշ տեղեր գնացող հայ երիտասարդներն՝ ուրիշ բան: Թուրքերը ևս նման վիճակում են գտնվում: Ուրեմն, որպեսզի հասնենք փոխըմբռնման, չպիտի հասկանանք՝ թուրքերը լավն են, թե վատ, այլ պետք է հասկանանք, որ թուրքերը բարդ են, փարբեր են. Եթե սա հասկանանք՝ ի վերջո փոխըմբռնման կհասնենք նույնիսկ ազգայնականի հետ, նույնիսկ կրոնական ֆունդամենտալիստի հետ՝ պարզապես հարգելով մեզանից փարբերվելու իր իրավունքը:

Տարց դահլիճից (Երևանի Վ.Բրյուսովի անվան պետական լեզվաբանական համալսարան ուսանող).

Այսօր շատ խոսվեց Թուրքիայի և Նայաստանի միջև փարբեր կապերի մասին՝ քաղաքական, գիտական և այլն: Եվ խոսվեց թուրքական քաղաքական կուսակցությունների մասին, որոնց մասին ես չեի իմացել: Նայաստանում կան կուսակցություններ, որոնց գաղափարախոսությունը նման է այդ թուրքական կուսակցությունների գաղափարախոսությանը: Ուզում եմ ասել, միգուցե հնարավոր է կապեր ստեղծել նմանապիպ թուրքական և հայկական կուսակցությունների միջև, որոնք միանման գաղափարախոսություններ ունեն: Շնորհակալություն:

Չեմ Տոկերի պատասխանը.

Այո, դա հնարավոր է, սակայն պետք է նաև անդրադառնամ Ա. Իսկանդարյանի հնչեցրած նկատառումներին: Վստահեցնում եմ, իմ այս մեկնաբանության նյութը փաստ է: Ինչպես ասացի, սովորական թուրքերի համար Նայաստանը հայտնվում է օրակարգում, երբ ցեղասպանությանը վերաբերող օրինագծեր են քննարկվում Լեհաստանում, Արգենտինայում, Մյովակիայում և այլուր: Եկեք վստահ լինենք, որ խնձորը խնձորի հետ ենք համեմատում, ոչ թե խնձորը նարնջի հետ: Իմ մասով կարող եմ ասել, որ հարևան ազգին շատ ծանր մեղադրանք եք ներկայացնում: Յեղասպանություն բառը շատ լուրջ է: Չեմ ճանաչում որևէ թուրքի՝ ինչ քաղաքական հայացքների տեր էլ լինի, որ ընդունի դա: Սա ևս մի փաստ Թուրքիայի վերաբերյալ: Կարող եք դա անվանել ողբերգություն, կոտորած, զանգվածային սպանություն և այլն. գոյություն ունի թուրքական վարկած և հայկական վարկած: Ներեցեք, բայց ես ծնվել և մեծացել եմ թուրքական վարկածով: Այո, տեղի է ունեցել ողբերգություն, սակայն դա կատարվել է Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում՝ համաշխարհային, փարսաճաշքանա-

յին և քաղաքացիական պատերազմի, անօրինականության պայմաններում: Ո՞ւմ կողմից էր այն ժամանակ ղեկավարվում Թուրքիան՝ սուլթանի՞, խռովարարների՞, քեմալիստների՞: Ինձ դա հայտնի չէ: Ուրեմն, այո, եկեք կապեր հաստատենք, քննարկենք մեզ համար հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրներ. սակայն երբ այս խնդրին ենք հասնում, ես հասկանում եմ, որ այն շար կարևոր է հայ ժողովրդի համար, բայց մինչ այժմ մեր հարաբերություննրում ոչնչի չենք հասել: Նաև մենք պիտի վերանայենք մեր բառապաշարը, եթե կլինեն բացարձակ ապացույցներ, չգիտեմ, հանձնաժողովի, պատմաբանների, որևէ մեկի կողմից: Այդ դեպքում կառաջարկեմ, որ իմ երկիրն ընդունի մեղադրանքները և դրանց հետևանքները: Բայց այժմ իրականությունն այսպիսին է: Ոչ մի թուրք չի ընդունի ցեղասպանություն բառը, միգուցե մեկ կամ երկու բացառություններով, միգուցե կան որոշ գիտնականներ: Եվ եթե խոսում ենք երկխոսության մասին, ուրեմն պետք է փորձինաբանությունը հաշվի առնենք: Պետք չէ շփոթության մեջ գցել լսարանն՝ օգտագործելով փարբեր փորձիներ: Մեկ այլ խնդիր, որը կարևոր է թուրքերի համար. ի՞նչ փեղի կունենա, եթե ցեղասպանությունը ճանաչվի: Ցեղասպանության ժամանակաշրջանում մենք կորցրել էինք մեր հայրենիքը: Դա մեծ երկիր է թուրք ժողովրդի և հայ ժողովրդի համար: Այսպեղ մենք նույն հաճախականության վրա ենք: Նայրենիք բառը շար լուրջ է: Դրան կհետևի փոխհատուցումը: Բազմաթիվ թուրքեր ուզում են իմանալ՝ ի՞նչ է կանգնած այդ հետևողական զգացմունքային պահանջների երևում: Ուրեմն, չեմ ցանկանում խորանալ դրա մեջ, սակայն նաև չեմ ցանկանում ապափրկելուցնել լսարանը: Այո, գոյություն ունեն փարբեր փեսակետներ, սակայն միգուցե գործընկերներս ինձ կլրացնեն, ես չգիտեմ որևէ քաղաքական ուժ կամ քաղաքացիական հասարակության կառույց, որը կհամաձայնվի հայկական փեսակետի հետ, որ կապարվածը ցեղասպանություն էր: Այդ առումով Թուրքիայում ոչ մեկին չեմ փեսնում:

Արմեն Խաչիկյան (*Եվրոպական Տարածաշրջանային Ակադեմիա, Երևան*).

Իհարկե, այնպես ինչպես ներկայացրեց պարոն Տոկերը, խնդիրը լրիվ հասկանալի է: Իրոք, ընկալման փարբեր մոփեցումներ են: Ուզում եմ ճշտել մեկ բան: Նայոց պատմության դասագրքում կա որոշակի փեղեկություն Ցեղասպանության մասին: Այն հայկական փեսակետն է: Թուրքիայի պատմության դասագրքում գրեթե փեղեկություն չկա այդ մասին: Ինչպե՞ն կարելի է սկսել երկխոսություն, փեղեկափոխության նման պակասի պայմաններում: Ինչի՞ շուրջ կարելի է ընդհանուր հայտարար գրել, եթե փեղեկություն չկա այդ մասին: Ինչպե՞ն կարելի է անել այնպես, որ Թուրքիայում փեղեկացվածության մակարդակը այս հարցի մասին լինի ավելի բարձր, որպեսզի, իրոք, երկխոսության հնարավորություն առաջանա: Խոսքը չի գնում մեկի կամ մյուսի կողմից ներկայացված բացարձակ ճշմարտության մասին, այլ փեղեկացվածության:

Ջևն Տոկերի պապասխանք.

Ես այդ խնդրի մասնագետը չեմ: Գործընկերներս կարող են ասածս լրացնել, սակայն որքան ինձ հայտնի է, եթե չեմ սխալվում, Թուրքիայի կառավարությունն առաջարկել է պարմաբանների հանձնաժողով սրեղծել, համարել հանձնաժողով, և դա մերժվել է: Մի կողմից՝ մենք ասում ենք, Թուրքիան ասում է, որ թող դրանով զբաղվեն պարմաբանները, ոչ թե քաղաքական գործիչները, սակայն մյուս կողմից՝ հայկական վարկածը քննարկման առարկա չէ: Եթե քննարկման առարկա գոյություն չունի, ինչպե՞ս կարող ենք համաձայնության գալ որևէ խնդրի շուրջ:

Նիգար Գոկսել.

Պարոն Խաչիկյան, Դուք իրավացի եք, եթե դասագրքերին եք նայում, կարող է թվալ, որ երկխոսություն սկսելու հիմքեր չկան: Իրականում կան հասարակական կազմակերպություններ, որոնք այս թեմայի վրա աշխատանքներ են փնտրում՝ պարմական ուսմունքները չեզոքացնելու համար: Պետք է նաև մտապահել, որ դասագրքերը միշտ չէ, որ արքայազնի են թուրքերի մեծամասնության կարծիքը: Օրինակ՝ 1915թ. մասին գրուցելիս բազմաթիվ թուրքեր օգտագործում են «կոլորադներ» բառը, չնայած երբ ես էի սովորում, այդ բառը դասագրքերում չէր օգտագործվում: Կարող եք հայտնաբերել, որ թուրք ժողովուրդն առաջ է անցել թուրքական դասագրքերից ու նաև թուրք քաղաքական գործիչներից:

Ռուբեն Մեհարյան (*փորձագետ, Զաղաքական և միջազգային ուսումնասիրությունների հայկական կենտրոն*).

Շատ կարճ ռեզյումե կարգով: Խոսք գնաց ընդհանուր պարմություն («shared history») գրելու մասին: Դա կարևոր է, բայց մենք նույնիսկ ներհասարակական կոնսենսուս չունենք այդ հարցում: Օրինակ՝ հայոց պարմության հետ կապված՝ ես կարող եմ նշել երեք ինֆերպրեֆացիա: Մեկը պայմանականորեն կոչենք կոմունիստական փարբերակ, մյուսը՝ դաշնակցական, և երրորդը՝ Լեռնի գրած պարմությունը: Ընդ որում, ահագին փարբերություններ կան գնահատականների, պարճառահետևանքային կապերի ի հայտ բերման հարցերում և այլն: Ես կարծում եմ, որ նման վիճակ է նաև Թուրքիայում՝ սկսած ընդհանրապես այդ մասին չխոսելուց, պաշտոնական վարկածից և օրինակ՝ Օրհան Փամուկի փարբերակը, ում վրա դրված էր Թուրքիային վիրավորելու մասին թուրքական օրենսգրքի 301 հոդվածը: Դա էլ է պարմություն՝ ներկայացված Թուրքիայի կողմից: Ուզում եմ ասել, որ սկզբից հայերը և թուրքերը համարել պետք է կարողանան գրել կոնսենսուս պարմության գրքերի վերաբերյալ, ինչը փակական գործընթաց է, իսկ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը և հաստատումը շատ հրապարակա խնդիր է: Մենք չունենք այդքան ժամանակ, որ պարմության հարցերը կապենք հարաբերություններ հաստատելու խնդրի հետ: Ինձ թվում է, որ պետք է փարանջատել մեկը մյուսից: Նամենայն դեպս ես իրերին այդպես եմ նայում:

Տիգրան Մկրտչյան.

Պարոն Տոկեր, քանի որ Դուք քաղաքական գործիչ եք, պետք է որ պրագմատիկ անձնավորություն լինեք և իրոք այդպիսին եք, կցանկանայի իմանալ՝ արդյո՞ք Ձեր կուսակցությունը նպաստում է հայ-թուրքական երկկողմանի կապերի զարգացմանը, և արդյո՞ք Դուք դրանով հերաքրքրված եք: Ձեր կուսակցությունը նպաստո՞ւմ է դրան, կամ դա կազմո՞ւմ է Ձեր կուսակցության ծրագրի մի մասը, կամ ի՞նչ է առաջարկում Ձեր կուսակցությունը:

Ջեմ Տոկեր.

Նկատի ունեք հայկական հարցը թե՛ հայ-թուրքական հարաբերությունները:

Տիգրան Մկրտչյան.

Նայ-թուրքական հարաբերություններն ընդհանրապես և դրանց բարելավումը:

Ջեմ Տոկեր.

Ծիշքն ասած, ինչպես ասել էի, դա Թուրքիայում առաջնահերթ օրակարգային խնդիր չէ: Սակայն երբ պարոն Դինքը սպանվեց, մենք մասնակցել ենք թաղման արարողությանը: Ինչպես նշել էի, մենք հարցրել ենք՝ ո՞ր են բոլոր հայերը, ինչո՞ւ նրանք հեռացան, ինչո՞ւ են հեռացել հրեաները, ինչո՞ւ են հեռացել հույները: Մենք պաշտպանում ենք Կոստանդնուպոլիսի հույն պատրիարքի կարգավիճակը, որ նա պետք է ճանաչվի՝ որպես փեղեկական պատրիարք: Նայ եկեղեցու պատրիարք Մուրաֆյանն իմ դասընկերն էր միջնակարգ դպրոցում: Մենք պաշտպանում ենք փոքրամասնությունների իրավունքները, կրոնական ազատությունը, բոլոր եկեղեցիներն ու սինագոգները, սակայն չենք առանձնացնում հայ-թուրքական հարաբերությունները. մենք կողմնակից ենք բոլոր հարևանների հետ բարիդրացիական հարաբերություններ ունենալուն: Կարող ենք միակողմանի չհարձակվան պարզավորություն վերցնել՝ մեր հարևանների մտահոգությունները կանխելու համար: Այսօրինակ փիպի նախաձեռնություններ, այո, առաջ ենք քաշում. այլ խնդիր է, որքանով են դրանք ընկալվում Թուրքիայում՝ մեր կուսակցության մեծությունը հաշվի առնելով: Սակայն առանձնահատուկ նախագծեր հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ չենք առաջարկում: Այժմ սա օրակարգում կլինի, և երբ վերադառնամ Թուրքիա, այս կոնֆերանսի վերաբերյալ գեկույցներով հանդես կգամ: Բայց ընդհանրապես, մեր կուսակցությունում չկա կառույց, որը հատուկ զբաղվում է հայ-թուրքական հարաբերություններով, ցեղասպանության խնդրով, կամ սահմանի փակ լինելու խնդրով. ունենք կառույց, որը զբաղվում է հարևան ազգերի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման խնդիրներով:

Սյունիան Գրիգորյան.

Կոնֆերանսի վերջում ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել բոլորին, ովքեր օգնեցին այս կոնֆերանսի կայացմանը և կազմակերպմանը՝ առաջին հերթին՝ Վազգեն Կարապետյանին և Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանին: Շնորհակալություն եմ հայտնում հայրնի թուրք փորձագետներին՝ Նիզար Գուլսելին, Ջեմ Տոկերին և Արդա Բաթուին, ովքեր համարեցին, որ այսօր Նայասարանում զեկույցով հանդես գալը շատ կարևոր է հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման համար: Նախուկ շնորհակալություն եմ հայտնում բոլոր դիվանագետներին և միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին այսօրվա համապեղ աշխատանքի համար: Շնորհակալություն բոլոր զեկուցողներին և քննարկումներին մասնակցածներին, այդ թվում ԲՈՒՆ-երի պրոֆեսորներին և ուսանողներին: Եվ վերջում ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել «Եվրասիա համագործակցություն» հիմնադրամին: Մեր համագործակցությունը այդ կազմակերպության հետ բավական էֆեկտիվ է և կոնֆերանսի կայացումը այդ համագործակցության արդյունքն է:

**“Global Challenges and Threats: Are Joint Efforts
between Armenia and Turkey Possible?”**

International Conference
20 May, 2008
Yerevan, Armenia

Contents

Editor's note: Stepan Grigoryan	92
Opening Remarks: Stephen Banks, Vazgen Karapetyan	94-95
David Hovhannisyan. Why Armenian-Turkish Relations Have Not Been Normalized?	96
Cem Toker. The Most Important Thing Is Well-being of Our Peoples.....	104
Armen Ashotyan. Let's Accept Each Other As We Are.....	109
General Discussion	112
Diba Nigar Goksel. Analysis of Interviews with Turkish Organizations.....	120
Stepan Grigoryan. Analysis of Interviews with Armenian Organizations	125
General Discussion	140
Alexander Iskandaryan. Reformatting the Unawareness	142
Arda Batu. General Principles to Achieve Reconciliation	147
General Discussion	150

Editor's note

This book presents the materials of the international conference on the topic “Global Challenges and Threats: Are Joint Efforts between Armenia and Turkey Possible?” organized on May 20, 2008. The conference was organized by the Analytical Center on Globalization and Regional Cooperation with kind support of the Eurasia Partnership Foundation. More than 120 persons attended the conference, including representatives of political parties, non-governmental organizations and analytical centers, students of leading Armenian universities and youth activists, political scientists, economists, employees of the Ministry of Foreign Affairs of Armenia, as well as foreign diplomats and representatives of international organizations accredited in Armenia: ambassadors of Kazakhstan, Lithuania, Poland and the United Kingdom; diplomats from the embassies of Romania, Syria, Ukraine and the United States; and representatives of the Council of Europe, Friedrich Ebert Foundation, OSCE and USAID. Three Turkish experts participated in the conference: Diba Nigar Goksel (senior analyst of the European Stability Initiative, chief editor of Turkish Policy Quarterly), Cem Toker (Chairman of the Liberal Democratic Party of Turkey), and Arda Batu (board member of ARI Movement, professor of Yeditepe University in Istanbul). Conference received broad coverage by Armenian and foreign media.

This conference was a part of the project titled Cooperation of Analysts and Civic Activists of Armenia and Turkey as a Unifying Factor in Armenian-Turkish Relations, which has been run by the Analytical Center on Globalization and Regional Cooperation with support of the Eurasia Partnership Foundation and USAID. The main goal of the project is stimulation and expansion of bilateral cooperation between Armenian and Turkish civil societies, as well as enhancement of mutual trust between academics and experts. The project organizers believe that cooperation between civic activists, heads of analytical centers, political scientists, academics and the youth helps to reduce the traditional stereotypes and ‘images of enemy’ existing in our societies.

In this respect, it is important that cooperation develops, first of all, in such areas where we may work united: dealing with global challenges and threats, trade, scientific and cultural cooperation, regional interests, including the European integration process, cooperation in the Black Sea region, and so on.

Within the framework of the project interviews about the perspectives of development of Armenian-Turkish relations were conducted with representatives of political parties and NGOs, as well as with independent experts in Armenia in Turkey. Some interviews were published in Armenian

Aravot daily, as well as in Turkish Policy Quarterly journal and in Turkish Daily News.

I am thankful to our Turkish partner, distinguished international expert Diba Nigar Goksel for effective cooperation that was indispensable for the success of this project. Finally, I wish to thank the Eurasia Partnership Foundation for cooperation and sincere support to our activities.

Stepan Grigoryan, *Chairman of Board of the Analytical Center on Globalization and Regional Cooperation*

Opening Remarks

Thank you for inviting the U.S. Embassy to participate in this important conference organized by Eurasia Partnership Foundation, one of the U.S. government's key partners here in Armenia in promoting cross-border cooperation in this region. The Armenia - Turkey cross-border dialogue and cooperation program launched by the Eurasia Partnership Foundation in 2006, with funding from the United States government, is contributing to improving people-to-people ties between Armenians and Turks by strengthening positive ties between the non-governmental, local government and business sectors to develop and maintain cross-border partnerships. This conference is one of many efforts as part of this program to build a foundation for greater regional integration. Something that is believed to be very important and will lead to enhanced regional stability, enhanced economic cooperation and development in the two countries. Of course, the United States government is trying to bring Armenia and Turkey together through active diplomatic efforts in Yerevan and Ankara. But efforts to build ties between non-governmental, civil society and media organizations can also accelerate the pace of official diplomacy. I would like to thank the distinguished guests from Turkey. Two of them are visiting Armenia for the first time. I would try to speak Turkish, but it wasn't written in these remarks: welcome and thank you for coming here today to discuss these important issues. The United States is proud of this conference and we are looking forward to witnessing continuing progress as a result of your significant efforts. Thank you very much.

Stephen Banks, *Political-Economic Section Chief, USA Embassy*

Opening Remarks

Let me welcome everybody to today's conference. Thank you for dedicating your time for participation. I would like to introduce in a few words the Armenian-Turkish cooperation program of the Eurasia Partnership Foundation, as well as other regional programs. EPF launched the Armenia - Turkey cross-border dialogue and cooperation program in late 2005 by two research projects. First one was organized by the International Center for Human Development. It studied all instances of cooperation, all political and civil contacts between Armenia and Turkey during recent 10-12 years, and a book that presents all that work was published. The other project was run by the Armenian International Policy Research Group. It studied the possible economic consequences of opening of the Armenian-Turkish border and the possible response of local authorities to that opportunity. That project was also concluded with publication of some materials.

Last year, in the summer of 2007, EPF announced a grant program for support to bilateral Armenian-Turkish programs. As a result of the contest, six projects were financed, most of which have been going until now. Today's conference is a part of one of those projects. The first conference within the framework this project was organized in November 2007. Since then, interview with Armenian and Turkish politicians and civic leaders have been conducted within the framework of this project. The interview results will be presented during this conference by Stepan Grigoryan and Diba Nigar Goksel.

As another example of grant programs financed by EPF I would mention that in mid-June of 2008 the Komitas string quartet will visit Istanbul, and a few days later Turkish Bosphorus quartet will visit Yerevan. The mentioned six projects also include a youth cooperation project; youth organizations in Armenia and Turkey created an online forum, which has been operating actively, and every second month an Armenian-Turkish e-magazine is being published. Yet another example: Yerevan Press Club and its partners in Turkey run a project of cooperation between Armenian and Turkish journalists. As a result, they are going to publish some articles concerning the Armenian-Turkish relations in well-known Armenian and Turkish newspapers and magazines. We have other plans as well. Very soon, a few grant programs will be financed, including a program on cultural exchange between Armenia and Turkey. Since 1998, EPF has also been running another regional initiative. That is a program on cooperation between Armenia, Azerbaijan and Georgia; during these years, a number of grant programs have been financed, with topics varying from environmental protection to economic research and public policy issues. Let me again greet all participants, I hope today's conference will be successful, and we will listen interesting reports and discussions.

Vazgen Karapetyan, *Program Coordinator for Cross-Border Programs, Eurasia Partnership Foundation (EPF)*

David Hovhannisyan, *Director of the Center for Civilization and Cultural Studies, Yerevan State University*

Why Armenian-Turkish Relations Have Not Been Normalized?

When Armenia declared its independence in 1991, the problems that had existed as a consequence of the genocide were supplemented by yet another one. It may be formulated as putting Armenian-Turkish disputes on the agenda. Those disputes play a central role from the point of view of regional relationships, as well as from the viewpoint of promotion of the idea to create a regional security framework. Therefore, recognition of the Armenian genocide by Turkey has special importance.

The relations between Armenia and Turkey have not been normalized until now. Based on their foreign policy priorities, Turkish politicians and diplomats justify their very negative attitudes towards establishing diplomatic relations with Armenia, opening the border, and the proposals to sign documents regulating bilateral relationships by three main reasons:

- a. Armenia's policy aimed to international recognition of the 1914-1923 Armenian genocide;
- b. Abandonment of the territorial claims to the Republic of Turkey;
- c. The Armenian-Azerbaijani conflict.

It should immediately be noted that the last reason came into use in 1998. Besides, relationship with a third party is not a serious reason for normalization of bilateral relations; however, from the Turkey's geopolitical interests viewpoint, the Azerbaijani factor has not only become important but, in some situations, dominant. It should be noted that Turkey has diplomatic relations with some states in spite of serious unsolved issues, including territorial ones (Greece, Syria, Cyprus, Iran, and so forth).

Let us, however, pay attention to the first two reasons.

It may seem that the policies of Armenia's first president Levon Ter-Petrossian towards recognition of the Armenian genocide in the Ottoman Empire were rather moderate; it gave the leaders of the neighboring state an opportunity to show political pragmatism – to establish diplomatic relations with the newly independent republic, to open the borders, and actively develop trade and economic relations. That way Turkey would establish itself in our country – with such consequences as political influence, cultural expansion and so forth.

Armenia's second president adopted a harsher policy towards the genocide issue, and made its international recognition one of the priorities of

Armenia's foreign policy. At the same time, Robert Kocharyan made an unprecedented move: in an exclusive interview to well-known Turkish journalist Mehmet Ali Birand he stated that Armenia did not have territorial or any other claims on Turkey as a consequence of the Armenian genocide in the Ottoman Empire. It was supposed that such a statement would calm down Turkey's political and military elites, assuring them that Armenia would not threaten their state's territorial integrity.

The abovementioned leads to the only logical conclusion: Turkey does not consider Armenia a state, relations with which should be normalized and gradually improved, including establishment of a joint security framework, trans-border cooperation, cooperation on regional issues, etc.

It may naturally be supposed that Turkey does not consider Armenia a state, relations with which should be normalized, because Armenia does not match some of Turkey's expectations or standards. So, relationships with Armenia may be normalized only when some processes will come to an end and, consequently, our country will become more acceptable for Ankara. What kind of processes is that and what kind of change should take place?

During the first Turkic summit in Ankara in October 1992, Turkey's president Turgut Ozal called the 21st century "Turks" century, if some mistakes will be avoided."⁶ Such statements and assertions were repeated quite often during the 1990s. In this respect, an observation of Turkey's next president Suleyman Demirel is indicative: he stated that it was not possible to be a Turk and to abandon panturkism. When Mr. Demirel visited Uzbekistan as Turkey's prime minister, he said: "If a union of Turkic states is to be created in the future, nobody would object it, but at the present moment it is not realistic."⁷ Such statements made by Turkey's highest officials demonstrate that serious elements of neopanturkist ideology are among the instruments of the country's political leadership, although they may be concealed by excessive use of Western political terminology.

Such formulae received good acceptance in the West, as after the demise of the USSR Western political leaders actively promoted Turkey as an example that the former Soviet Muslim republics should follow: from their point of view, Turkey was a democratic secular country with Muslim population.

Such direction of Western political thought, which was ordinary after the end of the Cold War, matched with Ankara's policies and stimulated Turkey to compete with Russia and to try to transform former Soviet Turkic

⁶ *Turtsiya mezhdru Yevropoi i Aziei* (Turkey between Europe and Asia), Moscow, 2001, p. 427.

⁷ *Hürriyet*, 12 April 1992.

republics. That would ultimately lead to formation of a “union of Turkic states” and to realization of other panturkist ideas.

This time again, Armenia constituted a roadblock for realization of such projects. In particular, it was an impediment for Turkey’s strategic plan of establishment of safe overland communication with Turkic republics within Russia – on the shores of the river Volga and in the North Caucasus. Such communication was considered an indispensable instrument for facilitation of disintegration processes in weak Russia and for successful competition with it. Presence of Armenia, Russia’s staunch ally, was a serious impediment for realization of that plan.

However, in Turkish political circles there was an understanding that in the late 20th century the “Armenian problem” would have to be solved by methods other than those that had been employed in the beginning of the century. So, it was probably supposed that the problem might be solved not by means of complete elimination of Armenia but by taking control of a part of Armenian territory by Turkey or Azerbaijan; the desired “Turkic route” might then run through that territory. Therefore, Ankara needed to get involved in the Nagorno-Karabakh conflict negotiation process, as that would provide Turkish diplomacy with good opportunities for fulfillment of their goals. Besides, the relations with Armenia had to remain without normalization, in order to keep a high level of tension in bilateral relations. That served a clandestine goal: Any action against Armenia would be politically legitimized.

Only after realization of the mentioned plans it would be possible to normalize relationships with Armenia, as the latter would have lost its geopolitical importance and would not be of any interest.

Of course, contemporary Turkey’s real geopolitical and economic interests were clearly seen behind the neopanturkist political ideology. It is absolutely clear that Ankara was displeased by the loss of the most important regional power status: Turkey had been the only NATO member sharing a border with the USSR, and when the Cold War came to an end, Turkey lost its previous geopolitical significance and became a passive player meant to play only second plan role. That new situation was immediately assessed by Henry Kissinger:

During the recent years in the United States, and to even larger extent in Europe, there has been an increasing tendency of viewing Turkey as a natural ally and using it for solution of their own problems – without compensation, paying no attention to Turks’ national pride, and without taking into account the special conditions of that country. Economically developed democratic

states, especially European states and the U.S. should remember that main components of their national security are at stake. Therefore, those states' attitude towards Turkey should be determined by that imperative.⁸

Certainly, in such context Ankara is interested in the opportunities to use the infrastructure and to participate in its management: the infrastructure integration, with creation of a common worldwide system is a very important goal in the globalization age. It means that Turkey aspires to be one of the main regulators of the roads, communications, pipelines, and financial infrastructure connecting two large regions – the Great Middle East and united Europe. For that, Turkey needs to increase its influence in the Black Sea and Caspian Sea basin, especially in the South Caucasus, where it went into strong competition with Russia.

The role assigned to Turkey by the United States was explained by Zbigniew Brzezinski:

Turkey's evolution and orientation are likely to be especially decisive for the future of the Caucasian states. If Turkey sustains its path to Europe – and if Europe does not close its doors to Turkey – the states of the Caucasus are also likely to gravitate into the European orbit, which is a very attractive perspective for them. But if Turkey's Europeanization grinds to a halt, for either internal or external reasons,⁹ then Georgia and Armenia will have no choice but to adapt to Russia's inclinations.¹⁰

Ankara's attempts to solve problems, which are hardly comparable with the available resources, have led to serious internal and external political

⁸ Henry A. Kissinger. *Does America Need a Foreign Policy?: Toward a Diplomacy for the 21st Century* (Russian edition). Moscow, 2002, p. 206.

⁹ Regarding potential internal reasons, Brzezinski notes: "Turkey – a post-imperial state still under way of choosing its direction; there are simultaneous attempts to take it in three different directions. Supporters of modernization want it to become a European state, therefore they are oriented towards the West. Islamists have an inclination towards the Middle East, thus are oriented towards the South. Nationalists, inspired by the history, plan a new mission for Turkic nations of the Caspian Sea basin and the Central Asia – a region dominated by Turkey; they are, accordingly, oriented towards the East. Each of the mentioned perspectives is turning around separate strategic axis and, for the first time after the Kemalist revolution, the dispute between supporters of different choices generates some concerns about Turkey's regional role." (Z. Brzezinski. *The Grand Chessboard* (Russian edition). Moscow, 1999, p. 161).

¹⁰ *Ibid.*, pp. 179-180.

problems. Besides, it is obvious that Turkish analysts overestimated Turkey's appeal for the former Soviet republics, including the meaning of ethnic and linguistic heritage. The attempt to adopt a function of being an example to follow for the newly independent Turkic states was not successful because of a number of reasons.

The development went in another direction. Armenian forces' success in the Karabakh war and establishing of Russian military base in Armenia, from one side, formation of a unipolar world and general logic of geopolitical transformations, on the other side, led to an understanding of impossibility to realize the neopanturkist plans of the 1990s. That created numerous difficulties for Turkish society, linked to the set of values.

As a result of profound change of priority issues needing solution for different geopolitical players, a situation emerged when the normalization of Armenian-Turkish relations entered the American agenda: That would permit to form a "unitary political setting" (as U.S. Undersecretary of Defense Paul Wolfowitz put it) in the South Caucasus, because if there is no Turkish threat, there will be no need to keep Russian military base in Armenia. Moreover, if Turkey's policy toward the Nagorno-Karabakh conflict resolution becomes more balanced and neutral, the possibility of solving the conflict by peaceful means will increase.

On the other hand, after September 11, 2001 the United States got an opportunity to deploy its troops in the Central Asia; that, in particular, means that the Americans, considering Turkey's policies in Central Asia pro-Turkish, and not pro-American as it was supposed to be, decided to act directly in that region, instead of acting by an intermediary.

Finally, Russia overcame the long-term crisis and changed its attitude towards the European Union and the United States, and as a result got an opportunity to act without restraint in the North Caucasus, particularly in Chechnya.

It should be noted that the tendency of development of Russo-Turkish relations – construction of the "Blue Stream" gas pipeline, increase of mutual trade up to 25 billion Dollars, joint projects in the sphere of energy, cooperation between institutions in charge for foreign policy and security – is certainly aimed to deepening of disagreements with the United States and, to some extent, also with the EU member states and China.

From the American perspective, in order to keep the situation in the South Caucasus predictable and controllable, which is required for stable operation of the infrastructure, it is needed to reduce the tension in Armenian-Turkish relationships and to open the border between two states. The United States has applied serious efforts to reach that goal, however, without much success so far.

The matter is that from the methodology viewpoint the same approach has been applied here as in the case of the Middle East (Arab-Israeli and Israel-Palestine) conflict. The problem is perceived as a territorial one, and as a consequence, methods required for solution of territorial conflicts are applied. Pressure is applied to the conflicting parties. The superpowers, particularly the USA and the EU, bring in economic and financial aid, promising much more, should a compromise be reached and the problem solved. The demand for compromise and the pressure applied on the conflicting parties make them unsatisfied with the process, the parties try to find different ways to resist the pressure, undermine the negotiation process and quit, angered by the actions of the guarantors.

The problem is that in case of the Middle East conflict its territorial meaning is secondary. Its primary meaning lies within the realm of values and mythology. From the Jews' perspective, existence of the State of Israel is founded not only on Jewish people's need to have its statehood – for that matter, Jewish people achieved self-determination many years ago. The issue has much more important, principal meaning: The Jerusalem Temple must be rebuilt, and that will symbolize the return of the God's people to the Promised Land, thus once lost spiritual link with heavenly Jerusalem will be restored.

For Arab Muslims, including the Palestinians, Al Quds (the Holy City – Jerusalem) is not just a place from where Prophet Muhammad ascended to meet with Allah; it is also a symbol of Islam's triumph, one of three main centers of the *Dar al Islam* (House of Islam – the lands belonging to the Faithful).

So, the principal difference between two people's national mythologies is not their view of the future (all want to live in peace and under just conditions, and what is offered to the parties after reaching peace totally satisfies them) but their perception of the past. A conflict that erupted because of dissimilarity of sets of values based on the past may be solved only by means of bringing those sets of values closer to each other. That, in turn, may be possible only when the parties assess the events and processes from more or less similar positions.

Although there is great factual difference between the Middle East and Armenian-Turkish conflicts, more or less similar situation may be observed. The issue of genocide is an important element of both parties' identity. For Armenians, especially in the Diaspora, it is connected with myths about 'paradise lost' and 'promised land' (of course, without the central notion of Jewish identity – being the God's people), restoration of the divine justice, and possibility for returning 'Ergir' – the land.

For the present generation of Turks the issue is connected with the myth about the demise of the "Great Kingdom", with a religious element, since the

Kingdom also constituted the caliphate, which united the *umma* – the entire Muslim community. The demise of the Ottoman Empire, the height of which is seen as Turkish people's greatest epoch, is kind of a starting point from where the state's contemporary history begins. The attitude towards the events that became end of the old and birth of the new is a principal issue for contemporary Turks. The genocide, which in Armenians' perception is the Great Disaster, for Turks, depending on their attitude, is either the end or the beginning of history.

The events of the last quarter of the 20th century led to serious dissatisfaction of various strata of Turkish society with democratic values and Western orientation.

The parliamentary elections and government cabinets formed by different political parties during the recent ten years have showed that Turkey, experiencing political, economic, and social difficulties, rich with different ethnic and religious disputes, is trying to employ protective mechanisms. Vigorous ideological systems are the most effective protective mechanisms. The problem is making a choice: the parliamentary elections were won, in turn, by pro-Western liberals, nationalists, Islamists, radical nationalists, and again Islamists.

That situation creates additional problems for clarification and normalization of Armenian-Turkish relations. Armenia and Armenians continue to see Turkey as an imminent danger, considering that it was not sincere even at the moments when it showed "good will". There have been attempts to find reasons for recognition or non-recognition of the genocide, since the historical memory suggests the need to struggle for such solutions that would exclude the possibility of a repetition of the tragedy.

Here lies the main difference between perceptions of the genocide issue by the citizens of Armenia and the Diaspora Armenians. For those in the Diaspora, the mythological component is the most important factor of identity and, under the condition of living away from the Motherland, a factor contributing to functioning of ethno-protective mechanisms.

For Armenia, genocide recognition means, first of all, protection of national security, because genocide recognition would also mean accepting the guilt. And that would guarantee that the tragedy would never be repeated. For many Armenians, Greeks, Kurds, and representatives of other national minorities it would mean that Turkey has lost its genocidal identity, which is typical for all empires during their decline; it would also mean that Turkish society has become a mature civil society predictable in its actions.

From the perspective of Armenian-Turkish relations genocide recognition would mean bringing the sets of values closer on the basis of

similar assessments of the past; that would be a good foundation for building a common future in the region.

Formation of a common security framework in the Caucasus and a more inclusive one in the Black Sea and Caspian Sea basin largely depends on the solution of the aforementioned problem. And formation of such a regional security framework is a must for formation of a global security framework. In order to make the Great Middle East and united Europe projects come true it is required to reach stability in this part of the world, so the meeting point of two large regions would not become a zone of tension and conflicts but rather a roadblock on the way of conflicts.

As long as Armenian-Turkish relations are used by Turkish foreign policy, same way like by others, for strengthening of Turkey's influence in the South Caucasus, as long as Turkey strengthens its positions in Azerbaijan and Georgia, thus has an opportunity to trade with the USA, Russia, and EU, the normalization perspective will be very vague and that will have negative consequences for regional stability and security.

Would it be possible to make the project of Caucasian security framework real, would ways of solving the Nagorno-Karabakh conflict be found – solution of all such problems now depends on the method of normalization of Armenian-Turkish relations. Opening of the border that has been discussed so much during the recent years would be a very positive move as such; but in fact it would only mean that two parties make a move under pressure of the USA, Russia, or EU, all of which follow their own interests. It may not be considered the first conscious action aimed to real normalization of relations.

Cem Toker, *Chairman of Liberal-Democratic Party, Turkey*

The Most Important Thing Is Well-being of Our Peoples

Ladies and gentlemen, first of all, allow me to express my gratitude to the sponsors and the organizers of this conference which gave me the chance to visit your historic country and the land of very proud, hospitable and friendly people.

Please do not regard this statement as a political flattery. Because I had had many friends of Armenian origin when I was growing up, even before elementary education in Istanbul and they continue to be my life-long friends.

I'd also like to thank Dr. Grigoryan who has provided great hospitality since our arrival here in Yerevan.

Before I begin with my presentation, I will take a brief moment and salute the memory of a friend, late Hrant Dink, who was savagely assassinated about a year and a half ago. He was a man in love with his country, Turkey, and had dedicated his life to eradicate misunderstandings and misinformation between the people of Turkey and Armenia.

As a matter of fact it bothers me when Turkish officials frequently quote the fact that Turkey is 99.5% Muslim. So I ask: "where did the others go?" Where did the Jews, Greeks, Armenians, even Assyrians go? Why did they pack up and leave? Something is very wrong here.

Ladies and gentlemen, I sincerely hope that the views I plan to share with you today will foster further cooperation and communication between our two peoples and will help exploring ways to bridge the gap in understanding each other.

I would also like to note that I am neither an academician, nor a historian, nor a diplomat. I am simply the chairman of a political party in Turkey, which was founded 14-years ago and has no representation in the parliament with less than 1% of the popular vote. So I am here today to share with you our ideas from a liberal democratic point of view. So let's be clear on that.

Ladies and gentlemen, all this academic work, civil society work, political work, conferences, rallies, elections anywhere in the world have one and only one purpose. That is to find, provide and sustain policies to offer our peoples a prosperous, healthy, secure life.

Politicians everywhere should always ask themselves, "are we leaving a better country to the next generation than the one we took over?" By the phrase "a better country" I do not mean a new cell phone every week or 100 channels of color television or internet.

I am talking about leaving behind a generation believing in, prioritizing and defending values of democracy, tolerance, compromise, civil liberties and freedoms.

When I was initially informed that the topic of my speech was "Global and Regional Interests of Armenia and Turkey", naturally I started thinking of global

and regional role players. I figured I had to take American, Russian, European, Iranian and even Chinese and Indian strategic interests into consideration.

But then it occurred to me that anything and everything I would be predicting about those nations and their strategic goals would have been nothing but “educated guesses”. There were simply too many unknowns for me to handle.

Ladies and gentlemen, interests of Armenia and Turkey mean nothing but well-being of the people of Armenia and Turkey.

So, I decided to turn the mirror on ourselves and take a look at our own governments’ performances domestically before fortune telling what the USA or Russia or China has planned for our region.

Here’s what I discovered: We share many more things than a closed border.

United Nation’s Human Development Index takes into consideration things like life expectancy, literacy, education, per capita GNP, in other words, our quality of life. Here’s how our countries rank:

Armenia is 83rd

Turkey is 84th

This means that in terms of delivering “good quality of life” governments of more than 80 countries are doing a much better job than our governments.

A very reputable credible publication, the Economist, publishes a democracy index for the nations of the world.

In that, too, we are in the same league. The hybrid democracy league:

Turkey 88th, Armenia 110th, Iraq 112th

We are in the same league with Senegal, Ghana, and Madagascar.

Even countries like Serbia in Europe, Bangladesh in Asia are in a better category, called “flawed democracies”. At least, theirs is a democracy but a flawed one, while ours is not exactly democracy but something like a democracy as the word “hybrid” implies.

Another institution, Transparency International, looks into corruption in the governments, where our taxes are spent or not spent by our governments.

Turkey ranks 77th worst country in corruption and Armenia ranks 99th.

Now here comes the worst one. I saved the best for last. Freedom House’s World Freedom Index.

Ladies and gentlemen, these are very reputable organizations. These are reports foreign investors look at before they decide to invest a penny in our countries.

They have very scientific criteria and formulations.

Freedom House looks into issues like civil liberties, such as political rights, freedom of assembly, freedom of association, freedom of movement, freedom of

the press, speech, thought, freedom to own, buy and sell property for every country.

These rights and freedoms affect our everyday lives whether we realize it or not.

On that index too, Turkey, supposedly a candidate country for EU membership, is in the “partly free” group, ranking 105th, while Armenia is ranked 134th and listed as “not free”.

In this room, I see a lot of young people, university students. So I want to take a moment and address to them:

“It is you who will graduate from college soon and it will be you looking for a job. If unemployment rates in Armenia are anything like Turkey’s, you will not be able to find a job easily. Even if you are lucky enough to find one, it will not pay you anywhere near what you expect or deserve. Do you know why? It is all because our countries rank miserably in the areas I just listed.”

Liberties and rights are not privileges to be handed out to us by our governments. These liberties are given to us by God. We are born with these rights. They can not and should not be taken away from us by politicians. Yet our rankings in these indexes indicate that they have been revoked in our countries and all of this has an effect on our everyday lives. Poverty and lack of development is not as a result of fate or geography or anything else. It is the result of wrong domestic policies.

Now, I ask you, in light of these rankings don’t you think we have a major problem much bigger than a closed border?

I’d say something is wrong, definitely very wrong for the people of both Turkey and Armenia.

If we are going to discuss our nations’ global and regional interests, what is more important than our peoples’ freedom and prosperity and well being?

Ladies and gentlemen, our peoples do not deserve this way of life. They deserve better, much better because we are surrounded by trillions of dollars of energy money around us looking for an address to go to, yet our people are living at poverty levels on a couple hundred dollars a month while our counterparts in the west are enjoying prosperity.

During the cold war years, every country clearly knew who was whose ally and who was the adversary.

After the fall of communism, former eastern bloc nations had no problem aligning themselves with the West and its norms and values.

Here in this region, Georgia and Azerbaijan have clearly expressed their preferences, at least politically.

That leaves us with Turkey and Armenia.

Although in the recent years Turkey and the United States can’t agree anymore as to who is common enemy, and the bilateral relations have had its ups and downs, overall Turkey’s path has remained steady. Despite an Islamic government, it is still a western direction.

But remaining on the same path doesn't get you anywhere unless you move forward.

Turkey should compare itself to countries like Spain, Portugal Greece and Ireland, which were trailing or in the same league as Turkey politically and/or economically in the areas I outlined above 30, even 20 years ago, and where they stand now.

And Armenia should compare itself to the other former communist countries in Europe. Where were they 20 years ago and where are they now? And where is Armenia now?

I don't know how your politicians explain the situation to you but I grew up with the following story. I've heard this from every politician in Turkey for decades.

"Geopolitically, Turkey is a very important country with a young population and tremendous potential."

Generation after generation, Turkey still continues to have tremendous potential.

I guess if you don't use your mind, potential stares at you and you stare at the potential for decades.

Furthermore, governments of countries like ours always look for and present the source of problems in external conflicts. They always create an enemy to divert from real problems.

Ladies and gentlemen, our common interests – global or regional – do not really only lie with the policies of the USA, or Russia, or Azerbaijan, or the European Union.

Our common interests lie with values such as democracy, civil liberties and freedoms and respect for basic human rights and being a nation of rule of law.

We should note that nowhere on earth are these values exercised perfectly.

But whoever is the greatest advocate of these rights and freedoms, we should align ourselves with them. Today it is the European Union and the United States. The Copenhagen criteria and America's Bill of Rights are the two guiding references for contemporary values.

Turkey should support Armenia's contacts with NATO, its participation in NATO's Individual Partnership Action Plan (IPAP) which suggests strengthening of its democratic institutions.

Turkey should also cooperate with Armenia, in its participation in the European Neighborhood Policy Action Plan.

Your OSCE membership is especially important since countries in the Caucasus have not yet developed a sense of cooperation and common regional purpose as Europeans have.

Ladies and gentlemen, I appreciate your patience. I look forward to days when we'll meet to discuss much more pleasant topics without the sponsorship or the funding of the Europeans or the Americans.

I do hope that our governments will show the courage and the willingness to negotiate our differences face to face.

And let me close by quoting two of my favorite sayings which I believe are appropriate for Armenian and Turkish relations.

“Eventually soldiers cross through borders from which people and goods are not permitted to cross.” And “even God can’t change the past.”

Armen Ashotyan, *Member of the National Assembly of RA, Republican Party of Armenia*

Let's Accept Each Other As We Are

I shall try to present everything that is possible to say about Armenian-Turkish relations, as well as about matching or opposite regional and global interests. Before that I should state the following about my approach: if we – Armenians and Turks – cannot communicate properly because we are different, it does not mean that if we are homogenized and become adherents of some values (that have never been a part of our geographic position or mentality) it will not be possible to engage in dialogue. If some other peoples, states, or organizations want our dialogue to have positive results, than the most important thing is that we accept each other as we are, instead of trying to synthesize. I believe that sets of values may not be imported. I do not think that Armenians and Turks need some arbitrators, or need some unknown and not understandable coordinate system, where their wishes, interests and future would fit. The direction that is needed is future peace and well-being of our peoples. May anyone of us remember just three occasions during the recent three years, when our countries were directed by values only, without pursuing some political or diplomatic goal? This applies equally to all, from a superpower like the U.S. to such a small country like Armenia. I think that if we modify the terminology from right the beginning and adopt some expressions that from the first sight seem to be very nice, appealing, and so sweet, we shall not succeed in solving the problem. That is because we would try to describe something that in reality should be described by means of some non-material objects and appropriate terminology. We are just such as we are, we are different; so they should not tend to transform us into some homogenized substance, especially because Armenians and Turks used to live together for centuries – until the dusk of the 19th century – in the Ottoman Empire, without extremely liberal values. And we do not need some artificial set of values in order to be able to talk to each other.

Let us examine, from Turkey's viewpoint, the global and regional interests that overlap with Armenia's global and regional interests. If we define the common characteristics of our interests, we may say that both states have real and declared interests. Declared interests are comparable, so messages exchanged between presidents, prime ministers, foreign ministers, nice wishes, and the diplomatic language permit to bring those declared interests to an agreement; but the real interests collide. Armenian-Turkish relations are not proportional, they are asymmetric because, alas, Armenia just needs Turkey as a stably developing friendly neighbor but at the same

time, Turkey needs Armenia in the present geopolitical situation only because more powerful ones – the U.S. and the European Union – keep it on the agenda. So, here in Armenia we are truly interested, but Turkey is pressed to improve relations. This is an asymmetric type of relationship. There are also other parties interested in Armenian-Turkish relations, so the relations are not just an issue between the Armenians and Turks. If that were the case, the problem would be solved much easier and faster than now, when different political analysts and great powers exploit the issue for their own gain. Our two countries have internal problems. This is another common feature. Armenia has lots of internal problems, including some challenges that threaten its statehood as such. Turkey also faces internal problems and challenges that threaten its security. Internal instability and having serious internal challenges make relations between us even more difficult. For instance, the Nagorno-Karabakh issue in case of Armenia and the Kurdish issue in case of Turkey do not let us to speak only to those outside and to combine our interests that way. Let us talk briefly about global and regional interests: in Armenia's case, I would mention such issues as international recognition of the Nagorno-Karabakh Republic, open communications, regional cooperation, international recognition of the Armenian genocide, peace and regional stability. For Turkey, declared interests are EU membership, being an infrastructural hub, the aspiration to become a regional power, territorial integrity and Turkic unity. These are our interests, and it is obvious that the primary ones are incompatible: because of the desire for Turkic unity Turkey may not relate with Armenia, as long as the Nagorno-Karabakh issue is on the agenda. Being afraid of threats to its territorial integrity, Turkey will, of course, do anything to prevent recognition of the genocide. In turn, other states use the genocide recognition issue as a roadblock for Turkey's access to the EU. Therefore, there are naturally contradictory regional interests, and there are interests that conflict because of involvement of third parties, which at this time do not let us adopt a more optimistic view of the future. Who manipulates Armenian-Turkish relations? What is the kind of relations? Alas, the relations are not 'in vitro' and do not follow the reason suitable for an experimental laboratory. We communicate to each other, work with each other 'in vivo', and of course the environment influences our relations to a large extent. I have classified other states and organizations by positive or negative influence they have, and I have come to some conclusions. The U.S. has the most positive influence on Armenian-Turkish relations, taking into account its own interests. Let me briefly explain why the U.S. is interested in normalization of Armenian-Turkish relations. As long as Turkey is a threat, Russian military presence is important for Armenia. It is obvious that Turkey presents the main challenge for us, and as

long as Armenia does not get security guarantees, the Russian factor will remain important, and the U.S. will have to accept it. Thus, the U.S. is interested in reduction of tensions on the border between Armenia and Turkey; in the future, when Turkey will not present a danger for Armenia, the need for Russian presence will be questioned. The EU is another interested party. Some of EU member states have been following the American policies, and the U.S. solves some problems with help of those states. But policies carried out by so-called Continental Europe also have positive influence on Armenian-Turkish relations, at least because during the EU-Turkey negotiation series Armenian theme sometimes appears and has some development. We see regularly that concerning such issues as preservation of cultural values or legal amendments the EU reaches its goals: it reduces the pressure on national and also religious minorities in Turkey, including Armenians. Who is jealous because of Armenian-Turkish relations? First of all, Iran: it is not really interested in improvement of relations, and it seems like Iranian diplomacy is so skeptical about possible improvement of Armenian-Turkish relations that it does not really work in that direction and does not apply some informational policy. Georgia will also be very jealous because in the present condition it gets all short-term political and economic dividends, as a corridor between two Turkic states, let us now emphasize only that factor without mentioning the others. Who else is unenthusiastic because of our relations, who feel a threat for their own interests? Of course, Azerbaijan, which till now has been the cause of impossibility of normalization of Armenian-Turkish relations: if our relations depend on a third country it means that the pressure of historical and real political problems, which already has been preventing us from normal communication with each other is being increased even more. Surely, we should also mention the Russian Federation, which has significant influence in Turkey, first of all, in economic sphere. During so many years, Russia has not made a single move in order to use its relations with Turkey for improvement of Armenian-Turkish relations.

Let us examine a viable common agenda, let us think what we can do together even in the present situation and cooperate. We may call that ‘public goods’ and possible agenda for improvement of relations, for peace and stability. I suppose that very few people in Turkish political and, moreover, civil sector would disagree with importance of these factors. Economic cooperation and integration, protection of the environment, protection of cultural values, democratic development, struggle against terrorism and extremism, narcotics traffic and trafficking in persons, and so on. Thus, even under the present conditions, when real political issues and interests are hardly comparable, we have an agenda with possible issues of mutual interest,

and based on that we can develop the relations. What may be done? To put it short, I think we need to see the importance of the process and at the same time to aspire for results. That is because exchange of letters, relations in the civic sector – sometimes more, sometimes less intensive – are very important as a process; but until now, the results have been very small, as they have not influenced the relationship between the states. Of course, human relations are very important, and every new acquaintance, including my today's new acquaintance with Turkish colleagues is very interesting and important; but on the level of inter-state relations, unfortunately, the potential of civic efforts has not been added up and used. It may seem that all the time and money have been spared in vain, otherwise we should have got at least a registry, or an archive of measures taken for improvement of Armenian-Turkish relations. What has been done during all these years and by whom? Every organization could have a small folder in its archive, so later it would be obvious that we do not just begin a dialogue – there has been experience of cooperation gained during decades; we just need to study and develop it. Next point: we must reject any precondition. If we set preconditions that means we do not want to improve relations between our countries. If Armenia does not set preconditions, I believe, others should not set any as well. And as we know, Armenia is ready to cooperate without preconditions. We must reject 'triangle' frameworks, any geostrategic 'triangles', when our relations are concerned. A third party is always unnecessary, especially in such subtle relationship. Let us try to engage in sincere dialogue, let us speak for each other but not connect our relations with any third party. Here it can be the region, the borders, but also any of proposed projects in global political sense – American or European; and Russia has not proposed a project at all. I think that the European Union, notwithstanding all its problems, would be the best platform for Armenian-Turkish relations and dialogue.

General Discussion

Stephen Banks:

I want to make a quick comment and thank all three presenters for their really interesting and insightful observations. I especially enjoyed the comments of Mr. Toker from Turkey. It was not what I expected to hear, but it was really quite interesting and I thought he very insightfully laid out a vision of how to make Armenia as well as Turkey a more prosperous and free place. I think his words are well worth taking to heart. The Republican Party of Armenia has really noble history in this country. It started out, as far as I understand, as a dissident movement in the late Soviet period in the 1980's. Very courageous men were the leaders of the Republican Party, standing up for the very values Mr. Toker was speaking of – freedom, democracy, wanting to have a voice in the Soviet system. That was not really provided for that at that time, and so, to me, when I listened to what our Turkish friend said – that really is what the Republican Party has stood for and was founded to stand for. And it is a little discouraging for me; it seems that is not what the Republican party wishes to stand for any more. And that's what I understood when you spoke about modernization and the values that Armenia doesn't wish to share. Thank you.

Armen Ashotyan's answer:

Maybe what I said has been misunderstood because of the time factor or the emphasis of my words. It was not about rejection of values. The issue is our common sorrow, our shared problem: alas, in international relations, especially in such difficult regions, where various important interests clash, the values are often removed to secondary positions. If international policies were based on values only, the Armenian issue would have been solved long ago; we would not now have the Armenian-Turkish relations issue, or the Nagorno-Karabakh issue, we would not have any problem. Because that set of values, which included also the fundamental rights of human beings (which have been understood as democratic rights), had been given by God from the beginning. For those rights many Armenians suffered in our region – often, let me not say always, with participation of our neighbors. I also regret that in contemporary international relations the values have become a container without any filling. We may have a long conversation about this; I would ask you, if possible, to organize a seminar or conference about American or Russian foreign policy, so we may have that long conversation. There will be so many cases, when all of us will regret that one or another issue was solved not on basis of values but on basis of prevailing interests.

David Hovhannisyan:

In this part of our conference I will let myself to raise my voice for immediate release of my colleague and good friend Alexander Arzumanyan and other political prisoners. This is an announcement that my conscience obliges me to make. Now I turn to some issues in my colleagues' speeches that have caught

my attention. First of all, concerning our Turkish colleague's report, I may say that I am happy as one percent of Turkish voters share the values and viewpoints Mr. Toker spoke for. The recent developments in Armenia have shown that in our country a much larger part of citizens struggles for democracy, liberalism, rule of law, good governance, and elimination of corruption. The second point I would mention is that even God cannot change the past. Surely, God cannot change the past, but peoples may agree about their past, and that would create a crucially important basis for joint building on common values in the future. I would not now go into details, but our contemporary identities were formed on the basis of extremely important mythologems. The genocide is an end of history and a lost land – two mythologems that simply destroy an identity and form another one. I have now to say that usually our Turkish colleagues are perturbed when they speak about the Armenian Cause, and they often ascribe to the Republic of Armenia and our society some tendencies that are uncommon for us but are common for Armenian Diaspora, Armenian communities abroad. It is not a secret that quite often interests of the Republic of Armenia and of the Diaspora do not match; sometimes they are just opposite. Turning to Mr. Ashotyan's report, I want to say that neither the Nagorno-Karabakh issue, nor the genocide recognition issue is connected with Turkey's persistence on not establishing diplomatic relations with Armenia. For many years, I participated in Armenian-Turkish negotiations, and those so-called preconditions were often lifted, there were no preconditions. But when the situation sets some conditions, then all of a sudden preconditions appeared again; and I have to say that the negotiations we have been carrying on for years have been just an imitation, they have not been sincere and have not been aimed to real solutions. Let me also say a few words about Turkey's European integration. I would quote the words of Zbigniew Brzezinski, whom I respect very much. He said: Turkey's orientation and evolution, most probably, plays a decisive role for the future of the Caucasian states. If Turkey may move on its road to Europe steadily, and Europe does not close its doors, then, most probably, the Caucasian states will also enter the European space. But if Europeanization of Turkey fails because of internal or external reasons, Armenia and Georgia will have nothing else to do than to make their interests comparable with Russian interests. This has been an extensive quotation but I think it explains our present situation adequately. Concerning the registry about which Mr. Ashotyan spoke, I may say there is one, monitoring was conducted and materials were collected – not only about the official negotiations, but also about all contacts and events connected with Armenian-Turkish relations.

Diba Nigar Goksel's question to David Hovhannisyán:

My question is to Mr. Hovhannisyán. In finishing your speech, your presentation, you said that Turkey needs tension with Armenia in order to be a regional player in Caucasus or in Eurasia. I would like you to elaborate if possible on that because I heard the opposite so much.

David Hovhannisyan's answer:

The question concerned my statement that Turkey does not establish relations because it aspires to become a regional power. In my opinion, the present level of tension in our relationship is useful for Turkey because of two reasons. First, all regional and trans-regional programs that are being realized – not only for transportation of hydrocarbons but all infrastructural projects – exclude Armenia. That way, Armenia's role in the region, as well as Russia's possible influence that is applied also through Armenia, is reduced. Second, absence of diplomatic relations and the tension because of the border issue permit some intimidation, which occurs at diplomatic level but may, if needed, take harsher forms.

Amberin Zaman (*Turkey correspondent for the Economist*):

If you'll allow me, I just wanted to introduce myself. I am the Turkey correspondent for the Economist but I've also covered the Karabakh war. I go to Northern Iraq a lot, to Iran, to Azerbaijan. So I have a bit of a regional perspective. My question is directed to Mr. Toker who has placed me in the rather rare and unusual position of having to defend Turkey. He has painted a very grim picture of democracy in Turkey today and I would like to argue that in the past eight years Turkey has been moving in a very positive direction, becoming more and more democratic to the point that in 2004 the European Union agreed to open up membership talks with Turkey. I know that Turkey is still very flawed in many ways but I would like to point out that in these eight years, capital punishment has been abolished in my country; for the first time, Kurds can broadcast in their own language. Yes, it's very limited, but ten years ago it was unimaginable. People used to be put in jail just for calling themselves Kurdish. I can give you many other examples but I don't want to take up your time here. And it is because Turkey is moving in this direction that under the current government (the Justice and Development Party government) entrenched interests, old power centers in the army, in the judiciary and elsewhere, are fighting back. And now, as you all know probably, they are trying to shut down this party. So I would like you to respond to this: aren't you being a bit too harsh?

Cem Toker (*Chairman of Liberal-Democratic Party, Turkey*):

I think in last six years since AKP came to power in Turkey you haven't been talking to the opposition. I meet with EU officials, officials in Washington, they tell us "only AKP officials come here and express their views and we don't ever hear from the opposition." The Social Democrats and the nationalists refused to go to Brussels or to talk to any American official in Washington. Now I would like say, first of all, capital punishment has nothing to do with democratization. If it did then the USA should just be taken off the list of democratic countries. So that's a good argument that the Turkish representatives, AKP officials, are using. The Kurdish language broadcast is, what? Half an hour? I would like one prime, tangible example that affects the everyday life of individuals. One example of democratization brought about by the AKP. I can give you 20 violations, even

more, but there is no time for that. Number two: the military has not been involved in the past five years with politics. What happens in Turkey right now is nothing like the principle of democracy, which is separation of powers. That's what we have in a democracy, and checks and balances. So that one ideology does not control the executive, the legislative branches, and think it's an open field and they can do anything they want with 47% of the vote without any regard to the other 33%. So it is not a judicial issue; it is not interference in a democracy. Why do we have separation of powers, then, in a democracy? Why did the founders of democracy place this principle called checks and balances? So that what has happened in Turkey in the past five years does not happen in a democracy. So I think I need to talk to other people, other AKP individuals.

Amberin Zaman:

I don't want to reduce this forum to a sparring match with you about democracy in Turkey, but I will give you many examples of how peoples' lives have changed, including my own as a journalist. I feel much freer today writing in Turkey.

Cem Toker:

Okay. But the figures speak. I don't think you were here when I was presenting the case. An EU member country, a potential candidate country, how can it be listed as a partially free and hasn't improved in the last five years? How can a country like Madagascar rank better in these international rankings in freedoms, in economic freedoms and democratic indexes? How can they rank better?

Tigran Jrbashyan (*Director, Armenian-European Policy and Legal Advice Center (AEPLAC)*):

Let me greet all the participants, our guests, and the ambassadors. I think that events like this one, organized by the NGO headed by Stepan Grigoryan, contribute to solution of the issue to which we all aspire, that is, to normalization of Armenian-Turkish relations. In relation to that, I would like to refer to two issues. First, about the question of democracy in Turkey: I welcome Amberin Zaman's opinion that if we cannot value and judge adequately what has been going on in Turkey we may curb the progress. I have said many times that the processes under way in Turkey these days are unprecedented in the history of Ottoman Empire and the Republic of Turkey; I believe it would be a great political mistake not to appreciate it. To prove what Turkey was and what it has become I will bring just one example on an issue that is a very emotional one for us. Let me remind you how at Hrant Dink's funeral many thousands of Turks chanted the slogan "we are Armenians, we all are Dink", which really changed Armenians' perception about the Turkish society. Of course, it does not mean that Turkey has come to the end of the road to democracy, but I think it is dangerous for Turkey's future development not to notice the reforms that have been going on in Turkey, and not to encourage the continuation of reforms. In this respect, we need to acknowledge the processes that have been going on in Turkey; it is

obvious that interests of Armenian and Turkish societies may become closer if those processes develop further and deepen. The second issue, about which I want to say, may be is not typical for me. However, Mr. Hovhannisyian mentioned here the presence of our Diaspora as a factor, which influences Armenian-Turkish relations and, concerning that, I want to say that small matters done in small steps may affect all parties involved. As an example, I want to make a proposal to the representatives of international institutions present here, to Armenian society, our Diaspora, to representatives from Turkey. I speak about the lake of Van. Here is an issue that concerns me, as my ancestry is from Van, very much. I know that Turkish society and the state are also concerned with disastrous processes with the lake. I think that our state and society, as well as all Diaspora Armenians with roots in Van should also be concerned; inter-state cooperation may begin on this issue, why not? A foundation might be established, so there would be means for saving the lake as a natural treasure; it may unite us. I speak about such small issues because I think that big issues consist of small ones. Cooperation does not begin by itself, diplomacy is not a beginning, it is a result of managing small issues. Small endeavors, even this event may be viewed within the scope of that cooperation. I agree with Mr. Ashotyan: everything must have some goal, must produce some result. Therefore, it is much easier to reach our goal by means of ecological or cultural cooperation because in these areas it is easier to reach compatibility of interests. Once we begin talking about economic or political cooperation, interests become decisive and we cannot solve any problem. I am sorry for getting into an issue that is not ordinary for me, that is not an economic issue; although I think that in the economic sphere as well there are serious issues. And, as far as I know, Mr. Grigoryan is going to refer to that, because there are economic interests that are real but we do not notice them; and I believe that small deeds provide better results than great speeches.

Arda Batu (*Member of the Board of the ARI Movement, Lecturer at the Yeditepe University, Istanbul, Turkey*):

A very short comment about this democratization issue. I would like to approach the issue from an academic point of view. When you look at democratization processes it's a matter of process and it is not a matter of black and white. When you look at some theories of modernization and democracy from people such as Huntington, you see that the democratization process has ups and downs and through both Armenia and Turkey I think we can see these. So I think right approach to say if it's democratic or not, is only a matter of degrees.

Harutyun Khachatryan (*political analyst, Notan Tapan news agency*):

I want to address my question to Mr. Toker. The question is the following: to speak frankly, I expected to hear from your report your opinion on the simple question why Turkey has so far failed to normalize its relations with Armenia for rather long period of time and for several governments now belonging to different parties. And, as I understand, you are not happy with this situation, and do you believe that the said list of common features, which Armenia and Turkey share

and you represented has some relation with this failure of Turkish side to normalize its relations with Armenia and, as a consequence, can we hope that meetings and initiatives like this one can in some way contribute to the solution of this major problem of establishment of normal relations between the two countries and opening the common border?

Cem Toker:

I have been asking the same question and you are asking, why government after government comes and goes and relations do not normalize with Armenia. But as an individual who is living in Turkey and as a friend of Armenia and Armenian people you have to understand there are elections in Turkey, there are public opinions in Turkey, there are hardline politicians, moderate politicians and politicians who think the way I do. To an average Turk, relations with Armenia are not on the agenda. Since the mid-80s, all we read in Turkish newspapers about Turkish-Armenian relations is: government of Slovakia approved the legislation under genocide bill, Argentina's parliament recognized, you know, Poland and countries which have nothing to do with this issue. So, all an average Turk knows about relations with Armenia is nothing but genocide, complaint, grievance, and like this gentleman said, Turkey's governments one after another try to explain this issue. So you have to understand the situation. You have to look for another way to handle this issue. Now, according to my belief, in international relations there is no room for sentimentality. You can understand that there are no friends or enemies; there are national interests, regional interests. If we are smart we have to focus on that. Can these meetings help? It cannot do any harm but, like I have said in my speech, we can meet every single day 365 days in year but as long as we have no influence on our elected officials, on our governments, if we have such an election system that they do not feel accountable to their voters, they don't feel the pressure, we can meet all day long and I don't see any change. So we have to look at the broader picture to bring any change.

Harutyun Khachatryan:

Am I correct to understand that the main reason is the situation with the public opinion inside Turkey? The reason of this failure is the situation in the public opinion of Turkey.

Cem Toker:

It used to be just public opinion in Turkey, just what they read in the newspapers. Going back to the 80s again, I am speaking on behalf of the average Turk. Like I said, all they read is genocide bill, and for a while it was ASALA activities. That's all an average Turk knows about Turkish-Armenian relations. Now, the situation changed because Turkey's relationship with Azerbaijan is based on energy projects, with Georgia – on energy projects and major transportation issues. So that made Turkey more allied with them. So that became major obstacle also on the recent decade or so.

Alexander Iskandaryan (*Director, Caucasus Media Institute (CMI)*):

I would like to return to the democratization issue. I consider that issue very important. Of course, we cannot discuss it here, but I'd like to make a couple of points. First elements of democracy were introduced in Turkey just about 170 years with *Tanzimat*, and in Armenia serious processes began after the demise of the USSR – just about 20 years ago. The dynamics is obvious. From historical point of view, 170 or 180 years is a very short amount of time. In Europe first elements of constitutionalism had been introduced in 1215, beginning with the Magna Charta. I think that 170 years after the Magna Charta, England looked more like contemporary Afghanistan than like contemporary England. There is dynamics, and I can see it. First time I traveled to Turkey 15 or 16 years ago, and last time – just a couple of months ago. This last time, I delivered a lecture at a university, during which I used the word genocide; I was asked questions, and Turkish students and professors who asked those questions also used the word genocide. Such thing could not happen just five or six years ago. Turkey changes, it changes dynamically. We are not now talking about tables: in those tables Turkey may be on 101st or 102nd place. We may discuss for hours that those places on tables are absolutely useless if we do not take into account the methodology used for preparation of the tables. It is just impossible to talk about that without saying how the tables are completed. So, there is a reality that disappoints us; I think, everybody is disappointed – beginning from Madagascar, ending by the most advanced democracies. And there is dynamics, which we need not only to reassess, but work with it in order to provide opportunities for those who will follow us, say, after 10 years. They may be analysts or politicians, who will be able to compare Turkey not with Madagascar but with Egypt, and the next time – not with Egypt but with Spain, and so on. Such a way exists, we've heard about it here. There is Spain, there is Greece, and there is Portugal. A Fascist regime existed in Portugal slightly more than 20 years ago. Accordingly, if we see the reality in its dynamics, we may see that Turkey has been developing very dynamically, because I can begin the countdown from *Tanzimat*, but I can also begin it from 2004. Both approaches would be rather realistic. The dynamic change that occurs in Turkey lets two Turks who have different opinions to disagree with each other and discuss their political views. Twenty years ago, it was not possible to imagine such thing in Armenia. Therefore, an opportunity window opens now. Today I had a talk with my colleague Cem Toker in couloirs, and he said that a generation change is required for his party to get more than one percent of votes. That means, he feels it is possible to change the situation by a generation change. This is what we are talking about. Let me repeat: there is difference between views, not between positions – the situation may be viewed as a static or as a dynamic one. I think, it is very important to remember that during our discussions.

Diba Nigar Goksel, *Senior Analyst of the European Stability Initiative, Editor of the Turkish Policy Quarterly, Istanbul, Turkey*

Analysis of Interviews with Turkish Organizations

My presentation today is based largely on an analysis of the interviews conducted as part of the project of Analytical Center on Globalization and Regional Cooperation as well as my following of the debate in Turkey and visits to Armenia. The interviews themselves can not reflect a nationwide pattern, but coupled with other observations they can shed light on some realities. My main points are the following:

- Armenia and relations with Armenia are not high on the agenda in Turkey.
- In society, opinions about Armenia and Armenia-Turkey relations are not based on knowledge, and the merit of policies pursued are not debated much at all.
- This is both a cause and an effect of a lack of clarity about a multitude of issues, ranging from whether the diaspora is a third party or should be assumed an extension of Armenia, to which side is responsible for not following up with initiatives launched.
- Ultimately the issue of Armenian relations is not received with a sense of urgency among the Turks.
- I think one of the most important steps to be taken is to break down common wisdoms among the people on both sides, to reduce people's vulnerability to nationalist provocation, and to ease the way for the governments to reconcile down the line.

- Firstly, most NGOs were reluctant to fill in the interviews. The reason largely is that the NGOs do not have a position or views on the issue of Turkish-Armenian relations. Most NGOs in Turkey work on different issues – education, women's rights, transparency, domestic political issues, or the EU. The Caucasus in general is not high on the agenda of their work, and they do not have a position or a view about Armenia.

“On the agenda of Turkish society, relations with Armenia are not really existent”. (retired member of the military)

- Turks do not know much about Armenia. Armenia is really only in the news in Turkey with diaspora-driven genocide resolution news – so Turks know very little about what is happening in Armenia or Armenians' concerns.

“According to a TESEV survey, there were a significant number of people in Turkey who think Armenians are Jewish” (TESEV representative)

-The weakness of knowledge extends to people’s thoughts about Turkey-Armenia relations, though on this issue people have heard things and they repeat common wisdoms, still without almost any concrete information.

The media are also not informed, though there are increasingly more efforts to find common ground among some members of the media. The agencies flock to sensation when they can. In fact, many of the respondents who were supportive of normalcy in the relations noted the media as an important detriment to better relations.

Let’s take the basic question of what the causes of the border being closed or what the reasons for the state position on relations are; almost all asked knew to say the following 4 reasons:

- “Armenia’s apparent support for Armenian diaspora’s campaign against Turkey and Turks”
- “Armenia’s documents that show some regions of Eastern Anatolia as Armenian territory and not recognizing the borders officially”
- “In Armenia, neither government nor society has an adequate and necessary reaction against ASALA assassinations”
- Nagorno-Karabagh conflict, occupation of Azerbaijani lands (and this is seen as an extension of the “greater Armenia” cause).

Only one respondent added anything new – and that was “Deep fears and lack of ‘trust’ between the two sides” (NGO).

There is confusion about who speaks or acts on behalf of Armenia. ASALA or genocide resolutions are attributed to Armenia in people’s mental maps, which create a challenge in moving forward. On the other hand, there are links that can be traced that feed this perception – and of course the diaspora can be seen as a legitimate counterpart by many points of view.

The diaspora issue is an important one and one which is difficult for the Turkish people to grasp or know how to deal with. Clearly, acts of the diaspora for decades have created great resentment and hardened positions in Turkey.

“The Armenian-Turkish relationship is taking shape according to Armenian diaspora’s priorities. It is damaging both countries’ priorities” (NGO).

However, there are also liberal circles in Turkey that are enthusiastic about distinguishing between the diaspora and the people of Armenia. It is difficult nevertheless to control how much public opinion perceives the diaspora and the Republic of Armenia as one unified force and hold them responsible for each other.

On Nagorno-Karabagh, there is little debate as to whether the closed border actually is beneficial or detrimental for not only Turkey’s but also Azerbaijan’s interests. Clearly, the status quo has made Armenians more prone to distrusting Turkey.

Or, for example, let’s take the issue of Armenia’s not recognizing Turkey’s border and supposed land claim. The respondents had almost no information as to which actors, methods or documents were being referred to, they had been convinced there is a threat in this sense.

I am not saying there is a risk or there is not such a risk, I am merely saying the channels of information flow are very weak and people base their ideas on claims they themselves can not substantiate. People talk with parameters that they have not questioned.

The ambiguity conveniently extends to the official level as well. There are some issues that I do not see the way out of:

Turkey expects Armenia to officially recognize the borders. I do not even know whether this issue is an excuse for Turkey or whether the counterarguments on the Armenian side are an excuse. Ultimately this is a very technical issue and there must be a clear answer.

Less clear is whether references to Western Armenia or symbols of Mount Ararat should disturb Turks so much, or whether Armenians are willing to change such rhetoric. This in itself will erupt over and over again, knowing the nature of our societies.

There are other issues where there is a clear way forward and the fact that it is not pursued raises questions as to the sincerity of the two sides:

If Armenia feels a commission as the Prime Minister of Turkey proposed is unacceptable because it means you admit that genocide is questionable, then you

negotiate how the question should be worded that would be acceptable or put forth parameters of selection of people to sit on this commission. The very fact that we do not see this being followed through with implies that neither side is serious about their stated intentions or conditions.

From my perspective Turkey should clearly restore more of the Armenian heritage in Turkey and grant wider rights and opportunities for Armenian citizens of Turkey. Why not, I truthfully do not understand.

In the interviews the restoration of Akhdamar was noted as a positive step for the peoples to appreciate each other more. And increased cultural ties were stated as very desirable by absolutely every respondent. Which brings me to the interviews again – from which I will relate opinions on a few issues: ranging from cultural exchanges to the interpretation of history.

All the interviewed felt that on a civilian level dialogue and contacts should be developed, and on a cultural level that links should be pursued. On the other hand, when we look deeply at what really is happening on the cultural or NGO level, we see there is not much depth to the initiatives. Many are short term, not sustainable or well developed. There are numerous statements of intention of collaboration between universities, for example, but what has come out of the three or four such declarations? Almost nothing. And if the Americans or Europeans don't pay for it and push us, we seem to have little inclination to do so on our own.

It is noteworthy that the Turks who filled in the interviews across the spectrum thought that the border being closed benefits Georgia, Iran and Russia predominately. Other beneficiaries mentioned were the following:

- Smugglers and people involved in illegal trafficking
- Monopolies in Armenia
- People in Turkey who are against EU membership
- Imperialist powers
- Nationalists and chauvinistic states.

In the questions about history, all the Turks pointed out that Armenians were one of the most important and harmonious communities in the Ottoman Empire until the late 19th century. The common Turk perceives 1915 as a culmination of foreign powers like Russia or France provoking the Armenians who were living peacefully to create unrest and initiate violence. And they believe that the state of chaos of the crumbling empire led to extraordinary measures that,

while tragic, were inevitable under the circumstances. There is little interest in questioning this version. And there is a frequently expressed expectation that others appreciate the Turks killed in Anatolia during WWI or Muslims cleansed from the Balkans.

The parameters leave little room to try to understand different perspectives. The extension of these modalities is that the Turks feel today too that foreign powers are using Armenians (or Armenians are using foreign powers) again to unsettle Turkey, and Armenians feel Turkey is continuing its policy of hostility and enmity to Armenia. We are creating self-fulfilling prophecies, the more we perceive it as such, the more we make it a reality through our actions.

Unfortunately, on both sides, the way elements of national identities have been constructed breeds insecurity and pits the nations against each other by nature, already creating a difficult starting point.

Conclusion

Those of us who are not historians or state officials have little to argue about. We do not have to repeat what we were told for the rest of our lives.

There have certainly been **improvements in Turkey** when it comes to breaking down taboos in recent years. Opinion leaders have been able to question the version of history which we are taught. The space for counterarguments has opened up, but it is still not enough.

I appreciate **Turkey's progress** in this sense. I am quite critical and vocal about the Turkish official policies on certain issues; however, I have never been targeted as such. And this, I realize as I travel to the East of Turkey, is quite rare and valuable in our region. But it is the most important thing.

Both our countries are undergoing **deep turmoil** currently, with major societal and political divisions. This makes it unrealistic to expect political will and political capital to change the status quo in the relationship.

Frankly, in Turkey it is not seen to be an urgent issue and it is not high on the agenda of the people, so there is little reason not to wait. Down the line with the resolution of the Nagorno-Karabakh issue, or as the EU membership prospect comes near, or with an administration in Yerevan that projects clarity, it will be easier.

To wrap up, at the **human level** we need to make progress, this will make it easier for our governments to re-evaluate their policies. If exploitation of nationalist rhetoric stops working on the people, then politicians will have to deliver something else. We have to deconstruct some of the myths and common wisdoms that abound on both sides. And this has to happen in parallel in both countries for it to succeed.

Analysis of Interviews with Armenian Organizations

Within the framework of project “Cooperation of Armenian and Turkish analysts and civic leaders as a unifying factor in Armenian-Turkish relations” organized by the Analytical Center on Globalization and Regional Cooperation in cooperation with Eurasia Partnership Foundation and USAID, between October 2007 and January 2008 representatives of Armenian parties, non-governmental organizations, as well as experts were interviewed. The questionnaire consisted of 32 questions, which covered a wide spectrum of issues – beginning with history, ending with the present condition of Armenian-Turkish relations.

I am now going to present qualitative and, to some extent, also quantitative analysis of the interviews, with regard to the answers to 27 main questions. Most interesting opinions and proposals of Armenian civic leaders and experts will be included in my report.

Answers that were given most frequently will be presented, as well as some interesting answers and proposals. As we have not done a sociological survey but conducted interviews, we most of all value not just quantitative data but qualitative data available by means of the interviews. For a small country like Armenia, 50 interviews is quite a large number; it permits to get to an adequate understanding of attitudes of Armenian civic leaders and experts.

The interview responses show that the attitudes of Armenian society, in particular, the attitudes towards Armenian-Turkish relations, have changed seriously. It may only be regretted that it has not been possible to run free and fair elections, which would let the people who have changed their attitudes to be represented in the National Assembly, as well as in other state institutions. In my opinion, the organizations that were included in our interviews represent all meaningful opinions shared by political and civic leaders of Armenian society.

1. Mission of the organization (area of activity)

Eighteen interviews were conducted with representatives of political parties and 32 – with representatives of NGOs and experts; in total, there were 50 interviews. NGOs included analytical centers, youth organizations, women’s organizations, organizations dealing with media or human rights issues, those dealing with regional issues and conflict management, scientific and historical issues, as well as business associations. Representatives of political parties with different views were interviewed, including four of five parliamentary fractions, as well as 15 parties that received maximum number of votes during the most recent parliamentary election of 12 May 2007.

2. How would you evaluate the present level of Armenian-Turkish relations ?

The majority of those surveyed think that relations are bad or unsatisfactory (37, or 74% of participants). Some believe that it could be worse only in case of outright war.

Ten respondents (20%) believe that Armenian-Turkish relations are on zero level.

Only two respondents (4%) feel some positive change. For instance, Turkey was mentioned as one of the first states that had recognized independence of Armenia; possibility of traveling to Turkey freely was mentioned, as well as cooperation between travel agencies, certain level of cooperation within the Black Sea Economic Cooperation framework, and so on.

3. What is your opinion about Armenian and Turkish governments' official approaches to the issue of establishing relations between two countries ?

The most frequent reply, given by 29 respondents, was that Turkey sets preconditions, while Armenia is ready to normalize relations without any precondition. The respondents invited special attention to the fact that Turkey connects Armenian-Turkish relations with a third party, concerning the Nagorno-Karabakh conflict and Turkey's attitude.

Nineteen respondents think that relations are bad or that both sides set preconditions. Destructive behavior of both sides was mentioned, as they apply pressure against each other through international organizations and other states.

Eight respondents think that the relations are in passive phase and pointed out the need for new initiatives.

Here I have not indicated the percentage, since the respondents might give two or more answers.

4. In your opinion, is there a difference between the approach of Armenian society and the official point of view?

Twenty-one respondents (42%) think that Armenian society and the authorities have different approaches, while 19 respondents (38%) think that there is no difference. Let me specially mention the opinion of 8 respondents (16%); they note that Armenian society is not homogenous, and a part of it shares the official perspective while the other part does not.

5. In your opinion, what is the reason for not establishing diplomatic relations until now?

A few reasons were mentioned. First is that Turkey does not agree to recognize the 1915 Armenian genocide, and Armenian and Turkish views on

many issues are different. Such opinion was expressed by 38 respondents. The second reason mentioned is the Nagorno-Karabakh conflict and pressure applied by Azerbaijan on Turkey (i.e., involvement of a third party in Armenian-Turkish relations). This opinion was shared by 17 respondents. Another opinion, shared by 10 respondents, is that problems in Armenian-Turkish relations are a consequence of Armenia's policy, which lacks flexibility, and that there have not been satisfactory attempts to improve the relations.

Here again I have not indicated the percentage, since the respondents might give two or more answers.

6. In your opinion, how much does the recent approach of the Armenian side about opening the border without preconditions contribute to the development of relations?

Twenty respondents (40%) believe that such approach of the Armenian authorities is justified; they think that it makes improvement of the relations possible.

Thirteen respondents (26%) believe that such approach will not be fruitful, in particular because Turkey's policies are not influenced by any of Armenia's actions.

However, some other responses should be paid attention as well. For example, nine respondents (18%) stated that Armenian authorities should be more consistent in their actions and should really give up any precondition. These respondents keep in mind Armenia's activity during the discussion about the resolution 106 in the U.S. Congress, as well as the demand sent to the European Union – to make recognition of the 1915 Armenian genocide one of preconditions for Turkey's EU membership.

Besides, it was asserted that the recent approach of the Armenian side about opening the border without preconditions is not something new for Armenian foreign policy. That had been an idea of Armenia's first president Levon Ter-Petrossian, who believed in need of establishing relations with Turkey without preconditions. That initiative had not been welcomed by Turkey and later, after the regime change in 1998, led to hardening of Armenia's attitude. Surely, only third parties benefit from that as they use our discord to pursue their own interests. This opinion was shared by six respondents (12%).

7. In your opinion, who loses and who benefits from closed Armenian-Turkish border?

The most frequent reply was that closed border harms both Armenia and Turkey (25 responses) or harms only Armenia (5 responses). One particularly interesting opinion was that closed border harms Armenia economically and Turkey – politically.

Thirteen respondents believe that Azerbaijan benefits from closed border. Eleven respondents think that Russia benefits; quite the contrary, only one respondent said that USA benefit from closed border. This shows how much the attitudes of Armenian elites have changed. We may already observe a more realistic approach towards the superpowers, while primitive admiration of Russia has gone.

Seven respondents said that closed border benefits Iran and Georgia (also Ukraine, Turkmenistan, and Kazakhstan). Ten respondents mentioned that closed border benefits the oligarchs, nationalists, and authorities. It is understandable why Iran and Georgia were mentioned: as the border between Armenia and Turkey is closed, transportation of goods between Armenia and Turkey goes via Iranian and Georgian territory, and those two countries benefit from that. However, it is quite interesting that Ukraine, Turkmenistan, and Kazakhstan were also mentioned as states benefiting from the closed border. I would suggest that is because regional cooperation in economic sphere and transit of energy supplies (Central Asia – Azerbaijan – Georgia – Ukraine – EU or Central Asia – Azerbaijan – Georgia – Turkey – EU) circumvent Armenia. Armenia, too dependent on Russia and, in fact, an agent promoting Russian interests, obstructs other countries entrance to the region, thus goes against the objective historic development and isolates itself in the South Caucasus.

8. In your opinion, what measures should be taken by two states for opening of the Armenian-Turkish border?

In order to open the border, Armenian-Turkish dialogue is required, and to achieve it, Armenia's and Turkey's authorities must demonstrate political will, while civil societies and scholars must establish a dialogue. Such opinion was expressed by 21 respondents.

Thirteen respondents think that as the border was closed by Turkey, Turkey has to make the first move, that is, abandon all preconditions and adopt a more realistic policy.

Six respondents think that first of all, diplomatic relations should be established.

Another six think that the potential of international diplomacy should be employed, with involvement of third parties. The experience of the Council of Europe, OSCE, WTO and EU in solution of disputes was mentioned. The role of EU was specially underlined because Turkey aspires to join it. Besides, the EU may promote Armenian-Turkish dialogue within the framework of the European Neighborhood Policy.

Five respondents think that opening of the border would be premature, as Armenia is not ready for that. It was mentioned that Armenia is not prepared economically, also weak legitimacy of Armenian authorities, which are unprepared for serious independent actions.

It should be noted that interview results show: Armenian society moves towards an understanding that problems must be solved by means of dialogue with Turkey and that it is wrong to hope that third states or international organizations will help. As a matter of fact, the experience shows that the 1915 Armenian genocide issue is being exploited by some European states that are opposed to Turkey's EU membership.

9. What would two nations gain from opening of the Armenian-Turkish border in economic, political, cultural, social and other spheres?

The majority of respondents believe that border opening would benefit Armenia in different aspects, in particular, it would boost the economic development, trade, tourism, the social sphere, cultural relations, would help to cut transportation costs and consumer prices, would contribute to promotion of free market, would weaken the prejudices, and so forth. This opinion is shared by 54 respondents.

Besides, many believe that it would reduce the tensions in the region and, ultimately, bring stable peace, would facilitate Armenia's European integration and link between the East and the West. This opinion is shared by 14 respondents.

Sixteen respondents think that it would contribute to development of Turkey's eastern regions and would improve Turkey's international reputation, as well as strengthen Turkey's role in the Central Asia and South Caucasus.

One respondent said that the closed border is a remnant of the Cold War. It was also mentioned that the Nagorno-Karabakh problem may not be solved without opening the border.

Here again I have not indicated the percentage, since the respondents might give two or more answers.

10. What negative consequences might opening of the border have for two sides?

According to the respondents, the following negative consequences might be expected: Turkish economic and cultural expansion and some demographic problems. The worries are that the market may be filled with cheap Turkish goods, so local production would suffer losses; that Turks would buy real estate; that national identity may be damaged. Such opinion was expressed by 19 respondents.

However, the majority believes that opening of the border would not have negative consequences; moreover, positive effects would prevail. The main argument here was that it is normal to have open borders between neighboring states; that is obvious from other countries' experience; it was also mentioned that Armenia would have connection with Europe. Such opinion was expressed by 27 respondents.

One of the respondents argued that opening of the border would result in worsening of Armenian-Russian and Azeri-Turkish relationships. In the latter case, joint projects and ‘one people-two states’ ideology would be damaged. There was also an opinion that opening of the border would harm only monopolists who control Armenian economy and populists who spread anti-Turkish propaganda.

11. *In your opinion, in which areas the development of Armenian-Turkish relations should begin?*

In opinion of 32 respondents, cooperation might begin in ecology, energy supplies, trade and economy, cultural sphere, tourism and sport, or virtually any sphere.

Thirteen respondents think that first of all political issues should be solved or diplomatic relations should be established.

Ten respondents think that cooperation between NGOs and media should be started first.

In opinion of five respondents, border should be opened first.

There was a proposal to establish an intergovernmental working group, which would study the issues connected with Armenian-Turkish and would advise the governments.

It was mentioned that Turkey’s experience of economic reforms might be useful for Armenia.

This time again, I have not indicated the percentage, since the respondents might give two or more answers.

12. *May intercultural dialogue contribute to establishing diplomatic relations (e.g., restoration of the Holy Cross Church on Akhtamar Island)?*

Twenty-three respondents (46%) gave a positive answer; in their opinion, intercultural dialogue may become a base for improvement of relationships and contribute to establishment of diplomatic relations. I was surprised to learn that many respondents had mentioned similarities in ethnic songs, national cuisine, and so forth. Jivan Gasparyan’s visit to Turkey was mentioned as a good example of intercultural relations. It was proposed to reconstruct a medieval bridge in Ani by a joint effort of Armenian and Turkish architects. It was also proposed to make Ani and the surroundings of the Mount Ararat demilitarized cultural zones.

Fourteen respondents (28%) said that intercultural dialogue may help to establish diplomatic relations but also mentioned some problems: although the Holy Cross Church was restored, it has not been turned over to the Armenian Church but became a museum and, most importantly, a cross has not been placed on the roof.

Eleven respondents (22%) think that intercultural dialogue will not contribute or will contribute only insignificantly, as it is a required but not sufficient condition for establishing diplomatic relations.

13. *In your opinion, may the difference between two peoples' religious creeds obstruct the establishment of Armenian-Turkish relations or contribute to the relationship?*

Thirty-one respondents (62%) think that religious differences do not constitute an obstacle for relationship. In fact, in Arabic countries and in Iran Armenians have normal relations with the authorities, and Armenia's relations with the mentioned countries may be called friendly. Besides, Turkey is a secular state where more moderate Islam prevails. Armenians and Turks have some matching words, songs, courtesy rules, and so forth. There is also an opinion that during the period when the genocide was committed religious factor did not play a significant role: the main cause was political.

Fourteen respondents (28%) think that religious differences present an obstacle because there is a possibility that Islamist ideology may gain strength in Turkey and also because two sides have not overcome the lack of confidence in each other.

14. *May the legislative assemblies of two states contribute to the establishment of official relations?*

Forty-three respondents believe that the parliaments may contribute to the establishment of relations, for instance, by way of adopting stimulating laws concerning economy. It was stated that MPs are less constrained in their actions, thus they may lessen the disagreements. In general, dialogue in any sphere should be welcomed.

Parliamentary assemblies of the Council of Europe, OSCE, Black Sea Economic Cooperation, and the European Parliament may also contribute to development of Armenia-Turkish relations. In this respect, it is important that Armenian and Turkish MPs stop using the parliamentary assemblies for struggle against each other. Such opinion was expressed by four respondents.

Six respondents think that the parliaments may not contribute to the establishment of relations. They mention stern attitude of the Turkish parliament and weakness of Armenia's National Assembly as obstacles.

There is also an opinion that recognition of the 1915 Armenian genocide by parliaments of different states has only declarative meaning and it does not help to improvement of Armenian-Turkish relations.

There was a proposal to establish an Armenian-Turkish inter-parliamentary assembly.

This time again, I have not indicated the percentage, since the respondents might give two or more answers.

15. What role may NGOs and media play in the development of Armenian-Turkish relations?

Forty-four respondents (88%) think that NGOs and media may play a significant positive role for development of Armenian-Turkish relations; besides, the stronger is democracy in our countries, the larger will be impact of NGOs and media. NGOs are not constrained in their activities and should foster their relations with colleagues in Turkey. The media could play a serious role in promotion of tolerance, Turks may be better informed about the genocide. The media may inform the societies about the positive components in two peoples' relations, and so on.

Six respondents (12%) think that NGOs and media may not play a positive role or it would be very limited.

These results do not suggest that the respondents are satisfied with work done by NGOs and media in our countries; it was, however, stated that NGOs and media have a large potential for the development of Armenian-Turkish relations.

It was also proposed to use American and European assistance in order to begin private television broadcasts, which would dedicate an hour per day to positive issues in Armenian-Turkish relations. The program would be televised simultaneously in Armenia and Turkey.

16. In your opinion, does the presence of the issue of recognition of 1915 Armenian genocide in the priorities of Armenian foreign policy contribute to the establishment of Armenian-Turkish relations, or does it represent an obstacle to the relations?

Twenty respondents (40%) think that presence of the genocide issue on the agenda helps to develop relations. They believe that it is not right to avoid the difficult issues, especially in bilateral relations. For instance, Japanese prime minister apologized to the neighbor peoples for the events during World War II. Quite similarly, Turkey would only benefit from recognition of the genocide. It was also stated that the genocide issue is a matter of Armenian people's security and a leverage permitting to influence Turkey.

Seventeen respondents (34%) think that presence of the genocide issue on the agenda hinders development of relations because in Turkey that issue gets bad acceptance, Turkish society is not ready to recognize the genocide. It is therefore not needed to make that a starting point for relations, especially because it is used by third parties for applying pressure on Turkey. There is also a viewpoint that the Nagorno-Karabakh issue is more important for Armenia because people live in Nagorno-Karabakh and their rights must be protected.

Nine respondents (18%) think that presence of the genocide issue on Armenian foreign policy agenda neither hinders nor helps improvement of relations.

The responses to this question show that Armenian elites move towards an opinion that the problematic issues in Armenian-Turkish relations should be solved bilaterally.

17. In your opinion, what kind of relations between Armenians and Turks existed before 1915, what position did Armenians occupy in the Ottoman Empire and what influence did they have?

Almost all respondents noted that between 1915 an independent Armenia did not exist, so it is meaningless to discuss Armenian-Turkish relations. The issue is condition of Armenians in the Ottoman Empire. Here, some periods should be specified.

Twenty-six respondents (52%) believe that before the 1878 Berlin congress Armenians had been in more or less normal condition. Armenians had played important role in trade, economy, cultural life, education, and architecture. Some Armenians had reached high positions, entered the parliament, and played serious role in development of the Turkish state.

However, 14 respondents (28%) believe that there had always been tensions, since in the Ottoman Empire political rights of Christian minorities had always been restricted, and so had been property rights of Armenians living in eastern parts of the empire. And from the moment when the autonomy issue was intended, tensions often led to massacres.

Six respondents (12%) found it difficult to give a clear answer.

One respondent said that the problems in the Ottoman Empire evolved when the West began to struggle for the independence of Serbs, Bulgarians, and other Christian peoples. Remarkably, already at that time the West had different approaches to 'Karabakh' and 'Kosovo'.

18. How does Nagorno-Karabakh conflict resolution process influence Armenian-Turkish relations?

Forty-one respondents (82%) think that the unsolved Nagorno-Karabakh conflict has negative influence on improvement of Armenian-Turkish relations. Often it was mentioned that Turkey's bias and support to Azerbaijan do not help to improvement of relations and, more generally, involvement of third parties does not advance the relations. Cyprus issue was also mentioned: as Turkish troops are deployed there, maybe Armenia should get involved and demand their withdrawal? Attention was invited to the fact that Turkey is a large country that should not spoil its relations with Armenia because of Nagorno-Karabakh.

Four respondents (8%) think that there is no direct connection, and even if the Nagorno-Karabakh issue is solved, Turkey will continue the blockade of Armenia; so, Turkey's policies do not depend on Armenia's actions.

Two respondents (4%) think that the situation is quite the opposite, Armenian-Turkish relations influence the Nagorno-Karabakh conflict resolution process: in the absence of normalization of Armenian-Turkish relations Azerbaijan's position at the negotiations hardens.

19. What is the influence of Armenian-Turkish relations on the regional development?

Thirty-three respondents (66%) think that Armenian-Turkish relations have bad influence on regional development. It was mentioned that Armenia does not participate in regional projects and, as a result, division lines evolve, so the region may even split up. Azerbaijan adopts a harder stance towards Nagorno-Karabakh conflict resolution; the great powers use us, but Armenia is not the only one to suffer: as the railway is not operational, the shortest way to transport goods from Spain to Japan is not used.

Six respondents (12%) think that as Armenian-Turkish relations are not normalized, regional development becomes slower.

20. Are there any regional issues on which Armenia and Turkey have matching interests?

Forty-four respondents (88%) think that Armenia and Turkey have matching interests on such regional issues as securing peace and security, protection of borders, usage of communications, fight against terrorism and trafficking, joint reaction in case of natural disasters, ecological issues, business, energy sector, European integration, Black Sea Economic cooperation, and so forth.

Only five respondents (10%) found it difficult to respond or said that Armenia and Turkey do not have matching interests.

21. Are there global challenges on which Armenia and Turkey have matching interests?

Only five respondents said that Armenia and Turkey do not have matching interests in dealing with global challenges. That is explained by presence of Russian military base in Armenia and Armenia's membership to the Collective Security Treaty Organization.

Other respondents said that there are matching interests and mentioned the following priorities:

Six respondents think that democratic development, respect for human rights, and European integration are both Armenia's and Turkey's strategic goals.

Eight other respondents noted that there are matching strategic goals, without giving details.

Thirteen respondents mentioned peace and regional security, solution of regional conflicts, Kurdish issue, and participation in building of common European security framework.

Twenty respondents mentioned anti-terrorist struggle, WMD non-proliferation, prevention of illicit drugs trade, measures against poverty and HIV infection, as well as regulation of migration.

Twenty-two respondents think that Armenia and Turkey have matching interests in ecological and economic spheres.

Some of the respondents said that until now existence of matching interests has not been understood in Armenia and Turkey. It was also mentioned that Armenia needs to formulate its interests and preferences more clearly.

Here I have not indicated the percentage, since the respondents might give two or more answers.

22. In your opinion, may the international organizations facilitate improvement of Armenian-Turkish relations?

Thirty-four respondents (68%) think that international organizations may facilitate improvement of Armenian-Turkish relations. The European Union, Council of Europe and OSCE are mentioned first, and the most serious expectations are connected with the EU, because Turkey aspires to join it and that may contribute to democratization (including revoking article 301 of the Criminal Code) and opening of the border with Armenia. The role of international organizations in keeping peace in the region is viewed positively. It was specially noted that it is important that international organizations, and the EU first of all, do not apply pressure on Turkey in order to solve their own problems. But some respondents hope that international organizations will apply pressure on Turkey in order to put the Lausanne treaty into force.

Thirteen respondents (26%) think that international organizations have little if any influence on development of Armenian-Turkish relations. In their opinion, European structures are weak and the main influence on regional developments is exercised by such superpowers as USA and Russia.

23. What is your opinion about Turkey's membership to the European Union?

Thirty-seven respondents (74%) have positive attitude towards Turkey's accession to the EU. Many noted that it is necessary for Turkey to match the criteria set by the EU and to continue the reforms. So, it is considered important that Turkey's EU accession is not just a result of a political decision. Besides, the EU should not make demands on Turkey concerning such issues as recognition of

the 1915 Armenian genocide or the Cyprus issue; instead, for instance, it could be demanded that Turkey revoke the Article 301 of its Criminal Code.

It was noted that if Turkey accepts more obligations, the condition of national and religious minorities would improve. Armenia is interested in Turkey's accession to the EU because that would create an opportunity for Armenia to join the EU at some point. It was also mentioned that Turkey's gradual movement towards the EU is already important as such, and Turkey should not face more demands than it could meet now; that is, the demands should be reasonable. Attention was also invited to the fact that Turkey and Greece, both NATO members, conflicted because of the Cyprus issue, but nonetheless it would be good if Turkey joined the EU.

Eleven respondents (22%) do not have a formed opinion about Turkey's probable membership to the EU or show a negative attitude. Their main argument is that Turkey is not ready to join the EU, it still has a long way to go, and therefore, it is possible that instead of Turkey's becoming a European country the EU may become more 'Turkish'. There is also an opinion that it is an issue to be solved by Turkey and EU.

24. How would Turkey's membership to the European Union influence Armenian-Turkish relations?

Thirty-six respondents (72%) noted that Turkey's accession to the EU would have a positive impact on Armenian-Turkish relations. It was mentioned that if Turkey becomes an EU member it will be a more democratic and predictable country, so Armenia will be more secure. Besides, an EU member may not close its border with a neighbor state and it would also have to soften its attitude towards the 1915 Armenian genocide. Turkey would adopt European values, which are identical with Armenian ones. Armenia would benefit from Turkey's accession to the EU, since in that case Armenia would share a border with the EU, and it would provide an opportunity to join the EU at a later stage. It was also noted that Turkey should not meet more demands than the East European states did, but it should fulfill proportional demands, so a decision about Turkey accession would not be just a political one.

Eight respondents (16%) do not have a clear opinion about Turkey's probable membership to the EU or show a negative attitude. Their main argument is that if Turkey becomes an EU member it will defend its interests on a higher level, so Armenia's relationships with the EU will deteriorate because Armenia will, in fact, oppose the entire EU. Besides, Turkey may later block Armenia's accession to the EU, so two countries need to join the EU simultaneously or Armenia should go first.

Let us remind the pessimists that in 2004 Turkey did not block Armenia's accession to the World Trade Organization, and that framework may also be used for a constructive cooperation with Turkey. Some of the respondents also said

that Armenia does not use the EU and WTO factor in its relations with Turkey. For instance, European Customs Union, to which by both Armenia and Turkey are members, may contribute to facilitation of transit of Armenian exports and imports via Turkey and to linking with other members via Turkish territory.

25. In your opinion, are there “images of enemy” in Armenia and Turkey nowadays?

Near all respondents – 47 of them (94%) agree that there are ‘images of enemy’ in Armenia and Turkey. Different reasons are mentioned for that: the authorities in both countries create such images; enmity is spread by the media; in Turkey ‘image of enemy’ is formed on a state level – the murder of Hrant Dink is mentioned to prove that. Quite often, it was mentioned that there is ‘image of enemy’ in Armenia because we have lost the largest part of our historic motherland and because there had been the 1915 Armenian genocide. Some respondents said that in Turkey ‘image of enemy’ is gaining strength while in Armenia it becomes weaker. Others think that quite the contrary, ‘image of enemy’ is gaining strength in Armenia; as an example they recall Robert Kocharyan’s assertion about genetic incompatibility of Armenians and Azeris.

Only three respondents (6%) think that ‘images of enemy’ are limited or insignificant.

26. In your opinion, is there a need of liberation from the “images of enemy”?

Forty-five respondents (90%) think that it is needed to get rid of ‘images of enemy’.

Six respondents found it difficult to answer such a question or said that it is hard to be freed of ‘images of enemy’.

Only two argued that there is no need of liberation from the ‘images of enemy’.

27. How much time is needed to establish diplomatic relations between Armenia and Turkey?

Eighteen respondents (18%) found it difficult to answer this question. Twelve respondents (24%) think it would require 10 years or more. Seven respondents (14%) think less than 10 years would be needed. Nine respondents (18%) think that everything depends on political processes in development.

Let me finalize by mentioning a few examples that demonstrate the shifts in the way of thinking of Armenian political elite and experts. I shall also mention the main proposals made during the interviews.

1. The interviews showed that Armenian society moves towards an understanding of the need to solve the existing issues with Turkey bilaterally and that there is no use in the hopes for third states' or international organizations' help. This applies to recognition of the 1915 Armenian genocide, as well as to resolution of the Nagorno-Karabakh conflict.

2. The interviews showed that Armenian political elite moves towards an understanding of the fact that our states have common global and regional interests. Therefore, there is a need to design an agenda (a 'roadmap') for joint actions.

3. The interviews showed that closed Armenian-Turkish border benefits Azerbaijan (13 responses) and Russia (11 responses). In comparison, only one respondent said that the closed border benefits the United States. This shows another serious shift in the way of thinking of Armenian political elite. Now a more solemn perception of Russia and its role in developments in the South Caucasus may be observed. As a matter of fact, Armenian politicians and civic leaders do not consider Russia's policies pro-Armenian anymore.

4. The interviews showed that in order to improve Armenian-Turkish relations it would be needed to give more opportunities to the parliaments, NGOs and the media in both countries, since these institutions are more flexible in their initiatives and actions.

5. The interviews showed that Armenian political elite looks positively at the possibility of Turkey's accession to the EU.

6. In 2004, Turkey did not block Armenia's accession to the World Trade Organization, and that framework may also be used for constructive cooperation. Armenia should use the factor of EU and WTO more actively in its relationships with Turkey. For instance, there is the EU Customs Union, to which both Armenia and Turkey are members. That may contribute to facilitation of transit of Armenian exports and imports via Turkey and to linking with other members via Turkish territory.

7. About 35-40 percent of the respondents think that the issue of recognition of 1915 Armenian genocide represents an obstacle to improvement of Armenian-Turkish relations, so it is unreasonable to begin the improvement of relations by bringing in the genocide issue. This shows a profound change of the attitudes of Armenian society, which now in fact demands from the government to cooperate with Turkey without preconditions. So, the society demands to make concrete moves aimed to improvement of Armenian-Turkish relations instead of empty declarations and imitation.

8. It was proposed to begin television broadcasts, which would dedicate an hour per day to positive issues in Armenian-Turkish relations.

9. There was a proposal to establish an Armenian-Turkish inter-parliamentary assembly.

10. There was a proposal to establish intergovernmental working groups, including a diplomatic working group.

11. It was proposed to reconstruct a medieval bridge in Ani by a joint effort of Armenian and Turkish architects.

Finally, I would like to invite attention to the fact that the respondents almost did not mention the role of the Armenian Diaspora in Armenian-Turkish relationships. The reason could be that we had not included such a question in the questionnaire. However, it should be noted that one of Armenian experts mentioned that in some countries (first of all, in the United States, France, and Russia) the diaspora structures have become so strong in organizational and financial matters that they act independently, often without taking into account official Yerevan's or Armenian society's attitudes.

General Discussion

Arda Batu (*Member of the Board of the ARI Movement, Lecturer at the Yeditepe University, Istanbul, Turkey*):

Couple of times I have heard in this conference Turkey's accession to the EU has been mentioned. And one thing that has been emphasized is that Turkey does not comply with the European Union standards. I agree with that but I think we have to see the other side of the coin as well. I think Europe is not ready for Turkey. When you want a country to achieve certain standards it's easier for the country to achieve those standards from within the Union. So, I don't want this to be one sided issue. Okay, Turkey has some issues in terms of standards but also we need to see a positive approach from the EU towards Turkey for these reforms to take place.

Cem Toker (*Chairman of Liberal-Democratic Party, Turkey*):

Do you have a senate in Armenia?

Tigran Mkrtchyan (*Analyst, European Stability Initiative*):

We have a National Assembly.

Cem Toker:

Just one house – unicameral?

Tigran Mkrtchyan:

Yes, it's unicameral.

Cem Toker:

My LDP, the party that I represent in Turkey, is the only party that suggests Turkey to have a senate. When you have a senate, you remove populist issues from the House of Representatives. There are MPs in the House of Representatives who represent people in Turkey who think that Armenians are Jewish. A senate may be established both in Armenia and Turkey. This may be just wishful thinking, but it's an idea that deals with recognition issues, international trade issues, EU issues, NATO issues. That takes away the populism out of the political agenda and gives it to a, you know, like in the House of Lords in Great Britain. Maybe NGOs look to this: if there are neighborly conflicts elsewhere in the world, whether they are resolved through senates in countries which have two houses. Originally, 200 years ago, when the United States constitution was written, the senate was given these tasks, not the House of Representatives and they had a point. Maybe it should be further looked into. This is just my opinion.

Amberin Zaman (*Turkey correspondent for the Economist*):

I just want to make a few comments about the Diaspora because today we seem to be, at this conference, treating them as one huge block. And they aren't really. I am a member of an Armenian-Turkish academic listserv, and I can tell you that there are a lot of Armenians on that list who could easily be mistaken for Turks in the way they present their ideas about how the Turkish-Armenian relationship should be moving forward. So, I think we should refrain from treating the Diaspora as a block. The second thing is that I think as Turks

especially we should refrain from regarding them as some source of malignant rage between Turkey and Armenia. Because, after all, we must not forget that at least 60% – that seems to be the consensus figure – of the people of Armenia also came from Turkey. And at the end of the day, there were very close ties between the Diaspora and the Republic of Armenia. You know, we can't just hope that once we establish ties with Armenia, the past will somehow disappear and that genocide no longer will be discussed. And in that context I would like to say that while I originally was very optimistic about this idea of an historic commission, the more I listen to our prime minister the more disappointed I get. Because it seems to presuppose the outcome that there was no genocide. And I was especially shocked when I heard our prime minister in Washington recently speak before the national press club and claim that we even gave the Armenians pocket money when we were evicting them from their own country. So that was what I wanted to say and finally just one quick thing, as a Turk living in Armenia, I can tell you this: I have never ever had a single bad experience. When I tell people that I am Turkish, a huge smile immediately appears on their faces. I have had nothing but positive experiences. I think we should also not forget the role that tourism is playing in helping to shape people's views of Turkey. A lot of Armenians, you know, go to Antalya especially for holidays and also the Armenians working in Istanbul have very positive experiences to report. And I think that also is helping in the reconciliation process. Thank you.

A question from the hall (*student from the Yerevan State Linguistic University after V. Bryusov*) to **Nigar Goksel**:

As you have mentioned in your report, Turkish people don't know much about Armenians and even if they do know something Armenians may be taken for Jewish which is completely illogical, for their names are another nation. And don't you think that this unawareness about their neighbor country is the result of the lack of history knowledge. I myself am informed by my Turkish friend that the history, especially the history that refers to the beginning of the 20th century is very vaguely presented at Turkey's schools. So what can you say about this question and don't you think that this is, let's call it an important factor in such conferences or in negotiations between Turkish and Armenian people. Thank you.

Nigar Goksel:

Yes.

The student:

I just wanted to know whether the way that Turkish history, or especially the beginning of the 20th century is presented vaguely. Is it so?

Nigar Goksel:

It is presented vaguely, yes. For example, it was when I went to Washington after university that I learned a lot about that era of Turkish history that I had not learned in school.

The student:

My friend said the same. Thank you.

Alexander Iskandaryan, *Director, Caucasus Media Institute, Armenia*

Reformatting the Unawareness

Do Armenia and Turkey have common interests – two states and two societies? At the first sight, it seems that the question is really “is there common interest?” and it is obvious that an answer is expected to be in rational terms, since the form of question does not suggest a need for judgment. The answer to such a question is clear: Armenia and Turkey surely do have common interests because they are neighbors. Any neighboring communities have common interests. They also have disagreements, disputes, misunderstandings, but common interests always exist – it cannot be other way. So, in rational terms the answer is yes – notwithstanding Armenian’s questioned attitude towards Turkey or Turk’s questioned attitude towards Armenia.

But in my opinion the principal question is not the existence of interests but the perception of the existing interests. The cliché response is “Armenian and Turkish societies do not acknowledge the fact that we have common interests.” I had an occasion to discuss this issue with a member of Turkey’s Armenian community. He argued that Turkish people cannot recognize the genocide because Turks do not know about it; Turkish people should first be informed about what had happened, and then they may recognize it or not. I disagreed, as I do not believe that everything was that simple. It is true that our peoples are not aware about many elements of reality but I do not think that the only issue is ignorance.

In fact, in an average Armenian’s perception the standard image of Turkey is image of the Ottoman Empire – something from the past. It is not an image of the contemporary Republic of Turkey. Certainly, the reality is more difficult, there is some dynamic development, the situation changes; however, in common Armenian perception the image of Turkey is a remnant of the past. It also seems to me that the reason for existence of such an image is not being unaware that Turkey is a neighboring state where complicated political processes are under way. People just do not want to know that. They really want Turkey’s image to remain like image of the Ottoman Empire, for them it is easier that way. I have an impression that in Turkey situation is the same. Surely, I do not know Turkey as well as I know Armenia. I may, however, remember the first time I visited Turkey in the early 1990s. I was riding in a taxi, and the driver wished to know where I came from. When I told him that I am Armenian, he raised his hands towards me and said: “problem yok” (no problem). And that showed very clearly that there are problems. Armenia’s image in Turkey is not like the images of Italy, Spain or Romania, and it would be unreasonable to deny it and say that Turks just do not know anything about the history of Armenian-Turkish relations. There is a big

difference in not knowing and not wishing to know, just because not wishing to know has a reason and the reason is that people do know something.

I have had opportunities to talk with Turks about Armenians and with Armenians – about Turks. It seems to me that when Armenians talk to me, an Armenian, about Turkey they express themselves more openly than Turks do when they talk about Armenia. It feels like if I were a Turk, they would say something that they did not say to me, an Armenian, because of politeness. I now talk not about professionals, for sure, but about ordinary folks. But sometimes it was possible to find some elements, which showed that there are common interests on the level of unconscious as well. A few times I went to cafés in Yerevan when there were soccer games on TV where Turkish teams played. Many Armenians supported the Turks. When I asked them “why, there was genocide, Turks are our enemies, are they not?” the standard reply was “but whom should we support, perhaps the Germans?” And mind you, Armenians’ attitude towards Germans is, in general, neutral; and in some cases there were not Germans playing but Dutch or English. What does this mean? Obviously, a recollection of cultural similarity. Turks can be good or bad, but they are “ours”, we understand them or think that we understand, they are familiar and we can support them. Germans or Swedes, for example, may also be good or bad, but they are far from us, too far. Watch the Eurovision contest: year after year Turks vote for Armenians, that is symptomatic, is it not? That’s right, Turks usually view Armenians as a people who are within their world perception. I think that the opinion that Turks do not know about the genocide is wrong. In eastern regions of Turkey people talk about it quite calmly; I have heard many times that someone’s grandmother was an Armenian, another’s grandfather, in such and such place Armenians lived, and so forth. And once I talked to a young waitress in Istanbul; she asked who I am. When she knew that I am Armenian she asked if I had already visited the synagogue. She did not really know who Armenians are but she was friendly. She tried to use some cultural perception to talk to someone spiritually close to her. She considered that Jews (certainly, she had Sefards living in Istanbul in her mind) and Armenians are spiritually close. She talked not to some Dutch or Mexican but to someone from her own world. So, it seems to me that our closeness and existence of common interests may be unrecognized but they are expressed, even if only subconsciously.

And why subconsciously? In my opinion, that is because on the conscious level there is some isolation, if not denial. In fact, the psychological mechanism that Turks have developed for such denial is understandable: “Armenians demand recognition of the genocide, they claim something from Turkey that we do not want to do”. Armenians want some concessions from Turkey. What the concession would be – some territory, a part of national pride, a part of history – does not matter; in short, just something. For sure, Turks feel more comfortable to escape, to isolate themselves from that such development.

I was fortunate to visit the first exhibition dedicated to Turkish Armenians, which was organized by Turkish artists. That was an exhibition of photos made in the early 20th century, which presented images of many Armenian entities that had existed in Turkey – schools, churches, houses, clubs, and so on. The exhibition spoke for itself. There was no need to talk about the genocide. There was not anything in connection with the genocide at the exhibition. But showed items made one understand that in Turkey had existed a large, strong, developed Armenian community, well-integrated into the Turkish society. When you just see, for instance, the hundredth school or the fiftieth club on the photos, it becomes absolutely clear that some people lived there but they do not anymore: so “not knowing” becomes quite difficult. And when I was there, a large number of Turks visited the exhibition as well. They were stunned. They were colleagues of mine, people who knew history at least not worse than I did. They knew what had happened, but it is one thing to know and completely another thing to see everything on photos. Let me repeat: not a word was spoken about the genocide.

One of Turkish colleagues told me about results of a sociological survey, participants of which had to express their attitudes towards different countries. Many of them thought that Armenia was a large state, which presented serious threat for Turkey and had an intention to seize something from it.

What should be done, is there a way out of this situation? What may be done to help develop relations, I repeat, not only between states but also between societies? Societies influence politicians rather strongly – no matter is that influence formal or informal, is it applied by means of elections, or in daily life. Politicians do what they are allowed to do by their societies and they do not do what they are not allowed to do. If societies move forward – and in my opinion they do, even if slowly – and develop their perceptions about each other, politicians and states will also change their attitudes for sure. This process may take a long time, but I think that sooner or later that influence will work.

How can society – which in fact means each of us – do to contribute to that process? Try to change the relations as much as possible from confrontation to mutual understanding and mutual inclusion. From the “I don’t want to know” attitude to “I want to know”. Contemporary Armenians should want to know contemporary Turks, and vice versa. A contemporary Turk may understand that an Armenian may feel that Van, Akhtamar or Erzurum culturally belong to him. A Turk may now dislike that if he does not want to think and to understand Armenians, does not want to try to understand how Armenians feel. But if an attempt is made to transform the comfort of unawareness into an aspiration to know, it would be possible to find non-confrontational mechanisms for mutual understanding. Why historical maps showing parts of contemporary Turkey (Eastern Anatolia or Western Armenia) as historical Armenian lands are on sale in Armenia? For the same reason why there are historical maps of the Ottoman Empire on sale in Turkey. Truly, Van and Erzurum are cities that mean a lot for Armenians – for their culture and self-identity. It is the same way like with names

of many settlements outside contemporary Turkey that mean a lot for Turks. Or another matter: there are many elements of Turkish culture present in Armenia; a number of village names, musical elements, dishes, family names are connected with Turkic or, quite often, Turkish historical heritage.

To stop quarreling about the origins of saaz or dolma, or how this or that town must be called, how Armenian towns had been called before their contemporary names were in place just one move has to be made: from “either/or” to “both”. Mutual inclusion as such may reduce the confrontation. But it is difficult to get to that because on the subconscious level people tend to reject such mutual inclusion. And nonetheless, transformation is a must because the other options lead to an impasse, and to feel comfortable while being in an impasse one must “not know” that there cannot be neighbors without some commonalities.

Certainly, there are some symbols, places, proper names in Istanbul that mean something for me but do not mean anything for contemporary Turks, at least do not mean the same thing for me and for them. “Gum Gapu” means one thing for Armenians and another thing for Turks; so what? Cultural contexts may differ. There may be places meaningful for me in Rostov, Tbilisi, Marseille, Fresno, or Moscow. These cities are important for Armenian history, but all Russians, French or Americans do not have to know about Armenian heritage in their cities. They should not also feel bad about that if, of course, there are no problems in mutual relations. For instance, for me William Saroyan may be an Armenian writer in one context and American – in another. Henri Troyat may be seen as a Russian writer, a French writer, or as an Armenian. That is not invasion but mutual inclusion of cultural meanings.

It seems to me that a mechanism similar to one applied in psychotherapy should be employed here. When a patient suffers from neurosis it is not cured by avoiding any mention of it; it is cured by means of identifying and discussing it. If you wish to have normal relations with a neighbor, pay visits to him, welcome him at your place, solve some issues, then you need from time to time find an opportunity to drink coffee and tell each other the truth: otherwise not a wall may help you. I do not think many Turkish colleagues who say “let’s not talk about the genocide as it damages the relations” are right. I think quite the contrary: for normalization of relations Turks have to learn to understand Armenians – otherwise nothing will change. To understand Armenians means, in particular, to understand their feelings, their memories, ethnic discourse, their stereotypes, after all. All that has power – also in political sense; because if people have certain feelings, then they act in accordance with their comprehension.

Armenians, in their turn, have to recognize Turkey, which is so afraid of the Armenian Diaspora. Just imagine: France recognizes something, Slovenia also recognizes, so does Poland; some others make their claims as well. As a result, Turks come to perceive the genocide not as brutal extinction of compatriots who were on the photos and who do not exist anymore. They perceive it as a bludgeon

with which they are hit on their heads because someone wants them to do something against their will. But it is not a bludgeon: it is our shared history; so, in my opinion, there is no other way than taking problematic episodes of history out of darkness and discussing the facts that divide us on psychological level. When we take it all out, shared history, cultural similarities, symbols – beginning from supporting Galatasaray, ending with the photo exhibition I mentioned – will influence politics. But as long as Turkey should improve its relations with Armenia only under influence of the EU’s “bludgeon”, that improvement would not be consistent. Well, the border may be opened one day and closed again the next day. To be consistent, the cooperation must not be between Ankara and Paris, or Ankara and New York, or Ankara and Moscow. Turks and Armenians must learn to communicate with each other directly about the critical issues that divide us. This is our main mutual interest.

Arda Batu, *Member of the Board of the ARI Movement, Lecturer at the Yeditepe University, Istanbul, Turkey*

General Principles to Achieve Reconciliation

There are many variables that need to be dealt with to achieve reconciliation. The multitude of these variables is what makes some conflicts intractable. However, despite the multitude of variables, we can point to some common denominators in the outbreak of these conflicts; we can also point to some common denominators to achieve reconciliation.

Today, I will try to explain what reconciliation means; I will point to some fundamental elements that need to be focused on and define some instruments that may be used to achieve reconciliation.

Firstly, let us briefly try to understand what reconciliation means.

Reconciliation may be defined as mutual acceptance by groups of each other (Staub and Pearlman).

Reconciliation can be achieved by changing the psychological orientation toward the “other”.

Reconciliation means that victims and perpetrators do not see the past as defining the future.

This means they come to see the humanity of one another, accept each other, and see the possibility of a constructive relationship.

To achieve reconciliation, it is important to understand the psychological situation of survivors and perpetrators in a mass killing. Let us first look at the psychology of victims.

Mass killings are the end product of intractable conflicts, difficult life conditions and the psychological, social, political processes that follow them. On the road that leads to mass killings victims are increasingly devalued and are identified as enemies. Victimized people feel vulnerable and see other groups as dangerous; they tend to feel abandoned and betrayed by former friends, neighbors, etc. Victims in a regenerated conflict may strike out, believing they need to defend themselves, but actually becoming perpetrators themselves. Now let us look at the psychology of Perpetrators.

Usually a group turns against an already devalued group or is unable to resolve conflict because of its negative view and mistrust of the other group. Perpetrators justify their actions by increasingly devaluing the victims and excluding them from the moral realm. In the end there may be a reversal of

morality; i.e. killing the victims becomes the ‘right’ thing to do. Perpetrator groups start believing their cause is just and the ‘enemy’ is responsible for the conflict and violence. Here, we observe diminished empathy for victims. After the violence, perpetrators tend to maintain the rightness of their actions and continue to devalue and blame victims.

Effective reconciliation is possible by dealing with a range of medians. For optimum results the below medians should be utilized simultaneously.

- a) Dealing with members of populations
- b) with NGOs
- c) with leaders – community and national
- d) the Media.

As you might have noticed, there are bottom-up and top to bottom processes. These processes are complementary. Dealing with members of population (bottom up) and simultaneously buttressing your initiative with media (top to bottom) and/or the rhetoric of national leaders (top to bottom) will yield optimum results. However, more often than not, top to bottom processes are harder to initiate, as is the case with Turkey-Armenia relations. Hence, initiatives as the one we are participating in today are crucial for intractable conflicts because as of today we do not have many other options to achieve reconciliation.

Reconciliation is possible by intervention at various levels: Psychological, political, institutional/structural, and cultural levels, which I will elaborate below.

As in the case of Turkey and Armenia, two different versions of history hinder reconciliation. Truthful description of harmful actions is an acknowledgement of the suffering of victims and is therefore helpful in healing. The problem here is that victims and perpetrator groups have different stories, and see their cause as just. Both victims and perpetrator group emphasize the harm they suffered or the threat posed to them by the other group. Understanding the injuries of both sides, even if substantially unequal, makes the development of shared history or shared collective memories possible. When antagonistic groups have conflicting accounts of the roots of violence, their antagonism is likely to continue. Furthermore it is likely that both victims and perpetrators overemphasize their suffering to justify their actions.

Establishing shared collective memory can be achieved by reexamination and reinterpretation of history, involving a process of negotiation. There are success stories in this respect. For example, Franco-German commission of historians revised the “hereditary enmity” between Germans and French and rewrote existing history text books following World War II. There was a similar initiative for Turkey and Armenia under the Turkish-Armenian Reconciliation

Committee. The objectives of the commission were published in the document called Terms of Reference. According to this document, the Reconciliation Commission aimed to promote mutual understanding and good will between Turks and Armenians, to encourage improved relations between Armenia and Turkey, to build on the increasing readiness for reconciliation among Turkish and Armenian civil societies, including members of diaspora communities, to support contact, dialogue and cooperation between Armenian and Turkish societies in order to create public awareness about the need for reconciliation and to derive practical benefits. Unfortunately, that historic opportunity was lost.

Healing is also a very important in the process of Reconciliation. Healing strengthens the self, moderates feelings of danger, increases empathy, leads to positive perception of the “other” group. All in all, healing helps visualize a better future. Hindering healing process enforces feeling of “Chosen Trauma” (Volkan). We can observe traces of this syndrome in both Armenian and Turkish societies – the Genocide rhetoric in Armenia and the ‘Sevres paranoia’ in Turkey.

Contact between communities is a crucial aspect of reconciliation. The contact hypothesis stresses the importance of contact between communities to overcome prejudice and hostility. Interaction enables positive orientation toward members of other ethnic groups, more readiness to reconcile and a greater awareness of the complexity of the roots of hostility and willingness to work together for a better future.

Dialogue groups, problem solving workshops are examples of enabling interaction between communities. Once again, an example from Europe is in order. In Europe we see that after the establishment of the European Coal and Steel Community, contact between Germans and French was facilitated. In the case of Turkey and Armenia, there is no economic interaction and very limited cultural interaction. The communities of Turkey and Armenia cannot benefit from the spillover effects of economic interaction.

I have tried to outline some of the general principles of reconciliation and some instruments that can be utilized to achieve it. In the case of Armenia and Turkey, unfortunately as of today instruments for reconciliation, especially top to bottom ones are very limited. Hence, organizations as the one we are participating in today are crucial initial steps for the future.

General Discussion

David Hovhannisyan:

The genocide in Rwanda and the events in Cyprus that resulted in victims' psychological trauma happened more or less recently. The Armenian genocide issue is completely different. Here the main issue is the memory about lost homes, lost motherland. That is the mythologem of 'paradise lost', about which I have already spoken today. It seems to me that the question is pointed mainly not to our society, although in our society we also have many taboos that must be broken, and we try to do that. But the genocide issue is nowadays becoming Turkish society's issue, because the discussion that began recently and has been going on actively by now reveals that Turkish society needs to decide upon its stance towards the genocide issue. That is a very important new tendency, and it seems to me that it leads us away from the issue of psychological trauma. Let me repeat: it is not possible to reject the past. It is only possible to get to an agreement about the conclusions. In this case, the past becomes a real foundation for the future. States may normalize their relations, may develop relations; but the issues remain between societies, between peoples, therefore, it is very important to reach an agreement. When we were offered to become members of Turkish-Armenian Reconciliation Committee, an issue arose: we were offered to call it 'truth and reconciliation' committee. When history is politicized, of course, facts may be explained in different ways. If by explaining historic events political or ideological foundations are created, that is another issue: that is not history, especially for us, because all of us have our family stories connected to the genocide; it is truth that does not have to be justified, discussed, or proved. It is truth, it did happen; and we must make decisions in connection with that, decisions concerning a neighboring country. Now we want to normalize our relations. If the states normalize relations, that's a nice occasion for the societies to normalize relations as well.

Stepan Grigoryan:

First of all, I want to say that existing stereotypes weaken just because of such conferences. Nigar Goksel is now well-known and warmly greeted in Armenia, and that is an example of weakening of stereotypes. During today's conference we have heard how two Turkish analysts had a discussion: The common wisdom existing in the Armenian society is that Turks are very united, there is no disagreement between them, and they forcefully resist everyone else. I want to refer to the issues mentioned by Cem Toker in his report. Unfortunately, we in Armenia do not have much discussion about democracy, because in absence of independent NGOs, free media and other components of democracy it is difficult to expect any progress not only in relations with Turkey, but on any other issue as well. In Armenia, there are many troubles, but the most important one is that perceptions prevailing in our society, including the perception of Armenian-Turkish relations, are not represented in the government. Out of 131

MPs in our National Assembly only seven represent the opposition, which is only five percent. In the streets 75% of the people criticize the government, it is good that there is critical approach; but the voice of those 75% is not heard inside the government. We interviewed representatives of a large spectrum of NGOs and the results have been quite surprising. Public opinion changes and now it favors improvement of Armenian-Turkish relations without preconditions. But do we see the consequence of that public opinion? We should have seen it in an elected National Assembly, which would influence the government's decisions. But such a mechanism does not work in Armenia: elections are seriously flawed, and opinions that prevail in the society are not followed by decision-making. By means of such discussions, by our cooperation we also try to influence the government, as we say that the changes must be reached by governmental action.

A question from the hall (*student of the Russo-Armenian University*):

In his report Mr. Toker spoke about similarity of indexes and said that both Armenian and Turkey are 'hybrid democracies', but in the end he said that Turkey has to help Armenia in moving towards the West and development of democracy. Mr. Toker, how can a hybrid democracy help another hybrid democracy? As a result, may it happen that we'll get a superhybrid?

Cem Toker's answer:

I didn't ever say that Turkey should help Armenia, we are on the same boat, we are in the same situation, we have similar problems, I said. What I suggested is that let's look at countries who were in our situation or worse, were in our camp prior to the end of the Cold War and in your camp prior to the end of the Cold War from the communist block and turned towards the West and adopted Western ideals, and have implemented principles such as Copenhagen criteria. Criteria, which emphasize the basic civil liberties and freedoms have no borders, have no cultural differences. Somebody is doing something right, Armenia and Turkey are doing something wrong, that's all I suggested, and we are wasting energy and time by discussing these sentimental issues. We should use our money, energy, time, manpower, brainpower to improve the lives of our citizens. That's what I am suggesting.

A question from the hall (*student from the Yerevan State Linguistic University after V. Bryusov*):

Mr. Batu, you talked about the psychology of perpetrators and victims. I think that there are many Turkish people who know about the genocide more or less, and may be a lot of them have been asking about this. What is psychology of the present ordinary generation of Turks and do they feel responsible for the action done many years ago? What do they think about this in general?

Arda Batu's answer:

You asked about the current generation in Turkey?

The student:

Yes

Arda Batu's answer:

Unfortunately, Turkey is a victim of a wave of nationalism that we can see not only in Turkey but also in Europe and around the globe. This of course hinders the rise of a positive perception of Armenia. Furthermore, the new generation is only seeing what your diaspora is saying. And their perception of Armenia is an aggressive one and one with preconditions. Unfortunately, this is a case for the new generation right now.

A question from the hall (*student from the Yerevan State University*):

Many of you said that Turks are not informed about the genocide. So what attempts are being made to inform them and also the Armenian diaspora living there? Are the ordinary generation of Armenians living there, young generation, informed as much about genocide as we now are?

Arda Batu's answer:

Well, I think it's also being clear from this conference that the initiatives are very, very limited. And only a small circle of people have good faith and good initiatives in these times. When you look at the common person, common Turk, I don't know if the same could be said about Armenians, there is a lot of ignorance and misperception on the Turkish population's side on this issue. That is why in my presentation I said these workshops are very important. I mean, ideally we would see this from our political leaders, but unfortunately right now we can only depend on these sponsored initiatives, NGO activities to bring some level of awareness to the population. But that remains very limited unfortunately.

A question from the hall (*student from the Yerevan State Linguistic University after V. Bryusov*):

What can we do as young people for interaction with Turks?

Arda Batu's answer:

I am going to say the same thing I tell my students at the university: take advantage of certain tools of globalization. What are these: the internet, for example. Get connected with people and forums. On one level higher, get connected to international NGOs at local level. Participate in international programs. Through this, I think, a higher degree of integration may be possible, but only in a limited, a micro level unfortunately.

Vahan Hunanyan (*student of the Yerevan State Engineering University*):

I want to make a little remark. I am very happy that I have participated in this conference and got rid of some stereotypes. For instance, until today I had not seen any Turk and had not communicated with Turks. I had a stereotype that Turks are dark-faced, with moustache, rude and ill-mannered. Really, many people have such opinion. If you ask someone to describe a Turk, most probably, you'll get such a description. I think, it is very important to know each other, to see what we are. It would be nice if more programs like this could be organized, especially for young people. I feel that the elder generation will not normalize the relations, but the younger generation can lead our two countries towards Europe. Young people can reconcile. I wish that some day Armenia and Turkey join the

European Union, as a result of a historical reconciliation. That is, Armenia would help Turkey, and Turkey would help Armenia. Thank you.

Veronika Danielyants (*student of the Russo-Armenian University*):

At the beginning of the conference it was mentioned by Mr. Karapetyan that there is an Armenian-Turkish online newspaper. I would like to know how we can develop these relations between Armenian and Turkish younger generation.

Vazgen Karapetyan's answer (*Program Coordinator for Cross-Border Programs, Eurasia Partnership Foundation (EPF)*):

For the recent one or two years, the Eurasia Partnership Foundation has been running a program, which aims to promotion of such Armenian-Turkish initiatives. Within the framework of that program we from time to time allocate grants, including grants for youth programs, such as the grant for running that online magazine. Unfortunately, our funds are limited, and we cannot provide support for all organizations interested in development of Armenian-Turkish relations. But we do what we can do within our budget.

Arda Batu:

I am going to repeat some stuff. What I suggest to my students at the university is on a micro level. Take advantage of certain tools of globalization. What are these? It's internet, get connected with people. On one level higher: get connected to international NGOs at local level. Through these, I think, high degree of integration may be possible but on a micro level unfortunately.

A question from the hall (*student from the Yerevan State Linguistic University after V. Bryusov*):

After all these I have one question in my mind. I would like to know the opinion of the people whom I see, who are experienced and who have knowledge. I would like to know what you would suggest for young people to do now. What practical actions would you suggest that we start doing, even inspired after this conference? Just people's opinion about this.

Tigran Mkrtychyan (*Analyst, European Stability Initiative*):

I have a small comment about Mr. Batu's statement about having one history, and maybe there is a small hint at the answer here in my opinion. First of all, about having one history: surely we are not going to have one history in close future but there is hope that we still will be able to speak within one framework; we see that in academic circles in both Armenia and Turkey. We have two histories, or maybe plurality of them rather than two which does not interconnect. I mean, they are speaking from two different worlds. In one, there is no place for the other. So it's extremely important to have one talk even if quarreling, even if disagreeing, but not excluding that. And for this as a practical move, I would suggest some small project, common projects. Quite recently, and about this I talked yesterday to Mr. Batu, quite recently I discovered an Armenian historical documentary. Not a documentary, but a historical film, but it's not a fiction film. So it's about Armenians in Ottoman service, both in civil service and military service. It is an Armenian initiative done by Armenian resources. Why this

wouldn't be an Armenian-Turkish common project and especially there is nothing antagonistic, there is not much said antagonism towards Turks here. Why not develop such things like this and this might be practical move for the use. Let the young historians do this, why not. I myself am a volunteer. Thank you.

Nigar Goksel (*Analyst, European Stability Initiative, Editor of the Turkish Policy Quarterly, Istanbul, Turkey*):

When I visited "Agos" last time for an interview I ran into some young people, they were working on an online initiative between Turkish and Armenian young people and they seemed very progressive. If you would like to give me your e-mails, if you are interested, I can get you in touch with them. As far as I understood, they would try to do something joint with young people in Armenia and make colorful, vibrant online and they would also try to meet.

A question from the hall (*student from the Yerevan State University*):

I would like to refer my question to all our Turkish guests. Is it possible that you'll encounter certain problems after this conference in Turkey while being back to Turkey?

Nigar Goksel's answer:

This is speaking on my own behalf... I have come here six times already and I talked more liberally and I have had absolutely no problems. Cem says the same he has said here when he is in Turkey, too, and there are no problems. So I don't think so.

Alexander Iskandaryan:

Since Mr. Batu has said what he tells his students, and that is very important, I am going to say what I tell my students. There are many young people here, who ask questions and form their perceptions. A young man said that he had not met any Turk before and he had thought that Turks must have moustaches, beards, and bloody eyes. And now he has seen Turks and found that they are nice – cleanly shaved and gentle. I always tell my students: the opinion that all Turks are evil, all Armenians are smart, and all Russians are drunkards is not true, as it is not true that all Armenians are naive, all Turks are good, and all Russians are sober. Turks are different; I don't know if there are people with big moustache in Turkey, but there are nationalists, and that's normal. Fundamentalism exists in Turkey, and that's normal. There are people with right-wing views in Turkey, and that's normal. There are people who don't want to hear about Armenia, and that's also a part of the Turkish reality. And let's not pretend to them: there are and will be bearded men in Armenia as well; there will be Dashnaks; will be people who do not recognize Turkey's right to exist; will be people, who say that the border must not be opened; as well as those who say that only when Turks go down on their knees, we'll see, whether we forgive them or not. All this is a part of the reality. Our countries are democratic, and people have the right to express their views. I can't read Turkish well. But in Armenia we have such newspapers as *Chorrord Ishkhanutyun* and *Hayots Ashkhar*, and they may express different views about Turkey. Armenians are different, and in order

to deal with Armenians Turks should understand that yes, there is Armenian Diaspora. It is normal that diasporas are more radical than people in their motherlands. The Jewish community of New York is more radical than the Israelis, and Kurds living in Germany are more radical than those in Kurdistan. So, Turks also are different. Turks who came here are concerned with Armenian-Turkish relations, but the majority of Turks is different in this respect, and that's normal. Both Turkish and Armenian societies are heterogeneous, are diverse; so if I get a question: what does Turkish youth think, I may say that it thinks many different things, as Armenian youth thinks different things. Young Armenians who came here think something else than young Armenians who go to some other places. A similar situation exists in Turkey. So, in order to reach mutual understanding, we do not need to know if Turks are good or bad; instead, we need to know that they are different. If we understand that, we may sooner or later get to mutual understanding even with nationalists or religious fundamentalists by means of respecting each other's right to be different.

A question from the hall (*student from the Yerevan State Linguistic University after V. Bryusov*):

Today we spoke a lot about different ties between Turkey and Armenia political, academic, etc. And you talked about some political parties in Turkey that I don't know. There are some parties in Armenia that have some ideologies like the one in Turkey. And I want to say isn't it possible to establish some ties between these kind of parties in Turkey and Armenia which share common ideologies and maybe ideas. Thank you.

Cem Toker's answer:

Yes, it is possible, but let me also elaborate on Iskandaryan's remarks. Let's make sure, I'm telling this with a comment, it's a fact. Just I have told you, to an ordinary Turk Armenia comes on the agenda when there is a genocide bill in Poland, Argentina, Slovakia, wherever. Let's make sure we are comparing apples to apples and not apples to oranges. Let me speak for myself this is a pretty heavy duty accusation you are laying on a neighbor nation. Genocide is a heavy duty word. I don't know any Turk from any political view that will accept it at its face value. That is another fact from Turkey. You can call it tragedy, you can call it massacres, you can call it mass killings, whatever, there is Turkish version and the Armenian version. I'm sorry I was born and raised with Turkish version. Yes, there was tragedy but it was a period during World War I, a global war, a regional war, a civil war, a period of lawlessness. Who was running Turkey at that time – the Sultan, the rebels, the Kemalists? I do not know. So, yes, let's establish contact, let's talk about issues that are vital to our interests, but when it comes to this issue, I know it is so sensitive to Armenian people but it hasn't got the relations anywhere. Even we have to review the terminology if there is undeniable proof some half from a, I don't know, commission, historians, whatever. Then I would suggest my country accept the accusations and face the consequences. But it is a reality. No single Turk in Turkey, one or two exceptions,

may be some academicians, will accept the word genocide. If we are talking about a dialogue here then we have to, you know, take the terminology into consideration. So let's not mislead the audience here by using different terminologies. Another thing that is a concern of Turkey what is coming after the genocide is admitted? Genocide at that period we lost our homeland. That is a big country for the Turkish people and the Armenian people. We are on the same frequency then. Homeland is a heavy duty word. It's going to be followed by restitution. A lot of Turks want to know what is behind this consistent emotional demand. So, I don't want to get into this but I don't want to mislead the audience either, you know. And yes, there are different views but when we come to, I don't know, maybe my colleagues will complete what I am saying, I don't know any political entity or civil society institution that says, yes, we agree with the Armenian version, it was a genocide. I don't know any single entity in Turkey in that context.

Armen Khachikyan (*PhD, European Regional Academy, Yerevan*):

Of course, as Mr. Toker has presented, the issue is clear. Of course, there are different perceptions. I want to clarify one point. In Armenian textbooks there is some information about the genocide. That is Armenian point of view. In Turkish textbooks there is almost nothing about that. How we can begin a dialogue if there is such lack of information? What we may agree about if there is no information? How can we reach a higher level of spread of information in Turkey, so a dialogue would become possible? I now speak about being informed, not about someone's absolute truth.

Cem Toker's answer:

So, I am not an expert on this issue. My colleagues may complete what I am saying but as far as I know, correct me if I am wrong, Turkish government proposed the historic commission, joint historic commission and it was rejected; on one hand, we are saying leave it to the historians, Turkey is saying leave it to the historians, not to the politicians, but on the other hand, Armenian version is not debatable. If it's not debatable, how can we agree on anything?

Nigar Goksel:

You are right Mr. Khachikyan, if you look at the textbooks you can think there is no ground to start talking. There are NGO groups that have been working on this issue actually, to neutralize the history teachings. You also need to keep in mind that the textbooks do not necessarily reflect the thinking of most of the Turkish people. For example, many Turkish people will use the term "massacres" about 1915, whereas in the textbooks of my time this word was also not used. You might find that Turkish people are a step ahead of the Turkish textbooks and also a step ahead of Turkish politicians.

Ruben Mehrabyan (*expert, Armenian Center for Political and International Studies*):

I just have a short remark. It has been said about shared history. That's important, but we have not even reached internal consensus on that issue. For

instance, concerning Armenian history, I may point out three interpretations. Let me call the first communist interpretation, the second – Dashnak, and the third – history written by Armenian historian Leo. There are many differences in evaluations of events, causes and consequences, and so forth. I think in Turkey there is a similar situation: some prefer not to talk about the issue, than there is the official version, and finally – the version of Orhan Pamuk, who was charged with offending Turkey in accordance with Article 301 of the Criminal Code. And that is history from Turkish point of view. I want to say that at the beginning Armenians and Turks must reach a consensus about historical books, and that is a long process; while normalization of Armenian-Turkish relations is a pressing issue. We do not have time to connect historical issue with the issue of establishing of relations. I think one must be separated from another. That is my point of view.

Tigran Mkrtchyan:

Mr. Toker, since you are a politician and you are supposed to be a pragmatic person and you are, I would like to see and would like to know whether your party is promoting and you are being interested in promoting Armenian-Turkish bilateral ties. Is your party somehow promoting this, or are those forming anyhow I suppose that it cannot be an important part but does this point form anyhow part of your party program or whatever you party promotes.

Cem Toker:

Do you mean the Armenian issue or Armenian-Turkish relations?

Tigran Mkrtchyan:

Armenian-Turkish relations in general and improvement of Armenian-Turkish relations.

Cem Toker:

To be honest with you, like I said, it is not a top of agenda in Turkey, but when Mr. Dink was assassinated we did participate in this funeral. As I mentioned in my speech, we questioned: where are all the Armenians, why did they pack and leave, why did the Jews leave, why did the Greeks leave? We defend Greek patriarch in Istanbul to be ecumenical and to be recognized like that. The Armenian patriarch Mutafyan is my classmate from high school in Istanbul. We defend minority rights, we defend all the religious freedoms and churches and synagogues, but we don't specify Armenian-Turkish, we do defend friendly relations with our neighbors, if necessary, let's do a unilateral nonaggression pact, so that we ease the concerns of our neighbors. Those types and things, yes, we do take initiatives; how much of it is heard throughout Turkey is a different story because of the size of the party, but we don't sit down and say let's develop a project on Turkish-Armenian issues. Now it will come to the agenda, when I go back couple of columns I will give reports as to what happened in this meeting and so on. But overall, there is no section in our party that form Turkish-Armenian relations or genocide issue or closed border, but there is a section on neighboring nations in good relations with them.

Stepan Grigoryan:

As our conference comes to an end, I want to thank everyone who participated in preparation and organizing of this conference. First of all, I want to thank Vazgen Karapetyan and Gevorg Ter-Gabrielyan. I thank our Turkish experts, Nigar Goksel, Cem Toker and Arda Batu, who considered that it is now important for the improvement of Armenian-Turkish relations to deliver their reports in Armenia. My special thanks to all diplomats and representatives of international organizations for today's cooperation. I also thank all participants of today's discussion, including professors and students. Finally, I thank the Eurasia Partnership Foundation. Our cooperation with that foundation has been very effective and success of this conference is one of results of that cooperation.

**«Գլոբալ մարտահրավերներ և սպառնալիքներ.
Ննարավո՞ր են արդյոք միասնական ջանքեր
Նայասփանի և Թուրքիայի միջև»**

Միջազգային կոնֆերանս
Մայիսի 20, 2008թ.
Երևան, Նայասփան

**“Global Challenges and Threats: Are Joint Efforts between
Armenia and Turkey Possible?”**

International Conference
20 May, 2008
Yerevan, Armenia

Խմբագիր՝
Տեխ. խմբագիր՝
Սրբագրիչներ՝

*Ս. Գրիգորյան
Ա. Թովմասյան
Ս. Անարյան,
Ա. Գրիգորյան*

«Անտարես» հրատարակչատուն
Երևան-0009, Մաշտոցի 50ա/1
Ֆեռ.՝ +(374 10) 58 10 59, 56 15 26
Ֆեռ./ֆաքս՝ +(374 10) 58 76 69
antares@antares.am
www.antares.am

